

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 13

Одеса 2003

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА**

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 13

Scan by Skorpion Professional

Одеса, 2003

УДК 930 (477.7) "18"

X 643

ББК 63.212

У тринадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

Станко В.Н., д-р іст. наук (головний редактор);
Кушнір В.Г., канд.іст.наук (заступник головного редактора);
Коваль І.М., д-р політ. наук; **Лобазов П.К.**, д-р іст. наук;
Раковський М.Ю., д-р іст. наук; **Якупов Н.М.**, д-р іст. наук;
Вінцовський Т.С., канд.іст.наук (відповідальний секретар);
Петрова Н.О., (технічний редактор).

Адреса редакційної колегії:

65026, м. Одеса, вул. Щепкіна, 12, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук **Гончарук Г.І.**, д-р іст. наук **Скрипник М.О.**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова, 2003.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України.-2000.-№ 6).

ЗМІСТ

Розділ І

Археологія та етнологія

Сминтина О.В. Проблема взаємодії природи і суспільства в гуманітарних та природничих науках рубежу тисячоліть: від адаптації до співтворчості	5
Березницька І. М. Стратиграфія та хронологія палеолітичних пам'яток долини ріки Бакшали	13
Орлов В.В., Рубан В.В. Зміна культурного обличчя Ольвії наприкінці елліністичного та на початку римського періодів	22
Кушнір В.Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині	27
Петрова Н.О., Тхоржевська Т. Дошлюбне спілкування молоді в календарній обрядовості українців Одещини	37

Розділ ІІ

Історія України

Скляніченко К.Ю. Битва під Белзом 1352 р. та її місце у формуванні національних держав Східної Європи та їх геополітичному позиціюванні	43
Подкушко Т.Л. Міжнародний аспект чорноморської політики часів гетьманства Б.Хмельницького	50
Діанова Н.М. Провідні стани та соціальні групи в містах Південної України у дореформений період	57
Івасюк І.М. Проекти розбудови одеського порту та їх реалізація в 60-ті та першій половині 70-х рр. XIX ст.	66
Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX - поч. XX ст.: коротка характеристика етапів розвитку	72
Дружкова І.С. Короткотерміновий кредит в селах Херсонської губернії XIX- початку XX ст.	85
Шишко О.Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року	95
Раковський М.Ю. Червоний прапор над Чорним морем	105
Котляр Ю. В. Політико-економічні концепції впровадження НЕПу	108
Маленко В.М. Фіскальна політика уряду УСРР щодо селянства в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Одещини)	120
Левченко В.В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти	126

Розділ ІІІ

Всесвітня історія

Черних І. Д. Співвідношення «чоловічого» та «жіночого» у світоглядній парадигмі традиційного китайського суспільства . .	141
Шабанова Г.М. Трудові традиції у землеробстві селян Північно-Західної частини Росії у другій половині XVII - першій половині XVIII століття	144

Кулачинський М.М. "Левіафан" або "Океанія": модель державної влади в політичних поглядах Т.Гоббса і Дж.Гаррінгтона	148
Алксеев М.В. Політика реформ іспанського короля Карлоса III (1759-1788) і міністри-просвітителі	153
Дьоміна М.О. Розвиток грецької діаспори на теренах України у XVIII — наприкінці XIX століття	163
Антипіна І.В. Китай у працях європейських мислителів XVIII — пер. пол. XIX ст.	170
Сайгакова Л.О. БУНД ТА РСДРП: Початок конфлікту	179
Чернявська В.П. "Бессарабське питання" в дипломатичній грі 1934—1940 рр.	185
Шахін Ю.В. Й. Броз-Тіто про соціальну напруженість в Югославії у 1955-1956 рр.	196
Грищенко Т.А. Збігнев Бжезінський як критик зовнішньополітичної стратегії республіканських адміністрацій (перш. пол. 1970-х рр.)	206
Євтушенко Д.І. Трикутник інтересів України, Росії та Заходу на Каспії: шлях до співробітництва чи до конфронтації?	215

Розділ IV

Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

Серебрянікова Н.С. Впровадження археологічних курсів на історико-філологічному факультеті (за даними "Обзоров преподавания в Новороссийском университете")	225
Новікова Л.В. "Слов'янський лицарський орден": До питання про формування та зміст концепції А.О.Скальковського стосовно феномену Запорозької Січі	231
Самойлов Ф.О. М.О.Бердяев про російську революцію	246
Ліхачова О.Є. Літературно-критичний часопис "Книгарь" про національно-державне будівництво періоду гетьманату П.П.Скоропадського	255

Розділ V

Рецензії. Персоналії. Хроніка

Гончарук Т.Г., Прігарін О.А. Наследие Де-Волана: Из истории порта, города, края.-Одесса: Астропринт, 2002.-256 с.	265
Сурай Ю.І. В.І.Вернадський в історії української культури (до 140-річчя з дня народження)	268
Овсієнко С.Л. Г. Удовенко як керівник Народного Руху України	275

Розділ VI

Наукові роботи студентів

Кіосак Д. В. Економічні аспекти обробки кременю (мезоліт Північно-Західного Причорномор'я)	284
Уварова О.О. З історії греко-болгарських поселень на півдні України початку XIX ст.	294

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Сминтина О.В.

**ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ ПРИРОДИ І СУСПІЛЬСТВА
В ГУМАНІТАРНИХ ТА ПРИРОДНИЧИХ НАУКАХ РУБЕЖУ
ТИСЯЧОЛІТЬ:**

від адаптації до співтворчості

На рубежі тисячоліть можна спостерігати поступову зміну пріоритетів щодо оцінки загальних засад взаємодії природи і суспільства. Її необхідною передумовою стає поступовий відхід від однолінійності у розумінні впливу природи на суспільство і суспільства на природу. В історичній, археологічній, психологічній та екологічній літературі останніх років все частіше наголошується на існуванні в історичній ретроспективі складної системи взаємних та зворотних зв'язків між природою, з одного боку, та людиною й суспільством, з іншого.

Теоретико-методологічне підґрунтя такої зміни пріоритетів були закладені ще в другій половині 60-х - на початку 80-х рр. XX ст. в контексті загальної теорії стресу. Її розробники розглядають стрес як базову передумову зміни поведінки, вироблення нового способу адаптації або перебудови культури ¹. Характеристика стресів та стресорів здійснюється переважно через їх класифікації; при цьому в англomовній літературі найбільш популярною є диференціація стресів в залежності від галузей їх впливу та легкості адаптації до них людини. Так, наприклад, виокремлюються системні стреси з переважанням фізіологічних компонентів, психологічні, де домінують поведінкові й емоціональні компоненти, та екологічні, що комбінують системні й психологічні компоненти ². В радянській науці найбільшого поширення здобули класифікації стресів на підставі їхнього генезису, в результаті чого розрізнялися стреси та стресори еволюційного, соціального та техногенного походження ³.

Окреме місце в обох підходах займає екологічний стрес, під яким розумілася вся низка природних, соціально-економічних, психологічних та фізіологічних чинників, що призводить до напруження регуляторних механізмів і порушення динамічної рівноваги у суспільстві або в організмі. Для оцінки здатності групи або спільноти впоратися з зовнішніми стресами було введено спеціальне поняття соціальної і екологічної пружності (resilience) та визначені фактори, які сприяють її збільшенню ⁴.

Результатом досліджень в галузі загальної теорії стресу є створення різноманітних моделей стресів або "проявів стресів в архео-

логічних людських популяціях" ⁵. Ці моделі, як і конструкції "нovoї археології", часто страждають зловживанням загальних понять та термінів, які є малоінформативними для розуміння життя ранньопервісних суспільств (наприклад, зменшення швидкості росту людини, зниження здоров'я, підсилення ролі культурної буферної системи тощо). Крім того, прихильники даного напрямку подекуди тяжіють до стереотипізації і надмірного узагальнення процесів, які відбувалися в далекому минулому. З іншого боку, ця теорія відіграла й позитивну роль, привернувши увагу до множинності відповідей осередку на стрес: адаптація, регулювання та загибель культурної системи тут виступають як три потенційно можливі результати впливу стресорів; при цьому вірогідність того чи іншого результату визначається пружністю системи.

Наприкінці 70-х років ХХ ст. в англomовній соціологічній літературі з'являється ряд ідей та понять, що цілком можуть розглядатися як сутнісна протипага концепції адаптації. Зокрема, йдеться про регулювання (adjustment) як різновид відповіді на зміни оточуючого середовища ⁶. Згодом виокремлюється два розуміння терміну регулювання: регулювання як гомеостатичні зміни, що відбуваються всередині суспільства на певному рівні адаптації ⁷, та регулювання як корекція самого зовнішнього стимулу, тобто зміни механізму, через який суспільство впливає на середовище ⁸. В найновітнішій літературі з цієї проблеми регулювання пропонується як альтернатива поняттю адаптації. Це, зокрема, підтверджується тим, що всі відомі культури на певному етапі свого буття існували, отже, були адаптованими до свого середовища, а їх майбутнє визначалося ефективністю системи регулювання, яка формувалась відповідно до змін оточення ⁹.

Останніми роками в англomовній літературі широковживаним стає поняття про усталеність (sustainability) стосунків природи й суспільства, яке вперше було запропоновано у 1987 р. в доповіді голови Світової комісії з проблем оточуючого середовища та розвитку Гро Харлема Браутланда ¹⁰. В загальному контексті взаємин природи і суспільства усталеним (sustainable) вважається такий розвиток, що задовольняє існуючі потреби не лише сучасних, але й наступних генерацій. При цьому наголошується, що передбачливе ставлення людини до навколишнього середовища має реалізовуватися на всіх рівнях людської діяльності, від індивідуального до макроекономічного ¹¹. В результаті усталеність можна розглядати як прояв свідомого цілеспрямованого регулювання індивідуальної та колективної поведінки, яка має на меті довготривалу перспективу збереження природних ресурсів.

Хоча концепт усталеності вважається одним з найновітніших теоретичних досягнень світової екологічної думки, він вже став своєрідним підґрунтям для нових розробок у галузі загальної методології концептуалізації взаємин природи і суспільства. Так, лише

в контексті усталеності пізнавального значення набувають деякі найновітніші варіанти теорії взаємодії людства і його природного оточення. Зокрема, йдеться про соціоекономічний метаболізм як прояв обміну матеріалів та енергії між суспільством і природою та про так звану "колонізацію природних процесів", яка передбачає цілеспрямовану та обачливу трансформацію натуральних процесів в природному світі за допомогою різноманітних технологій, серед яких найпопулярнішими в сучасному світі є рослинництво, тваринництво, застосування добрив, зміна річищ, генна інженерія тощо ¹².

Незважаючи на виняткову популярність ідеї усталеності розвитку людського суспільства в сучасній західноєвропейській та американській екології й інвайронментальній історії, можливості її застосування для вивчення давніх суспільств і культур виявляються досить обмеженими. Йдеться, перш за все, про те, що в розпорядженні дослідників немає безпосередніх даних про наявність чи відсутність перспективного прогнозування віддалених наслідків діючої в них системи використання ресурсів оточуючого середовища. Цей брак джерельної бази поповнюється ще й тим, що в сучасній етнографії та культурній антропології практично відсутні дослідження з приводу майбутнього носіїв сінполітейних культур. Наявні на сьогодні археологічні та палеонтологічні свідчення дають підстави визнати, що в цілому ряді випадків діяльність людини приводила до повного винищення бізонів, мамонтів та інших промислових тварин, до зникнення значних лісових просторів та до інших прикрих наслідків антропогенного втручання. Все це навряд чи може бути інтерпретоване як прояв усталеності у взаєминах суспільства та природи.

У вітчизняній науці ідеям усталеності та регулювання близька теорія коеволюції, яку розвивають переважно прихильники геоекологічного напрямку географії. Під коеволюцією розуміють "взаємне та кероване пристосування людини та біосфери, яке відбувається за умов безперервного пошуку стійких станів та їх змін у відповідності до ситуації, що склалася" ¹³. Геоекологічний аспект коеволюції при цьому полягає у обґрунтуванні взаємної залежності розвитку територіальної організації природи та суспільства ¹⁴. Останніми роками поняття коеволюції набуває нового звучання в дослідженнях історико-географічного характеру, присвячених реконструкції механізму і закономірностей антропогенізації відповідних кожній історичній епосі ландшафтів. При цьому головна увага приділяється не стільки осередкам формування ландшафтів як соціоприродних цілісностей, а територіям, що знаходяться між ними ¹⁵. В ході таких досліджень було встановлено, що інтеграція природно-географічного та соціально-історичного значення в ході коеволюції може приводити до виникнення ландшафтів особливого роду, зокрема етнічних (В. Коржик), селітебних або поселенських (М. Куниця), сакральних (В. Романчук), тафаль-

них або поховальних (В. Воловик) ландшафтів та інших їх різновидів¹⁶.

Слід підкреслити, що теорія коеволюції розвивається й в західноєвропейській і американській екології та інвайронментальній історії, але в дещо відмінному, так званому генно-культурному контексті. Культура тут розуміється як спільний набір суто ідеальних явищ (ідей, вірувань, цінностей, знань), що засвоюються та передаються як соціокультурна спадщина. Культурна діяльність може певною мірою змінювати тиск природного добору на людину, розширюючи здатність індивідів модифікувати джерела природного добору через створення в природі особливих матеріальних та соціальних ніш. В результаті, на думку прихильників ідеї коеволюції такого роду, відбувається перетворення в часі процесу трансмісії деяких вибраних людських генотипів, що, в свою чергу, висуває на порядок денний перегляд самої ідеї морфо-фізіологічної адаптації людини¹⁷.

Своєрідне бачення результатів та наслідків такого роду спільної еволюції природи й суспільства пропонують представники постмодерністського напрямку сучасної географії, вводячи до наукового обігу широкий спектр варіантів розуміння ландшафту як синтезу природно-географічного та соціально-економічного значення. Прихильники такого підходу, який розвивається переважно в контексті візуалістичного уявлення про ландшафт, фактично відмовляються від спроби визначити місце і роль людини в географічному ландшафті, переносячи акцент свого дослідження на наочні (образні) прояви результатів взаємного впливу, переплетіння та глибокої інтеграції природно-географічних і соціально-історичних процесів.

Одним з перших подібні думки висловив П. Відаль де ля Блаш ще на початку ХХ ст., дійшовши висновку про те, що людина і природа з плином часу пристосовуються один до одного як змія та її оболонка¹⁸. Як засвідчує блискучий історіографічний нарис Р. Мьора, ця традиція мала своє продовження й у повоєнний час¹⁹. Вже в 1958 р. П.У. Браєн, президент Американської географічної асоціації, у своєму офіційному зверненні заявив, що зв'язок між людською діяльністю та фізико-географічним середовищем найбільш повно та яскраво проявляється в ландшафті, який є результатом змін і адаптацій фізичної основи з боку людини для задоволення своїх потреб; на його думку, дослідження саме цього зв'язку і складає сутність географічної науки²⁰.

З другої половини 60-х рр. ХХ ст. дослідники, предметом особливої уваги яких стає синтез природного та культурного значення, доходять висновку про те, що він може бути репрезентований у вигляді колекції компонентів ландшафту, таких як селища, поля, млини, огорожі, рови тощо. Згодом було звернуто увагу на те, що ландшафт не є простим зібранням компонентів такого роду: роб-

ляться спроби виявити тенденції інтеграції цих компонентів у певні об'єднання. При цьому підкреслюється, що вияв специфічних їх композицій дає важливу інформацію про походження та історичне минуле ландшафту як синтезу²¹.

Значну увагу аналізу діяхронічних аспектів прояву синтезу фізико-географічного та соціального культурного значення приділяють на рубежі тисячоліть фахівці в галузі ландшафтно-археології. Виходячи з операційного визначення ландшафту як набору характерних рис реального світу (як природних, так і культурних), які надають земній поверхні своєрідності та розмаїття, вони наголошують на динамічності та інтерактивності цих рис в часовому вимірі. При цьому часто підкреслюється, що виникнення нових ландшафтних елементів та рис обумовлюється наслідками діяльності їх попередників²².

Завдяки науковим пошукам фахівців у галузі ландшафтно-археології теоретичне підґрунтя інтерпретації ландшафту як синтезу природного та культурного поповнює цілком еволюціоністська інтерпретація ландшафту як результату "історичної просторової залежності". Це спонукає розглядати ландшафт як багатовимірне явище, результат діяхронічної взаємодії між історично детермінованими структурами, де можуть досить чітко проявляти себе часові причинно-наслідкові зв'язки²³. Відтак формулюється наукове теоретично обґрунтоване уявлення про те, як саме виникає явище ландшафту як синтезу природного та культурного: він постає продуктом тривалої соціально-природної коеволюції²⁴.

Дещо в іншому контексті подібний механізм реконструюється представниками радянської фізичної географії. Так, зокрема, принцип співтворчості людини з природою досить активно дискутується в контексті інтерпретації географічного ландшафту як багаторівневої системи, як це було запропоновано наприкінці 70-х рр. ХХ ст. В.Б. Сочавою. Принцип співтворчості він розумів як "розвиток потенційних сил природи, активізацію природних процесів, збільшення продуктивності геосистем тощо"²⁵. Слід підкреслити, що тут не йдеться про синтезування соціально-історичного та фізико-географічного значення або образу. В контексті системного бачення ландшафту, за В.Б. Сочавою, людина з її діяльністю виступає лише однією з багатьох складових геосистеми, впливаючи на інші підсистеми та зазнаючи, за принципом зворотного зв'язку, впливу з їхнього боку.

Ідея ландшафту як багаторівневого синтезу природного та культурного є предметом досить ретельної уваги й фахівців у галузі ландшафтно-історії. Так, зокрема, П. Кунс в середині 80-х рр. ХХ ст. підкреслював, що ландшафт є ніщо інше, як "неподільна єдність, в якій взаємопроникають природні процеси незапам'ятних часів та сучасна діяльність людства". На цій підставі він перекидає своєрідний місток між поняттям географічного ландшафту та "сере-

довищем" (*milieux*) соціального життя людини, як його розуміють представники французької географічної школи ²⁶.

Останніми роками ідеї про інтеграцію в географічному ландшафті соціально-історичного та природно-географічного значення поступово поширюються й в українській географічній науці. Так, зокрема, для позначення синтезу цього роду В.М. Пащенко було введено до наукового обігу поняття "гуманістичний ресурсний потенціал ландшафтних комплексів". На його думку, їхні "природні або антропогенні особливості - видатні, примітні й пересічні, здатні пробуджувати людські почуття, привертати увагу, викликати пізнавальний або науковий інтерес, впливати на особистість, що формується" ²⁷. На думку В.М. Пащенка, гуманістичний ресурсний потенціал ландшафту виступає одночасно як ідеальна та як матеріальна сутність. Ідеальна сутність проявляє себе через естетичні, етнокультурні, меморіальні, особистісно-духовні цінності, в той час як матеріальна сутність потенціалу стає зрозумілою в контексті дослідження краєзнавчої, етноісторичної та наукової цінності самого ландшафту ²⁸.

Не менш численними в сучасній науці є й варіанти концептуалізації матеріальної галузі культури людства в контексті ідеї співтворчості людини з природою. В тісному зв'язку з теоріями адаптації, стресу та регулювання в західноєвропейській соціальній антропології і психології розвивається так звана "історія життя" (*life-history*). В середині 70-х років цей підхід було визначено як біологічну історію гомінідів в контексті їх природного середовища. Сьогодні до кола наукових інтересів фахівців в цій галузі входить і аналіз позабіологічних засобів виживання виду, зокрема, матеріальної культури, засобів отримання їжі та репродуктивної системи, включаючи засади пошуку шлюбних партнерів та виховання нащадків ²⁹. Протягом останніх декількох років цей підхід тяжіє до інтеграції з так званою археологічною, або культурною, біографією об'єктів, яку вперше було обґрунтовано та застосовано для аналізу неолітичних будівель ³⁰. Основна ідея цього напрямку полягає в тому, що будь-який об'єкт протягом використання акумулює історію групи та набуває цінності в зв'язку з контекстом свого використання ³¹. Подекуди ця ідея постає у вигляді так званих життєвих циклів, підкреслюючи континуальність течії життя протягом поколінь та набуваючи як біологічного, так і крос-культурного чи соціального значення ³².

В ході відтворення та інтерпретації історії життя (а точніше, буття) певного артефакту дослідники, як правило, наголошують на тому, що, створюючи певний об'єкт та використовуючи його, людина завжди прагне освоїти ландшафт, намагається зробити його прийнятним для себе, контекстуалізує ландшафт, часто трансформуючи його. Відтак природне середовище розглядається в цьому контексті не просто як "декорації, які людина роздивляється", а "домівка ак-

тивного людського життя, наших взаємин з природою та нашого втручання у природу" ³³. Найбільш наочно такий підхід простежується в роботах прихильників постмодерністського концепту ландшафту як візуального образу. Вважаючи ландшафт простором, який можна охопити поглядом та створити на цій підставі відповідний образ, досить численна група візуалістів вважає, що егоцентричність ландшафтів, тобто сталий зв'язок з суб'єктом спостереження, тісно пов'язана з їх неінертністю. Це означає, що ландшафт в їх розумінні ніколи не постає пасивним об'єктом спостереження: "Йому відводиться конституююча роль сцени для самої людської драми" ³⁴.

Таким чином, протягом останнього десятиріччя в контексті загальної концептуалізації співвідношення природного середовища та людини й її культури можна спостерігати поступовий відхід від традиції дослідження зв'язків однонаправленого характеру, тобто впливу природи на людину або впливу людини на природу. Натомість все більша увага приділяється проблемам двосторонніх зв'язків, які в роботах певної групи дослідників, переважно постмодерністського напрямку, подекуди тяжіють до переростання у своєрідну співтворчість. Як уявляється, така зміна акцентів у дослідженнях цілком відповідає поступовій еволюції суспільної й громадської думки, яка відбувається на рубежі тисячоліть, та пов'язана з загальним переосмисленням місця людини у Всесвіті.

Примітки:

1. Brothwell D. *Stress as an aspect of environmental studies* // *Environmental Archaeology*. - 1998. - No 2. - P. 7-8.

2. Bell P.A., Green Th.C., Fisher J.D. Baum A. *Environmental Psychology*. - Orlando, 1996. - P. 131.

3. Хлебович И.А., Чуднова В.И., Чупанова Г.С. Экологический подход при исследовании формирования адаптации населения // *Географические аспекты экологии человека*. - М., 1975. - С. 155-157.

4. Neil A.W. *Social and ecological resilience: are they related* // *Progress in Human Geography*. - 2000. - Vol. 24, no 3. - P. 347, 349, 354.

5. Bell P.A. et all. *Op. cit.*, P. 137; Dincauze D.F. *Environmental Archaeology: principles and practice*. - Cambridge, 2000. - P. 486; Goodman A.H., Armelagos G.J. *Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological population* // *World Archaeology*. - 1989. - Vol. 21. - P. 239.

6. Sonnerfeld J. *Variable values in space and landscape: an inquiry into the nature of environmental necessity* // *Journal of Social Issues*. - 1996. - Vol. 22. - P. 75.

7. Cohen Y.A. *Culture as adaptation* // *Man in Adaptation*. - Chicago, 1974. - P. 64.

8. Bell P.A. et all. *Op. cit.*, P. 125.

9. Dincauze D.F. *Op. cit.*, P. 73.

10. *Our Common World: Report of the World Commission on Environment and Development.* - Oxford, 1987. - P. 8.
11. Worster D. *The shaky ground of sustainability // Global Ecology: a new arena of political conflict.* - London Atlantic Highlands, N.H., 1993. - P. 132-145.
12. Fischer-Kowalski M., Weisz H. *Society as hybrid between material and symbolic realms: toward a theoretical framework of society-nature interaction // Advances in Human Ecology.* - 1999. - Vol. 8. - P. 215-251.
13. Швебс Г.И. *Схемы экологического прогноза и методика принятия решения // Методологические проблемы современной географии.* - К., 1993. - С. 29.
14. Лавров С.Б. *Геоэкология: теория и некоторые вопросы практики // Известия ВГО.* - 1989. - Т. 121, Вып. 2. - С. 119-126.
15. Коржик В. "Ничейные" ландшафты: к вопросу пассионарности // *Ландшафти і сучасність.* - К.-Вінниця, 2000. - С. 164-165.
16. Коржик В. Указ. соч., С. 164-166; Куница М. *Селитебные ландшафты: основы целостности // Там же,* С. 179-181; Воловик В. *Тафальні ландшафти // Там же,* С. 197-199.
17. Laland K.N., Odling-Smith J., Feldman M.W. *Niche construction, biological evolution and cultural change // Behavioral and Brain Sciences.* - 1999. - Vol. 23, no 1. - P. 25.
18. Holt-Jensen A. *Geography: history and concepts.* - London, 1988. - P. 34.
19. Muir R. *Approaches to Landscape.* - London, 1999. - P. I - XVII, 2-44.
20. Bryan P.W. *Geography and landscape // Geography.* - 1958. - Vol. 43. - P. 1-9.
21. Muir R. *Conceptualizing landscape // Landscapes.* - 2000. - Vol.1, no 1. - P. 12.
22. Roberts B.K. *Landscape archaeology // Landscape and Culture.* - Oxford, 1987. - P. 26-37; Fleming A. *Landscape archaeology, prehistory and rural studies // Rural History.* - 1990. - Vol. 1. - P. 5-15; Benes J., Zvelebil M. *A historical interactive landscape in the hearth of Europe: the case of Bohemia // The Archaeology and Anthropology of Landscape.* - London, 1999. - P. 93-94.
23. Arthur W.B. *Urban system and historical path dependence // Cities and Their Vital System Infrastructure: past, present and future.* - Washington, D.C., 1988. - P. 85-97; Mulk I.-M., Bayliss-Smith T. *The representation of Sami cultural identity in the cultural landscapes of Northern Sweden: the use and misuse of Archaeological knowledge // The Archaeology and Anthropology of Landscape.* - London, 1999. - P. 460.
24. McGlade J. *Archaeology and the evolution of cultural landscapes: towards an interdisciplinary research agenda // The Archaeology and Anthropology of Landscape.* - London, 1999. - P. 131-132.

25. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. - Новосибирск, 1978. - С. 254.
26. Александровская О.А. Французская географическая школа конца XIX - начала XX в. - М., 1972. - 144 с.; Coones P. One landscape or many? // *Landscape History*. - 1985. - Vol. 7. - P. 5.
27. Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. - К., 1993. - С. 193.
28. Там же, С.193-195.
29. Hirshfield M.F., Tinkle D.W. Natural selection and the evolution of reproductive effort // *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*. - 1975. - Vol. 72. - P. 2229; Key C.A. The evolution of human life history // *Archaeology*. - 2000. - Vol. 31, no 3. - P. 332; MacDonald D.H., Hewlett B.S. Reproductive interests and forager mobility // *Current Archaeology*. - 1999. - Vol. 40, no 4. - P. 503-504.
30. Tringham R. Archaeological houses, households, housework and the home // *The Home: words, interpretations, meaning and environment*. - Aldershot, 1995. - P. 79-107; McDowell L. The transformation of cultural geography // *Human Geography: society, space and social science*. - Basingstoke, 1994. - P. 146-173.
31. Gosden Ch., Marshall I. The cultural biography of objects // *World Archaeology*. - 1999. - Vol. 31, no 2. - P. 169-170.
32. Gilchrist R. Archaeological biographies: realizing human lifecycles, - courses and -histories // *World Archaeology*. - 2000. - Vol. 31, no 3. - P. 326.
33. Cosgrove D. Landscapes and myths, gods and humans // *Landscape: Politics and Perspectives*. - Oxford, 1993. - P. 282; Bender B. Landscape - meaning and action // *Ibid.*, P. 3; Tuan Yi-Fu. Thoughts and landscape: the eye and the mind's eye // *The Interpretation of Ordinary Landscapes*. - Oxford, 1979. - P. 90.
34. Earle J. Landscape in the theatre // *Landscape Research*. - 1991. - Vol. 16, no 1. - P. 21.

Березницька І. М.

СТРАТИГРАФІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОЛИНИ РІКИ БАКШАЛИ

Вступ. Хронологічна інтерпретація палеолітичних пам'яток Північного Причорномор'я є ключовим моментом у створенні єдиної схеми культурно-історичного розвитку палеоліту цього регіону. Для даної території була створена низка схем періодизації локального та регіонального характеру, які мали на меті як з'ясування хронологічної позиції кожної пам'ятки зокрема, так і їх узгодження з періодизаціями палеоліту України в цілому¹. У міру того, як накопичувались нові дані, ці схеми постійно уточнювались й допов-

нювались². На сьогодні особливого значення набувають дослідження геологічно синхронних пам'яток окремих мікрорегіонів. Один з таких "кущів" доби палеоліту розташований на 6-км ділянці р. Бакшали.

Авторка в попередніх роботах (на матеріалах Бакшалінської ніші) намагалась простежити процес пристосування палеолітичної людини до умов Степу в період останнього зледеніння, та можливість дослідження розвитку цього процесу у просторі і часі. Вирішальне значення для з'ясування умов існування первісної людини в конкретних мікрорегіонах має хронологічна синхронізація пам'яток екологічної ніші.

За результатами геологічного дослідження долини Бакшали, В.Ф.Петрунем розроблено узагальнену літолого-стратиграфічну схему антропогену регіону. Поряд з цим для низки розрізів простежено "випадання" окремих горизонтів, характерних для загальної схеми М.Ф. Веклича³. Однак на основі накопичених матеріалів уявляється можливим відтворити загальний процес осадконакопичення плейстоцен-голоцену в мікроніші, і на цій основі відтворити палеогеографічні умови та можливий геологічний вік формування культурного шару пам'яток регіону⁴.

Природа походження та формування товщ континентальних відкладів четвертинного періоду безпосередньо пов'язані з особливостями давнього рельєфу⁵. Тому вивчення стратиграфії археологічних пам'яток, на думку спеціалістів, неможливе без дослідження їх геоморфології, та урахування можливих деформацій, впливу делювіальних процесів на формування культурного шару останніх.

Стратиграфія та хронологія палеолітичних пам'яток мікрорегіону.

Анетівка 13. Культурний шар Анетівки 13 зафіксовано в розрізі першої надзаплавної тераси (дофінівсько-причорноморська за віком) правого берега р. Бакшали⁶. Площадка тераси має нахил в бік тальвегу р. Бакшали. На ній міститься вузький (близько 200 м) витягнутий вздовж ріки залишок суглинного делювіального шлейфу, який притулився одним боком до борту долини та перекивається горизонтом частково змитого чорнозему з уламками кременевої сировини. За складом кременеві уламки подібні до кременю культурного шару. Поклади кременевої сировини зафіксовані гіпсометрично вище по схилу правого берега долини р. Бакшали.

Враховуючи специфіку залягання нашарувань Анетівки 13, літологія пам'ятки вивчалась В.Ф. Петрунем за кількома розрізами:

Розріз 1 (південна стінка розкопу за станом на 1991 р.). На гнейсовому цоколі тераси розміщені наступні літологічні накопичення:

а) чорноземно-ґрунтовий горизонт, зустрічається кремій того ж типу, що й глибше по розрізу. Генезис залишковий, частково делювіальний, за рахунок інтенсивного змиву з більш крутої частини борту долини. Вік голоценовий, потужність сягає на східних ділянках 0,35 м.

б) суглинок лесоподібний легкий сірувато-палевий (в покрівлі на глибину 0,2 м злегка гумусований, сірий). Присутні кремені з оранжевим забарвленням та без нього. В підшві "білозірка" до 1 см в діаметрі. Горизонт елювіально-еолово-делювіальний за походженням, вік, враховуючи процеси гумусації, визначається як причорноморсько-голоценовий. Максимальна потужність 0,4 м.

в) лес (суглинок легкий-супісок) первинно бурувато-палевого забарвлення, тепер білуватий, містить "білозірку". Зустрічається кремій в оранжево-буруватих плямах (свідчення перебування на денній поверхні, можливо дофінівського часу, до "перепоховання" в лесовому розрізі). Потужність шару на західній стінці від 0,55 м у напрямку до східної зменшується. Походження - еолово-делювіальне з ілювіальною карбонатизацією (інтерпретується як підгоризонт сучасного чорнозему), за віком - причорноморський.

г) лес (супісок) бурувато-палевий, у підшві - рожевий з лінзами піску. Присутній розсіяний кремій, в тому числі й зі слідами обробки, частково оранжево-буруватий. Шар еолово-делювіальний за походженням, вік причорноморський (осташківський), потужність від 0,2 до 0,4 м.

д) давній річний алювій з горизонтом (у підшві) пісчано-гравійно-галічного складу. Серед кременю переважають місцеві вторинно-інфільтраційні третинні силіциди без ознак оранжево-буруватого забарвлення. Ці алювіальні відклади перекриваються тонкими шарами буруватих суглинків-супісів (5-50 мм), що в свою чергу перемежуються з сірими до білого дрібнозернистими пісками. Давню кротовину, зафіксовану в цьому шарі, заповнюють кремені з плямами характерного бурувато-оранжевого забарвлення (результат дії в субаеральних умовах кліматичних факторів, що обумовлюють червонуватий окрас викопних ґрунтів дофінівського або, навіть, вітачевського часу). Перекривають описаний горизонт суглинисті відклади, що, на думку дослідників, наближаються за забарвленням до дофінівських викопних ґрунтів півдня України, містять перевідкладену "білозірку". Потужність цієї алювіальної частини розрізу становить 0,5 м.

Розріз 2, 3 (західна та східна ділянки траншеї, за станом на 1993 р.) в загальних рисах повторюється така схема напластувань: дерново-чорноземний горизонт, потужністю 0,0-0,3 м; під ним залягає суглинок причорноморського віку (0,3 - 0,6 м), який в одному випадку (західна стінка траншеї) підстиляється палевим лесом з "білозіркою" (0,6 - 1,8 м) і бурувато-палевим супіском з лінзами піску (1,8 - 2,28 м), в іншому (східна частина траншеї) - палевим лесоподібним супіском (0,55 - 2,2 м).

Ймовірно причорноморсько-дофінівським часом слід датувати горизонти коричнево-буруватого викопного ґрунту з епізодичним кременем (2,28 - 2,33 м) і дрібнозернистого кварцового піску (2,33 - 2,65 м) - на західній стінці. На східній ділянці фіксується супісок з відокремленими прошарками кварцового піску (2,20 - 3,66 м). На рівні горизонту знайдені вогнища з обробленим кременем і кісткою.

Дофінівський горизонт, на західній стінці траншеї представлений світло-бурым супіском (2,65 - 3,60 м), в низах якого виокремлюється сірий гумусований делювій з уламками кременю, кісток та порід УКМ (3,60 - 3,83 м). На східній ділянці - глина зі стяжками болотного мергелю та тонкими прошарками піску, в низах якого прошарок з порід УКМ і місцевого кременю (3,66 - 4,30 м).

У підшві відкладів плейстоцен-голоценового часу - кора каолінового вивітрювання кристалічних порід УКМ⁷.

Археологічний матеріал верхнього горизонту залягає масивною товщею у дофінівсько-причорноморських відкладах. Відкритий нижній горизонт культурного шару з залишками фауни, крем'яними виробами та слідами вогнищ датують дофінівським часом. На думку В.Ф.Петруня та В.Н.Станко, комплекс виявлений у дофінівському горизонті залягає *in situ*, а характер накопичення крем'яного матеріалу верхніх горизонтів, вказує на його перевідкладення з гіпрометрично вищих ділянок в післядофінівський час.

Аналіз техніко-морфологічного складу інвентарю нижнього і верхнього горизонтів дає підстави розглядати їх індустрію як споріднену. Сировиною для виготовлення знарядь у всіх горизонтах виступав, в основному, місцевий кремінь, що залягав у відкладах схилу долини гіпсометрично вище⁸.

В культурно-історичному відношенні Анетівка 13 являється собою майстерню для відбору та попередньої обробки крем'яної сировини, на що вказує функціональний склад виробничих комплексів, виявлених на пам'ятці⁹.

Безсумнівно, це одне з найдавніших поселень в долині р. Бакшали, яке притулилося в захищеному від північного вітру куточку низької тераси р.Бакшали поблизу багатого родовища кременю. Подальше дослідження цієї унікальної пам'ятки, ймовірно дозволить дослідникам з'ясувати процес заселення Бакшалінської ніші первісною людиною.

Анетівка 22. На протилежному лівому березі р. Бакшали знаходиться пізньопалеолітична пам'ятка Анетівка 22. В геоморфологічному відношенні Анетівка 22 тягнеться до східного борту постмеандрової овальної в плані котловини (довжиною 1,8 км при ширині 0,7 км) Бакшали, яка знаходиться між долинами основних русел Бакшали на заході та П.Бугу на сході. Котловина відокремлена від них гачкоподібно вигнутою в плані скельною гривою, що височить на 20-25 м над сучасним рівнем П.Бугу, і притуляється до плато

лівого берега Бакшали в районі поселення Анетівки 13. Тут у давнину води сучасної стариці вливались в основне русло річки. Котловина з одного боку притиснулася до вододільного плато, яке складає високий лівий бік долини р. Бакшали, а другим полого спускається до місця, де меандр ріки "заходив" вглиб котловини. На протилежному схилі розташована стоянка Анетівка 13.

Загальна характеристика літолого-стратиграфічного розрізу Анетівки 22 за В.Ф.Петрунем виглядає таким чином:

1. Безпосередньо під малопотужним шаром трав'янистого дерну, чорнозем інтенсивно гумусований, з незначною домішкою кварцових піщинок та вертикальною тріщинуватістю (всихання). Зустрічаються кістки, камінь доби бронзи (стоянка розміщується на поселенні доби бронзи - Щуцьке 1). Потужність горизонту 0,00 - 0,45 м.

2. Чорнозем світліший, піщанистий (за рахунок домішок зольного матеріалу?), має нечітку поверхню з поступовим переходом у перший горизонт. Поодинокі кротовини заповнені підстиляючим ґрунтом. Від поверхні простежуються рідкі вертикальні тріщини (1-2 мм). Потужність горизонту - 0,45-0,90 м.

3. Суглинок легкий, білувато-світло-сірого забарвлення. Сірувате забарвлення обумовлене дисперсною гумусацією. Потужність горизонту - 0,9-1,8 м.

4. Супісок сірувато-оливково-зелений, з лінзами, прошарками до 3 мм слабо глинистих пісків. Зустрічаються одиничні невеликі плями карбонатизації, зникає вертикальна тріщинуватість розрізу. Подекуди містить перевідкладення (третинної?) молюскової фауни. Підшва горизонту нерівна (на східній стінці простежується поглиблення до 0,5м). Потужність сягає 1,80-2,95 м.

5. Пісок іржаво-вохристий, кварцовий, сипучий з окремими стяжками мергелю, з перевідкладеннями сарматської і залишками четвертинної фауни. Потужність горизонту 2,95-3,55 м. Нижче за розрізом - ґрунтові води.

Глибше дзеркала ґрунтових вод до глибини не менш 2-х м від його поверхні (та 5,5 м від поверхні розрізу) зустрічаються алювіальні піски, з заляганням різноманітних гранітів, гнейсів та уламків вапняків сармату, залишками молюсків сарматського віку¹⁰.

Культурні залишки пам'ятки тяжіють до делювіального шлейфу (горизонти 3, 4), які перекриває ранньопойменні (голоценово-причорноморські) відклади Бакшали. Подібний характер залягання матеріалу вказує на його перевідкладення з гіпсометрично вищих рівнів.

Вже за результатами попередньої польової оцінки кременевої сировини Анетівки 22, вочевидь, що місцевий кремій має не рожеве забарвлення, як на Анетівці 13 (дофінівський час перевідкладення), а іржаво-вохристе, що засвідчує, на думку В.Ф. Петруня, молодший геологічний вік Анетівки 22, хоча теж в рамках верхнього палеоліту¹¹.

Таким чином, літологія Анетівки 22 не дозволяє провести геологічну синхронізацію її з Анетівкою 13 в зв'язку з тим, що тут культурні залишки залягають у перевідкладеному стані та й взагалі не мають чіткої стратиграфічної прив'язки на відміну від нижнього горизонту Анетівки 13. Синхронізувати ці комплекси можливо лише за техніко-типологічним аналізом їх крем'яних індустрій. Більш того, реконструкція природного оточення Анетівки 22 в такому разі є проблематичною.

В 6 км проти течії на терасах правого берега Бакшали розташовані дві інші пам'ятки, на яких проводилися стаціонарні дослідження - Анетівка 1 і Анетівка 2.

Літологія цих пам'яток вивчалась фахівцями (В.Ф. Петрунь і Г.І.Іванов), що дає нам підстави більш детально провести геологічну синхронізацію, та з'ясувати природні умови часу існування цих пам'яток.

Анетівка 1. У розрізі еолово-делювіальних відкладів другої надзапальної тераси правого берега р. Бакшали виявлено пізньопалеолітичну пам'ятку Анетівка 1. Площадка поселення має досить рівну поверхню, західна частина якої обмежується бровкою тераси (11-12,5 м над рівнем сучасної ріки). Літолого-стратиграфічний розріз (за Г.І.Івановим) виглядає таким чином:

1. Сучасний ґрунт, добре гумусований, знизу сірувато-жовтого забарвлення (0-0,6 м).

2. Лесоподібний суглинок сірувато-палевого кольору, з великою кількістю карбонатних стяжін - білозірка, присутні кротовини (0,6-1 м).

3. Еолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевих лесоподібних суглинків з виразною стовпчастою структурою, зовні нагадують похований горизонт ґрунту. Карбонатні стяжін зустрічаються рідко (1-1,1 м).

4. Лес світло-жовтого забарвлення (1,1-1,3 м)¹².

Культурний шар пам'ятки залягає у верхніх та над верхніми горизонтами похованого ґрунту (ймовірно, дофінівського часу), на глибині 0,6-1 м. На початковому етапі дослідження пам'ятки було виявлено 2 піки у накопиченні матеріалу, проте детальний типолого-статистичний аналіз інвентарю, характер крем'яної сировини дозволив авторам генетично поєднати обидва комплекси¹³. Можливо, подібна картина пов'язана з особливостями делювіального змиву та зсуву пізньочетвертинних відкладів в більш пізній час, однак однозначно відповісти на це питання дозволять подальші дослідження пам'ятки.

Враховуючи характер крем'яного інвентарю, рівень залягання нижнього горизонту культурного шару Анетівки 1, час його формування співвідносять з ранньопричорноморським горизонтом за схемою М.Ф. Веклича, і датують середнім етапом пізнього палеоліту.

Анетівка 2. Пізньопалеолітичне поселення Анетівка 2 розташоване на високому мисі правого берега р. Бакшали вище по схилу від Анетівки 1. Досить значний нахил (більш 4 м) площадки мису в бік тальвегу ріки впливав на процес накопичення, визначав характер залягання плейстоценових відкладів та сприяв їх руйнації. Така специфіка розташування помітно вплинула й на умови залягання культурного шару пам'ятки: у розрізах фіксуються промоїни, що вказують на ерозійні процеси, які відбувалися в давнину.

Дослідження стратиграфії поселення проведено на основі аналізу стратиграфічних профілів розкопів та шурфів. Узагальнена стратиграфічна схема має такий вигляд:

1. Сучасний ґрунт потужністю до 1 м і більше, що чітко ділиться на два горизонти: а) чорнозем темного кольору до 40-60 см; б) суглинок сірого кольору, дрібноструктурний, піскуватий, потужністю до 40-70 см;

2. Лесоподібний суглинок світло-коричневого забарвлення. Делювій дрібноструктурний, кальцинований, містить карбонатні стягнення. Потужність делювію місцями менше 10 см, а на окремих ділянках за рахунок намитих елювіальних відкладів сягає 50 см. В низах горизонту залягає основна частина кременю та фауни.

3. Суглинистий світло-палевий прошарок, дрібногрудкуватий, кальцинований, потужністю до 5 см. Простежується не завжди чітко, місцями знищена промоїнами. Саме з цим горизонтом пов'язують більшість фауністичних знахідок в скупченнях.

4. Елювіальні відклади світло-зеленого кольору відзначаються неоднорідністю структури і забарвлення. Горизонт в окремих розрізах всіяний білуватими та світло-зеленими плямами, іноді досить значними в діаметрі до 30-40 см, і прошарками. Шар дещо кальцинований. В верхній частині зустрічаються прошарки колювію темного забарвлення, складеного уламками вапняку, піщаника, грубозернистим піском, замитих коричневими суглинками. В цілому ж потужність горизонту сягає 50-60 см.

5. Пісок білий дрібнозернистий, в верхній частині якого місцями простежуються шаруваті глинисті відклади. Відклади дрібноструктурні, чітко горизонтальні¹⁴.

Культурний шар поселення (до 40 см) залягає безпосередньо під потужним горизонтом сучасного ґрунту в делювіальних суглинках світло-коричневого забарвлення, що дозволяє датувати його причорноморським часом¹⁵. Цей вік підтверджується і радіовуглецевим датуванням ($19\ 170 \pm 120$ ЛЕ 2947 і $18\ 040 \pm 150$ ЛЕ 2424).

На відміну від Анетівки 1, культурний шар якої залягає над дофінівським горизонтом, на Анетівці 2 під голоценовими ґрунтами простежуються розмиті леси причорноморського часу. На рівні поселення дофінівські суглинки не утворюють значного покриву, а зустрічаються лише у вигляді залишків. Однак на суміжних територіях у розрізах фіксуються горизонти як дофінівського, так і

бузького та вітачевського етапів осадконакопичення. Подібна ситуація характерна для регіону в цілому і пов'язується М.Ф.Петрунем зі складними процесами делювіогенезу, зсувів та змивів різноманітних за походженням і віком¹⁶.

Однак, не зважаючи на складні умови формування осадконакопичення на ділянках цих двох пам'яток, уявляється можливим провести геологічну синхронізацію цих палеолітичних поселень. Геологічна позиція Анетівки 2 є дещо вищою за Анетівку 1. Насичений культурний шар Анетівки 2 залягає в низах причорноморського горизонту, що підтверджуються і радіовуглецевим датуванням, в той час як нижній шар Анетівки 1 пов'язується з верхами дофінівських нашарувань. Стосовно верхнього шару Анетівки 1, то його попередньо можливо розглядати як перехідний від Анетівки 1 до Анетівки 2.

Висновки. В цілому в екологічній ніші Бакшали за даними геології простежується наступна послідовність формування палеолітичних поселень: Анетівка 13 та Анетівка 1 - кінець дофінівського; Анетівка 2 і, ймовірно, Анетівка 22 - початок причорноморського часу. У межах дофінівського палеоетапу Анетівка 13 є більш ранньою за Анетівку 1, що підтверджується і техніко-типологічним аналізом їх індустрій. Генетичний зв'язок індустрій пам'яток Бакшалінської ніші потребує окремого дослідження.

За даними геології і палінології заселення долини Бакшали відбулося перед і завершилося після Осташківського зледеніння¹⁷. Не зважаючи на суворий клімат, природні умови в Бакшалінській ніші сприяли стабільному життєзабезпеченню пізньопалеолітичного населення, що і призвело до достатньо щільного та довготривалого її заселення¹⁸.

Примітки:

1. Борисковский П.И. Палеолит Украины // М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - МИА. - №40. - 329 с.; Праслов Н.Д. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984.

2. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1982. - С.100-103; Станко В.Н., Смольянинова С.П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА. - 1985. - №4. - С.5-20; Станко В.Н., Свеженцев Ю.С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. - 1988. - С.116-120; Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Украины. - К.: Наукова думка, 1986. - С.6-73; Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. - Херсон. - 1991. - С. 159-167; Сапожников І.В. Велика Акаржа та періодизація пам'яток середнього етапу пізньо-

го палеоліту азово-причорноморських степів // Археологія. - 2002. - №3. - С.68-80.

3. Веклич М.Ф. Стратиграфия лесов Украины // Советская геология, 1965. - №6. - С.35-51.

4. Петрунь В.Ф. Предварительное заключение о результатах археолого-петрографических изысканий в нижнем течении р. Бакшалы и примыкающего правобережья р. Ю.Буг (Доманевский р-н Николаевской области) // Рукопис (1991 р.) зберігається у лабораторії археології та етнології Степової України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Тут і надалі автор виносить щиру подяку за надані матеріали. - 11 с.; Петрунь В.Ф. Предварительное заключение о результатах археолого-петрографических изысканий в районе поселений культур эпохи бронзы Бугское I, II и IV у одноименного села Арбузинского р-на Николаевской области // Рукопис, 1993. - 31с.

5. Стратиграфия СССР. Четвертичная система. - М.: Недра, 1982. - С.45-46.

6. Петрунь В.Ф. О геологической позиции, происхождении и кремне Анетовки 13 // Рукопис, 1993. - С. 7.

7. Петрунь В.Ф. Вказ. праця, 1993. - С. 3-7; Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 - памятник начальной поры позднего палеолита в Степном Причерноморье (предварительная публикация) // Археологический альманах (подальше АА). - 1994. - С. 163-164.

8. Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Вказ. праця. - С. 164.

9. Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Вказ. праця. - С. 164-165; Пиструил И.В. Новые данные о позднепалеолитическом поселении Анетовка 13 // АА - 1996. - №5. - С.155-160.

10. Петрунь В.Ф. Краткое заключение о результатах в основном полевых археолого-петрографических изысканий в составе Николаевской экспедиции ИА НАН Украины летом-осенью 1994г. на территории палеолитических местонахождений Анетовка XXII, XXV и сабашиновского поселения Щуцкое I в Доманевском р-не Николаевской области // Рукопис, 1994. - 8 с.

11. Там само. - С.5.

12. Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-западного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1981. - С.5-17.

13. Станко В.Н., Смольянинова С.П., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка I // Северное Причерноморье: материалы по археологии. - К.: Наукова думка, 1984. - С.4-14.

14. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II (вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья). - К.: Наукова думка, 1989. - С.11.

15. Там само. - С. 13.

16. Петрунь В.Ф. Вказ. праця, 1991. - С.5.

17. Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Вказ. праця. - С.164-165; Арап Р.Я. Палеоботаническая характеристика разрезов позднелепестчатой стоянки Анетовка II // Рукопис, 1989. - 8 с.

18. Бибикина В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднелепестчатого поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Вказ. праця. - С.127-131; Арап Р.Я., Станко В.Н., Старкин А.В. Природная среда и развитие хозяйства позднелепестчатого человека в бассейне реки Южный Буг // Четвертичный период: методы исследования, стратиграфия и экология. VII Всесоюзное сов. секции ИНКВА. Тез. докл. - Таллин, 1990. - Т.1. - С.31-32.

Орлов В.В., Рубан В.В.

ЗМІНА КУЛЬТУРНОГО ОБЛИЧЧЯ ОЛЬВІЇ НАПРИКІНЦІ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ТА НА ПОЧАТКУ РИМСЬКОГО ПЕРІОДІВ

З літературних та епіграфічних джерел достеменно відомо, що культура Ольвії перших століть після Різдва Христового докорінним чином відрізнялася від попередніх часів. Досить нагадати про дивне явище, яке вразило відомого еллінського ритора Діона Христома. Коли він побував у відновленій після гетського розгрому Ольвії, то натрапив на її мешканців, що носили варварський одяг і на вигляд були далекі від колишніх ольвіополітів класичної доби. Разом з тим, вони шанували Гомера і нерідко знали напам'ять увесь троянський цикл, зведений у поемі "Іліада".

З іншого боку, разючі зміни відбулися в етнічному складі населення Ольвії післягетської доби. Якщо за класичного та елліністичного періодів ольвійська ономастика дає практично монолітний еллінський склад населення міста, то в перші віки нашої ери простежується зовсім інша картина. Поряд з чисто грецькими антропонімами, як правило, зустрічаються і варварські. Наприклад, в напису на мармуровій стелі, викарбуваній при архонті Антифонті сині Анаксімена, мова йде про юнака Дадага сина Падага, який "походить від достойних предків", тобто з аристократії¹. З іншого ольвійського напису випливає, що архонтами на чолі з Ахіллесом сином Каддіна були такі особи: Сіавос син Аргуанага, Уампсалагос син Сократа, Авреліос Юліан син Юліана та Евплус син Евплуса². Як бачимо, перед нами справжня мішанина грецьких, варварських і, навіть, римських імен.

А в одній з присвят ольвійських стратегів Аполлону Простату засвідчено особливо карколомний латинсько-еллінсько-варварський ономастичний феномен: Марк Аврелій Мікрон, він же Муропсас³.

І такі приклади можна було б продовжити, проте і наведених досить аби пересвідчитись, що в Ольвії перших століть нашої ери населення користувалося як еллінськими, так і варварськими іменами, а також - рідше - римськими. Одначе, якщо з проникненням до ольвійського ономастикону латинських найменувань справа ясна - це наслідки експансії імперії і включення міста до складу провінції Нижньої Мезії, то з засиллям варварських імен питання ще потребує відповіді.

Чому післягетська Ольвія мала такий варваризований характер, який різко контрастував з її культурою догетського періоду? Спробуємо дати відповідь на це питання, маючи на увазі згадку вже згаданого Діона Христороста на те, що скіфи звернулися до греків аби вони відновили зруйноване місто, щоб вести вигідну торгівлю. З цього випливає, що ольвіополіти не загинули разом з розгромом міста, а десь перебували в інших місцях.

У цьому відношенні не може залишатися поза увагою й інша важлива риса культури Ольвії перших віків нашої ери. В той час, коли римські елементи з'являлися тут поступово, в міру укріплення зв'язків з Римом, то греко-варварський характер відновленого міста з'являється перед нами у вже сформованому вигляді. Хоча, як відомо, для формування такого складного культурно-історичного феномену потрібен тривалий час і певна територія, яка була б спроможна економічно забезпечити відповідний розвиток. А оскільки в самій Ольвії догетської доби подібного формування еллінсько-варварського культурного конгломерату ми не простежуємо, значить це явище слід шукати в іншому місці.

Щоб його знайти, не залишається нічого іншого, як звернутися до розгляду особливостей історії Ольвійського полісу елліністичного періоду.

Як відомо, десь близько 400 року до н.е. ольвіополіти звільнилися від ярма тиранії і встановили демократичну форму державного устрою. Наслідком цих подій став початок загального розквіту полісу, одним з найважливіших симптомів якого було різке розширення його територіальних меж. Власне хора - сільськогосподарська округа Ольвії - простягалася від дельти Дніпра аж до Одеської бухти, а на півночі сягала гирла Інгулу⁴. Окрім цього, до володінь Ольвії належали Гілея - нижньодніпровське полісся, Ахіїв шлях - Тендра та Білий острів - Зміїний.

331 року до н.е. Ольвію спіткало тяжке випробування. Місто було обложено армією одного з стратегів Олександра Македонського, намісника Фракії Зопіріона. Та завдяки екстраординарним заходам ольвіополітів і допомозі дружніх скіфських племен напад було відбито і Ольвія вступила в період свого найвищого розквіту⁵.

Але вже через вісім десятиліть Ольвійський поліс та інші райони Північно-Західного Причорномор'я спіткала справжня катастрофа. Археологічні розкопки фіксують раптову загибель всіх

численних сільських поселень та ферм, а також невеликих міст - Борисфена, Одесоса та Ніконія. По суті, після 250 року до н.е. на всьому просторі Дніпро-Дністровського Причорномор'я залишилось лише два населених пункти - Тіра і Ольвія, захищені міцними оборонними спорудами. Здається найвірогіднішим, що Північно-Західне Причорномор'я в середині III ст. до н.е. було спустошене кельтами, які створили на території Фракії власне царство (279-213 рр. до н.е.), звідки здійснювали спустошливі набіги на багаті еллінські поліси⁶.

Ті ж самі кельти, або по-грецькому галати, згадуються дещо пізніше у відомому ольвійському декреті на честь Протогена сина Геросонта. Перебуваючи з другої половини III ст. до н.е. під постійною загрозою нападів варварів, ольвіюполіти вже не могли відродити свою хору - головну економічну базу полісу. Саме з цього часу починається затяжна всеохоплююча криза Ольвії, яка в пізньоелліністичу добу призвела її до остаточного занепаду. Тому трактування ольвійської кризи періоду еллінізму, як однієї з ланок загальногрецького кризового ланцюга, виглядає надто абстрактно і не має під собою конкретно-історичних підстав.

Археологічні дослідження ранньоеллістичних пам'яток Південного Прибужжя репрезентують картину раптової загибелі населених пунктів. І хоча в помешканнях залишилось багато речей домашнього вжитку, останків загиблих людей не знайдено. Без сумніву, це свідчить про те, що сільське населення хори встигло заховатися за мурами міста. З одного боку, селяни значно збільшили число його захисників, а з другого - призвели до перенаселення, що не могло тривати довго без негативних наслідків для і без того щільно заселеного міста. А оскільки різкі зміни в зовнішньополітичній ситуації не дозволяли відновлювати зруйновані поселення, то логічно припустити, що за давньою еллінською традицією ольвіюполіти мали вдатися до еміграції.

Але постає питання: куди подався надлишок населення ольвіюполітів?

Теоретично вони могли відправитись у ту ж Середземноморську Грецію, з якої вийшли їх предки. Іншу відповідь на це питання підказують археологічні дані не таких вже й далеких від Ольвії місцевостей.

Передусім слід звернути увагу на те, що в західному напрямку, як вже мовилось, простежується депопуляція краю, в якому одним островцем життя маячила елліністична Тіра. Зате на схід від Ольвії в пониззях Борисфену - вздовж Великого Лугу - виникла низка великих городищ з яскраво вираженими еллінськими рисами матеріальної культури⁷.

Синхронність зазначених явищ - загибель ольвійської хори і виникнення нижньодніпровських городищ - видається не випадковою. А в II ст. до н.е. починають занепадати цілі райони міста⁸. Тоб-

то, вслід за сільським почало емігрувати і міське населення. Про появу греків у пониззі Борисфену, яке тоді входило до так званої Малої Скіфії, свідчать не лише еллінські традиції в домобудівництві та фортифікації, а й багато інших елементів матеріальної культури, а також небувале зростання чисельності мешканців, що було б неможливим для кочових скіфів.

Події III ст. до н.е. вплинули не лише на стан Ольвії, а й на причорноморських скіфів. За свідченням еллінського географа Страбона, під натиском нових варварських орд, кочуючи між Дунаєм та Доном, скіфи частково пішли за Тірас і Дунай, де вони створили своє царство, яке отримало назву Малої Скіфії. Інша частина скіфів сконцентрувалася в Криму, де ними також було створено державу під аналогічною назвою Малої Скіфії. В Криму скіфи заснували низку фортець, захопили кілька грецьких укріплень вздовж морського узбережжя, а біля річки Салгир заклали столицю царства під еллінською назвою Неаполь. Територія кримської Малої Скіфії не обмежувалася лише півостровом. До неї належали також пониззя Дніпра, а в другій половині II ст. до н.е. у складі скіфського царства опинилась і Ольвія.

І справді серед полісних монет Ольвії того часу знаходимо серію мідних монет із зображенням профілю обличчя бородатого чоловіка в скіфському капелюсі та горита з колисом і палицею. На реверсі, поряд із звичайним написом ΟΛΒΙΟ, розміщено незвичайну для ольвійських монет легенду ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ, тобто "царя Скілура". Цей володар Малої Скіфії, відомий за іншими письмевими джерелами, царював приблизно у 140-115 рр. до н.е. На середньому та дрібному номіналу царських монет розміщено зображення Деметри під покривалом і скіфського воза, а також Гермеса з керицею. Ця символіка повторюється також і на міських монетних випусках⁹.

Стосовно аверсного зображення на крупних номіналах монет Скілура, то деякі дослідники схильні вбачати в ньому якесь скіфське божество. Але більш вірогідно, що на монетах представлено іпостась самого царя. Надто вже велика схожість монетного зображення з барельєфом Скілура та його сина Палака з Неаполя Скіфського, копія якого експонується в Одеському археологічному музеї. Окрім цього, на молодших номіналах монет Скілура зображено грецькі божества і якби до символіки старшого номіналу помістити божество, то воно мало бути також грецьким. Ще одним важливим аргументом на користь царського зображення є грецька монетна традиція, за якою напис ім'я царя супроводжувався його портретом.

Грецькі божества були зарепрезентовані статуями в самій столиці Скілура. Їх поставив шанувальник Зевса, Афін та Ахілла Понтарха знатний громадянин Ольвії Посідей, який переселився з Ольвії до Неаполя, і отримав тут посаду наварха - командуючого

скіфським флотом. Однією з його заслуг була перемога над сатархеями, які займалися на морі піратством.

Таким чином, як бачимо, в період занепаду Ольвії, яка з процвітаючого полісу перетворилась в окраїну Малої Скіфії, на землі Нижнього Придніпров'я та в Крим переселилися не лише рядові громадяни, а й достатньо заможні ольвіополіти, що перебували на службі у царя і сприяли еллінізації побуту та культури скіфів. При цьому й самі греки варваризувались, що знайшло яскраве відзеркалення в культурному обличчі відродженої Ольвії часів Римської імперії.

Перебуваючи на території Малої Скіфії, впродовж декількох поколінь колишні ольвіополіти не мали власного державного життя і поступово змішувалися з варварами. Але відновлена Ольвія, незважаючи на її греко-варварський етнокультурний характер, зберегла еллінські державні інституції та релігійні настанови. Іншими словами, Ольвія перших століть нашої ери була грецьким полісом, який, як і сотні інших, згодом став провінційним містом Римської імперії.

На завершення слід зазначити, що пропонована розвідка ні в якому разі не претендує на остаточне вирішення поставленого питання. Її мета набагато скромніша: висловити саму ідею про час та місце початкового формування етнокультурного обличчя Ольвії перших століть християнської ери.

Примітки:

1. Надписи Ольвіи (1917-1965). Ленинград: Наука, 1968, с.45.
2. Там само, с.54.
3. Там само, с.72-73.
4. Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV-III вв. до н.э. // ВДИ, 1985, №1, с.30-31.
5. Там само, с.36; Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллик, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ, 1982, № 4, часть I; ВДИ, 1983, № 1, часть II.
6. Рубан В.В. Ук. соч., с.43-44.
7. Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace. Paris, 1975.
8. Крыжицкий С.Д. Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев: Наукова думка, 1985.
9. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. - Киев: Наукова думка, 1988, с.102.

ТРАДИЦІЙНЕ ТКАЦТВО НА КОДИМЩИНІ

Впродовж декількох польових сезонів етнографічних досліджень на півночі Одещини зафіксовано чимало виробів ткацтва, особливо в північно-західних селах Кодимського району, серед яких вирізняються Баштанків, Загнітків інші. Тут ще і в наш час дехто з літніх людей взимку "ставить в хаті верстата". Саме в цих селах Кодимщини ще не так давно, в 60-х першій половині 70-х років ХХ ст., вироблялось для власного користування і на продаж чимало різного роду ткацької продукції. Окремі майстрині за декілька років виготовляли більше сотні килимів, а скільки вироблено ними рушників, то й самі вони підрахувати не беруться. Слід зауважити, що йдеться саме про сезонне (тобто взимку) виробництво, після закінчення польових робіт, коли більшість сільчан задовольняли свої потреби власноручним виготовленням ткацьких виробів.

Ткацька продукція в селах є в кожній хаті. Виготовлялась вона в різні часи. Деякі власники найдавніших виробів пам'ятають, кому вони належали і хто їх виготовляв, що допомогло визначити побутування окремих із них 60-70 роками ХІХ ст.

Ткацтво в минулому - одне із основних домашніх ремесел на Кодимщині. З домотканого полотна шили одяг, скатерки, простирадла, рушники тощо. Ткацтво забезпечувалось достатньою кількістю сировини, основу якої складали коноплі і вовна. Тому вирощування конопель було справою навіть тих родин, які не мали ткацького верстата. Виготовлені ними нитки віддавались майстриням, ті ж за відповідну плату чи натуробмін виконували замовлення. Ткання шовком тут не прижилося, хоча в колгоспах у повоєнний період шовкопряда для текстильної промисловості вирощувалось в достатньо великій кількості. Використовували нитки й з бавовни, але не в такій кількості як конопляні чи вовняні. Серед виробів другої половини ХІХ ст. бавовняна нитка білого кольору присутня в орнаентах.

Природно-кліматичні умови лісостепової зони, в якій знаходиться Кодимщина, більшою мірою сприяють розвитку землеробства, а не вівчарства і місцеве ткацтво не забезпечувалось потрібною кількістю власної вовни. Її закуповували на ринках Молдови, у населення степових районів сучасної Одещини. Тому вирощування конопель було тут досить поширеним.

Коноплі для домашнього ткацтва вирощували на попередньо підгноєній землі. Насіння коноплі, на відміну від зерна жита чи пшениці, не загортали в землю бороною чи гіллям, а пришаровували сапою. Достиглі рослини спочатку плоскінь, а згодом і матірку

"брали" (тобто висмикували із землі з корінням) і в'язали в горстки - невеличкі снопи. Горстки звозили до водоймищ (копанок) і занурювали в воду, прикривши накладом - "патиками", притиснувши їх зверху камінням. Через два чи три тижні прядиво пробували на готовність. Якщо стебла ламались, значить волокно відставало від стебла і сировина вважалась готовою для переробки. Просушені на сонці горстки "били" (ламали) на бательні, і очищали на терниці, відокремлюючи волокно від потовченого стебла (костриці). Потім волокно розчісували на дерганці (пристрій, що складався з довгих цвяхів, набитих на дошку) і вичісували жорсткою волосяною щіткою. Вичесане волокно називали куклою, нитки з якого пряли веретеном чи прядкою. З таких ниток виробляли полотно для одягу, рушників. Нитки з клоччя (з того що залишалося на дерганці) пряли лише на веретено і використовувались для ткання лантухів, інших грубих тканин.

Готуючись до ткання, нитки розподіляли на пасма і мітки. Це робилось на мотовилі, на якому перев'язували кожне пасмо. Декілька пасом тут називають мітком. Мітки прали у воді, фарбували рослинними чи хімічними барвниками і, при потребі, з допомогою вияшок змотували на клубки. З клубків нитку намотували на цівки для човника на сукайлі. Таку нитку називають пітканням чи тканням. Тканням могли бути нитки як конопляні, так і вовняні.

За основу ткання брали конопляні нитки, згодом фабричні. Основу намотували на заднє воротило верстата, використовуючи для цього снувалку, розмістивши на ній необхідну кількість пасом.

Майже всі ткацькі вироби виготовлялись на ткацькому станку - верстаті. Ткацькі верстати були різних розмірів, однак таких, що дозволяли встановлювати їх в житловому приміщенні, зазвичай, в малій хаті. На Кодимщині збереглися верстати виготовлені ще в XIX ст. Один з таких (село Баштанків) складався з воротила заднього, воротила переднього, передньої коняки, задньої коняки, набилків, ничаниць, берда, підніжок, статвини, лавки, коліщат для ничаниць, порогів, копилів (фото 1).

За характером сировини, вироби розподіляються на три групи: вироби із конопляних ниток, вовняних та комбінованих.

Вироби із конопляних ниток. Найбільшим попитом користувалось, а значить і в найбільшій кількості виготовлялось, конопляне полотно. До появи і широкого розповсюдження матерії промислового виробництва (мануфактури), із конопляного полотна шили чоловічий і жіночий одяг, речі хатнього ужитку, ткали й рушникове полотно.

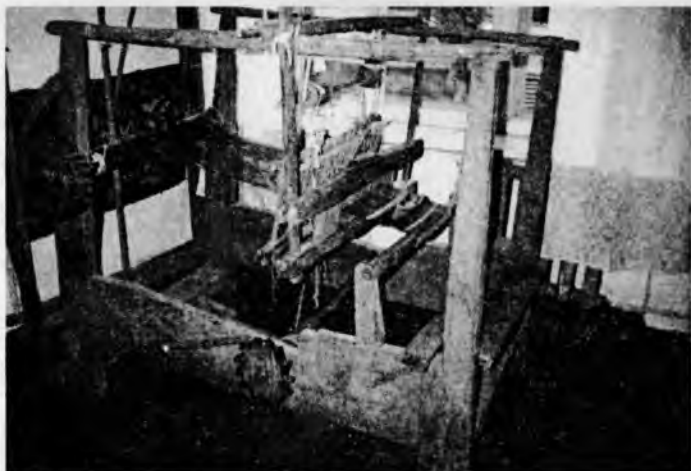

Фото 1. Верстат

Полотно для одягу завширшки 40-45 см ткалося здебільшого із 10 пасом. Для рушникового полотна завширшки 30-40 см. заготовляли 8-10 пасом.

Виткане полотно як для одягу, так і для рушників, відбілювали на сонці, розстеливши його на траві і постійно зволожуючи водою. При потребі, особливо для шиття одягу, полотно фарбували природними барвниками - рослинним соком чи відварами: зеленого жита, звіробою, скомпії, бузини тощо.

Фото 2. Рядно

Крім тонкого конопляного полотна виробляли "грубе" полотно. Наприклад, простирадла, якими застиляли ліжка. У Баштанкові таке простирадло називають *рядно* інколи *пілка*. Воно зшивалося з двох чи трьох частин, оскільки на верстаті тут ткали полотна до 1 метра завширшки. Від цього, ймовірно, і походить назва "пілка", тому що зшивалося воно із декількох витканих звичайним човниковим тканням пілок. Рядна не мали складних орнаментальних композицій. Вони складались із різнобарвних смуг різної ширини. Часто на ряднах орнамент складався із різнобарвних геометричних фігур - квадратів (фото 8). Такий орнамент на пілках зустрічається не часто.

Налавники, якими застиляли лавки і ослони, виготовлялись як і з конопляних, так із вовняних ниток. Вони ткалися човниковим тканням, одним полотном із різнокольорових ниток.

Фото 3. Налавник

Пілки. В Баштанкові і в Загніткові їх тепер називають дорожками. Це конопляні вироби, якими застеляли підлогу житла. Для ткання пілки завширшки 70 см. використовували сім пасом ниток. Орнамент пілок різнобарвний смугастий, виконаний човниковим тканням. В Загніткові пілки використовували в поховальному обряді. Але пілки мали біле тло і вузьенькі поперечні смуги чорного кольору. Такими пілками застеляли дно труни (фото 9).

Вироби із вовняних ниток. Насамперед це вироби для прикрашення стін малої і особливо великої хати - це паратарі чи палатарі та килими.

Паратарі (палатарі)- ткані різнобарвні довгі вовняні полотна. Ними прикрашали в основному чільні і причільні стіни над лавками в малій і обов'язково в великій хаті. Орнаменти паратарів ви-

Фото 4. Паратари

конували перебірним тканням із різнобарвних ниток. Це складні композиції геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту і розміщення його на полотні властивий певному хронологічному періоду, відображає еволюцію орнаментики. Так, паратари, що побутували, наприклад, у 60-70 роки XIX ст. мали верхню і нижню кайму завширшки 5-7 см. виткану із ниток одного кольору. На тлі цих смуг нитками іншого кольору зображувався "безконечник" у вигляді трикутників чи інших геометричних фігур. Між верхньою і нижньою каймою розміщувалась композиція з зображенням, наприклад, стилізованого дерева, вазона (вазонка), стилізованих зображень тварин чи птахів (фото 5,6).

Фото 5. Паратари

В кінці XIX - на початку XX ст. збільшується кількість виробів лише з однією верхньою каймою чи ланцюжком геометричних

фігур (фото 5). Архаїчні геометричні стилізовані зображення змінюються брокарськими трояндами, хоча старовинні орнаменти ще продовжують копіювати.

Фото 6. Паратари

В період фашистської окупації, постачання тканин промислового виробництва в сільську місцевість припинилося, що привело до різкого збільшення виробництва домотканої продукції. За таких умов ткацтво стає одним із джерел прибутку, а ткацька продукція набуває "товарного вигляду". Наявність і використання різноманітних яскравих хімічних барвників дозволяє створювати вироби з більш привабливими для покупців орнаментами. В цих умовах брокарівські квіти є найбільш придатними для падання килимам та паратарам яскравості і надовго стають основою більшості композицій. Квіти розміщуються на тлі полотна скрізь, де це можливо. Разом з тим, традиція розташування основної композиції між верхньою і нижньою каймою залишається, але замість смуг з'являється низка троянд (фото 7).

Фото 7. Паратари

Килими, як і паратари, виготовлялись для прикрашення житла і здебільшого затильної стіни. Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килими початку ХХ ст. Ткались вони із

Фото 8.

вовни. За основу брали конопляні нитки, замінені пізніше на нитки промислового виробництва. Особливість, наприклад, баштанківських і загнітківських килимів в тому, що вони складалися із декількох зшитих полотен. Такі килими не мали ос-

Фото 9. Ритуальна пілка

новного орнаменту в центрі, натомість троянди рівномірно розміщувались по всій площі килима. В окремих випадках центральну частину все ж виділяли квітами більших розмірів на середньому полотні килима або до центрального полотна по периметру пришивали смуги завширшки 30-40 см. з зображенням квітів на тлі (фото 10).

Фото 10.
Килим

Вироби з комбінованого п'іткання. Особливого поширення набувають з другої половини 60-х років, хоч відомі і на початку ХХ ст. В цей час значно зменшується поголів'я овець в приватних господарствах, скорочуються посіви конопель. Матеріалом для ткацтва стає розрізаний на вузьенькі смужки призначений для утилізації одяг. З такого матеріалу ткали пілки, які своєю орнаментикою не відрізнялись від традиційних.

Рушники. На відміну від ряден, пілок, паратарів, килимів рушників збереглось в більшій кількості, адже лише для весілля родини готували їх в кількості від 50 до 100 штук. Вироблялись рушники переважно із конопляних ниток. З другої половини XX ст. конопляні нитки домашнього виробництва поступово замінюються нитками промисловими.

Фото 11. Сучасна вишивка кубиковою технікою

Фото 12. Рушник із с. Грабове (із фондів Одеського краєзнавчого музею)

Фото 13. Рушник

За останні десятиліття рушники за функціональним призначенням практично не виробляються. Всі вони відносяться до групи плечових і виготовлялись переважно для весінь. Хоча суто весільних рушників не збереглось, такими тут вважають найколеритніші із тих, що мають. Найкращими рушниками перев'язували нанашку. Цими ж рушниками прикрашався покуть, рамки з набором сімейних фотографій. Використовували рушники і в поховальній обрядовості.

Спеціально виготовлених для повсякденного користування рушників майже не збереглось. На відміну від весільних, такі руш-

ники ткались із конопляних ниток, мали бідну і маловиразну орнаментику з декількох вузьких однокольорових смужок. Останнім часом для домашнього ужитку відбирали орнаментовані рушники, які після прання втрачали свою привабливість.

За технікою орнаментування рушники поділяються на дві групи: рушники із тканим орнаментом і рушники з вишитим орнаментом. Найдавніші рушники, що збереглися в родинах, датуються кінцем XIX - початком XX ст. На відміну від паратарів і килимів рушники, особливо з тканим геометричним орнаментом, часто переходили із рук в руки, з одного села в інше, особливо під час весілля. Чимало "давніх" рушників зникало, адже ними користувалися в домашньому ужитку, тому найдавніші зразки не збереглися.

Геометричний ткацький орнамент виконувався на верстаті перебором із різнобарвних ниток і складався з численних квадратів, прямокутників чи їх комбінацій, розміщуючись на білому тлі рушника декількома горизонтальними смугами.

Орнаментика і техніка вишиваних рушників різноманітна. Основою рушникового вишиваного орнаменту є рослинні мотиви. Серед них багато архаїчних - схематичне дерево чи вазонки в різних варіаціях. Такі зображення виконані технікою, яку тут називають "кубиками" (фото 11-12). Насправді це спосіб, схожий на техніку вишивання лиштвою, коли вишите зображення однакове з обох боків. Всі майстрині визнають, що кубикова техніка в цій місцевості найдавніша і вони успадкували її від своїх прабабусь. Кубикову техніку, наряду з іншими, використовують і сьогодні.

Вишивання простим, а згодом і болгарським хрестиком з'являється, ймовірно, разом з брокарською орнаментикою, хоча найдавніші вироби з вишитими хрестиком орнаментами розповсюджуються в кінці XIX - на початку XX ст.

Пізніше в 20-30 роках в рушниковій вишивці домінує техніка художньої гладі. Вона стає настільки поширеною і популярною, що вишивати починають навіть ті, хто мало на цьому розуміється. З'являється чимало вишитих рушників та інших виробів низького рівня майстерності. Однак, разом з ними існує чимало робіт високого художнього рівня. Схематичність, притаманна геометричному стилю, поступається реалістичним зображенням. Основою композиції стає квітка чи букет квітів (часто польових), калина, виноград, під якими ближче до краю рушника вишивається ланцюжок із дрібнесеньких квіточок чи листочків.

Простежуються зміни, насамперед в композиційному відношенні; наприклад, введенням не характерних для тканих геометричних орнаментів рослинних елементів. Така орнаментика є комбінованою. В повоєнні (50-60) роки з'являються рушники, в орнаментиці яких між горизонтальними смугами геометричного візерунка знаходиться вишита дрібним простим хрестиком троянда (фото 13). В 60-70 роках XX ст. в рушниковій орнаментиці з'явля-

ються схематизовані вишні, виноград, яблука, груші тощо. Вони виконані спеціальною нетрадиційною (використання шпильок тощо) технікою ткання.

В ХХ ст. і особливо з другої його половини дещо зменшується чисельність сільських ткаць і вишивальниць. Це наслідок заповнення ринку продукцією промислового виробництва або виробами знаних майстринь. Такі майстрині, як правило, працювали в селах з глибокими і багатими ткацькими традиціями. Саме вони отримували численні замовлення із навколишніх сіл і саме з їхніми виробами в сусідні села і навіть регіони поширювались традиції цих своєрідних еталонних центрів. Визнаними центрами, насамперед для вишивальниць Баштанкова, Загніткова, були села Вінниччини - Студенна, Луги інші, тоді як ті ж Баштанків і Загнітків були еталонами для вишивальниць південних сіл Кодимщини. З посиленням такої тенденції варіативність орнаментики в кількісному відношенні дещо зменшується, однак і на сучасному етапі геометрична орнаментика в регіоні надзвичайно різноманітна.

Орнаменти для ткацьких виробів створювались майстринями, і художній рівень таких творів залежав від професійної кваліфікації художниць. Найпоширенішими методами створення орнаментів були копіювання та компіляція. Так, копіювання використовувалося жінками, які ткали вироби не на продаж, а для власних потреб. Вони працювали не весь зимовий сезон, бо мали небагато конопляних чи вовняних ниток, вироблених із сировини власного господарства. Відсутність достатньої практики, майстерності спонукала їх до копіювання, щоб уникнути помилок при тканні орнаменту. За зразок брали раніше виготовлені вироби. Як правило, чи то від небажання повторюватись, чи то від недостатньої майстерності, точні копії не завжди виходили. В результаті окремі традиційні елементи орнаментальних композицій до нових виробів не потрапляли. Саме ця, найбільш чисельна категорія ткаць і вишивальниць певною мірою сприяли трансформації традиційної і особливо регіональної орнаментики. Тенденція особливо посилюється з 70-80 років ХХ ст., коли візерунки для вишивання копіювались з науково-популярних та періодичних видань, в результаті з'являються запозичені, не типові для тих чи інших місцевостей елементи як орнаментики, так і техніки. Однак, потрібно відзначити, що не завжди наявність в орнаментиці архаїчних елементів свідчить про давність виробу. В таких випадках доцільно користуватися комплексом критеріїв, враховуючи характер основи і підкання, використання природних чи штучних барвників, наявність в композиціях запозичень, техніку виконання, інше.

Майстрині високого професійного рівня виготовляли вироби на продаж і для швидкої реалізації продукції намагалися враховувати вимоги ринку. Вироби мали бути не лише потрібними, але й привабливими і, що не менш важливо, вирізнятись оригінальністю, не-

схожістю на інші. Тому, особливо килимарниці, вирішували цю проблему творчо. Вони складали композиції на папері в декількох варіантах, з яких кращий переносився на полотно. Саме такі майстрині вносили нові елементи в традиційну орнаментику з власними назвами. Так, особливо в 60-70 роках XX ст. поширеними в рушниковій орнаментиці стають "ліхтарі", "супутники" замість або разом з традиційними "жучками" та "метеликами". Колекції таких макетів складалися з сотень зразків і складають цінну джерельну базу для вивчення традиційного ткацтва в регіоні.

Таким чином, ткацькі вироби, зокрема північно-західної частини Кодимщини репрезентують не лише специфічний напрям господарської діяльності, вони ілюструють розвиток декоративно-прикладного мистецтва, яке мають досліджувати як історики, так і мистецтвознавці.

Петрова Н.О., Тхоржевська Т.В.

ДОШЛЮБНЕ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДІ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ ОДЕЩИНИ

Дошлюбне спілкування молоді, як важлива складова підготовки до одруження, в минулому було тісно пов'язане з календарною обрядовістю. Однією з функцій календарної обрядовості традиційного суспільства, як відомо, є забезпечення добробуту родини її відновлення через парування, одруження, народження дітей¹. Виконання зазначеної суспільно-необхідної функції відбувалося у формі молодіжних ігор та розваг, які тривали протягом календарного року, поступово залучаючи молодь не лише до життя дорослої громади², але, передусім, спрямовувались на обирання шлюбного партнера, тому й отримали назву "дошлюбне спілкування"³.

Деякі особливості дошлюбного спілкування молоді під час календарних свят українців Одещини в першій половині XX ст. є предметом нашого дослідження.

Молодь існувала у специфічній часовій системі⁴. Ця часова система, за народними уявленнями, була необхідна для стадії росту і тому вимагала деякої ізоляції, свободи та орієнтації на життя (без жорстких чергувань та перерв). В ній, як вважалось, молодь мусить успішно виконувати свою головну соціальну задачу - переходу до повноцінного стану дорослих.

Спосіб життя молоді протягом означеного "переходу" (одного календарного року) мав вигляд "гри". Гра мала свої часово-просторові вимірювання, зумовлені динамікою відношень та форм поведінки молоді у відповідності з природними (календарними) ритмами.

Розглянемо зазначене на прикладі календарних свят Одещини.

Одним з молодіжних свят зимового циклу з елементами гри в українських селах Шевченкове, Білолісся, Михайлівка, Мирне, Фурманівка, Першотравневе є день Андрія (13 грудня). Святого Андрія вважали покровителем молоді, який сприяв щасливим шлюбом⁵.

В зазначених селах свято складалося з дівочих ворожінь, кусання калити (колети) та вироблення й знищення опудала чоловіка - "Андрія".

Ритуали більше нагадували веселі ігри. Дівчата ворожили балабушками⁶: тричі вони приносили в роті воду з 3-х криниць, при цьому парубки намагалися їх розсмішити, щоб дівчина декілька разів поверталась до криниці по воду. Виробивши з борошна невеличкі шматочки прісного тіста - "балабушки", їх виносили на вінику або на лопаті на двір, на поріг або на дорогу і кликали собаку. Вважалося, чию балабушку собака з'їсть першою, та дівчина першою (або в наступному році) вийде заміж. Хлопці не брали участь у самому ворожінні, але спостерігали за ним, розглядаючи, чию балабушку собака з'їдав першою.

Разом парубки й дівчата (іноді до них приєднувались дорослі) робили опудало - "Андрія" - наряджали гілку у чоловічий одяг - штани, сорочку, баску або шапку.

Опудало ("ляльку") клали до коробки з картону та носили по вулицях як покійника. Така процесія або виходила за межі села, або зупинялася у кого-небудь з учасників на гармані, і імітували поховальний обряд, співаючи пісню:

Їздив Андрій
Та мій голубчик
Та помер
Та ручки склав.

Після цього, ляльку закидали соломною і спалювали. Іноді опудало роздягали і розбирали наступного дня.

Популярною у молоді в день Андрія була "посна вечерея" з пампушками з маком, плачиндами з гарбузом (кабаком), стравами з квасолі, капусти, які дівчата готували спільно. Випікали також калиту - медовий калач (корж, загеда, ригидза) з порожниною посередині. Корж вішали на рушникові до сволоку і розпочинали гру.

Один з хлопців (а інколи й дівчина - Першотравневе) сідав на рогача та їхав на ньому до коржа, щоб відкусити від нього шматок. Йому не можна було сміятись. Якщо ж він сміявся, дівчата, що стояли з обох боків від коржа, били парубка квачами (гілка з ганчірками, вмащеними в олію або сажу) та говорили:

— Куди їдеш?
— Корж кусать.
— А я буду по зубах тебе кресать.

Вважалося, що той хлопець, який відкусить шматок калача, одружиться. Якщо йому це не вдавалося, то дівчата били його квачами по обличчю.

Певною кульмінацією серед ігор дошлюбного спілкування молоді був комплекс обрядових дій під назвою "Колодій" (колодка), який проходив на Масляному тижні. В останній день перед Великим Постом, в неділю, молодь робила в складчину вечорниці⁷. Відомості про звичай прив'язування колодки на Масляному тижні в українців подаються у працях М.Сумцова, М.Грушевського, О.Воропая, С.Килимника та ін.⁸. Існують різні точки зору з приводу походження звичаю та його назви: свято на честь поганського бога Велеса; закінчення весільного періоду; походження назви "Колодка" від колоди, в яку забивали провинників за кару; існування колись звичаю, пов'язаного з ідеєю народжування дітей в певний період року.

Під час свята дівчата ходили невеликими гуртами або поодинокі і прив'язували хлопцям колодку, прикрашену кольоровим папером та стрічками. Парубок мусив відкупитись: подарувати дівчині намисто, стрічку або хустку, а дівчина на Великдень повинна була "віддати колодку" - подарувати хлопцеві писанку, загорнуту у власноруч вишиту хустку.

Всі дії були спрямовані громадою до неодружених та тих, хто не мав дитини, тобто до людей, які не виконали своїх шлюбних обов'язків і мусять відкупатись. Шлюбно-еротичний елемент вбачають у прив'язуванні колодки дівчиною хлопцеві.

На Одещині зафіксовано три варіанти свята⁹.

1) В понеділок Масляного тижня збирались жінки та дівчата, щоб "робити колодью". Гурт йшов вулицями села з рушниками та хустками. Зустрівши на вулиці неодруженого хлопця, його "перев'язували", тобто прив'язували до руки або через плече рушник чи хустку. Ввечері того ж дня кожен з "перев'язаних" хлопців, за звичаєм запрошував до своєї хати весь гурт і мусив "відкупатись", тобто готувати пригощання.

2) Жінки й дівчата ходили поодинокі. Жінки "чіпляли колодку" чоловікам, а дівчата - хлопцям. Причому дівчина могла це зробити не лише при зустрічі на вулиці, а й навмисно зайти до хати парубка. "Чіпляти колодку" означало перев'язати рушником або хусткою хлопця через руку, а чоловіка - навхрест через плече. Вважалося, що дівчина перев'язує того, хто їй подобається; в одного хлопця могло бути декілька "колодок". Якщо дівчина прив'язувала колодку "своєму" хлопцеві в інший спосіб, це означало, що вони "процалуються на час Великого посту". Респонденти пояснювали перев'язування хлопця як своєрідне нагадування, що "вже скоро піст, а він ще не оженився".

3) Під час традиційних масничних відвідувань батькам неодруженої молоді, крім звичайних страв й подарунків господарям, приносили дерев'яний брусок, який прив'язували рушником до шиї господаря.

Звичай "чеплення" (прив'язування) колодки парубкові чи дівчині як засіб покарання за те, що вони в м'ясниці не одружили-

ся, не виконали своєї місії щодо продовження людського роду - характерна особливість української Масниці¹⁰, яка символізує собою перехід від зими до весни¹¹.

Обрядодіями весняного циклу є веснянки (гаївки) та ігри. Календарно вони співпадали з періодом Великого посту, продовжувалися й на Великодні свята, а в окремих місцевостях проводилися навіть біля Церкви¹².

Нами вже описані молодіжні ігри під час Великого посту - ігри "у борща гуляти", коли хлопці й дівчата, тримаючись за руки, проходили вулицями села, співаючи "посні пісні", гра "у дучки", гра "вдарив не вдарив так стій, вдарив не вдарив - тікай", гра у "крученого теляти", гра у "Заїньку"¹³, зауважимо лише, що обрядодії Великого посту мали синкретичний характер і були не тільки часткою весняного циклу календарної обрядовості (рудиментом архаїчного свята зустрічі Весни), а й різновидом дошлюбного спілкування молоді (спрямованість на вибір вірогідного шлюбного партнера). Під час традиційних "гойдалок" на Великдень хлопець міг проявити свою симпатію до тієї чи іншої дівчини - "причепитися до дівчини ящичком" (Шевченкове).

Деякі елементи дошлюбного спілкування молоді приходились і на Трійцю - одне з найвеличніших свят літа. За народними уявленнями, саме в цей час весна з літом зустрічається. Парубки робили з "зеленого сіна" доріжку між хатами хлопця й дівчини, які зустрічалися, або подобалися одне одному. За поясненнями респондентів, це робилося "для сміху".

У Шевченковому й Білоліссі на розі двох вулиць молодь на Трійцю робила "курені" з "зеленого дерева" (зокрема, з акації). Підлогу куреня також вистеляли "зеленим сіном". В такому курені молодь з двох вулиць гуляла з музикою протягом трьох днів.

Схожий звичай побутував у слов'янських народів здавна. Так, за свідченням Терещенка, "після обідні на Троїцю піднімається радісний шум і гомін. В стороні стоїть висока тичка, яка знизу догори прикрашена зеленим гіллям і квітами; біля тої тички насаджені в коло кленові, липові та березові деревця. Сюди сходяться веселі гурти молоді, лунають пісні й починаються хороводи. Веселощі продовжуються до темної ночі"¹⁴.

Святом Купала закінчувався літній сонячний цикл річних календарних дохристиянських свят.

В українських селах Бессарабії вважалося, що до цього дня не можна купатись в річках (Першотравневе), "дівчата ходили вулицями села, катались на каруселях" (Шевченкове), обливали на вулицях одне одного водою "щоб Бог дав дощ" (Мирне). В с. Мирному найстаріші з респондентів згадували, що за ранішніх часів (тобто на початку ХХ ст.) цього дня "запрягали коні та їхали на море".

За свідченням Б.Юрківського, у с. Дуфінці на Одещині, дівчата прикрашали гілку кольоровим папером, вишнями, квітами - ку-

пальське гільце. З цим гільцем дівчата з хлопцями йшли до моря, сідали в шаланди, відходили від берега й кидали гільце у воду.

В Березівському районі Одеської області (селах Яківлівка, Зла-тоустове, Софіївка) молодь біля річки робили вогнище й стрибали через нього. Дівчата плели вінки, пускали їх на воду, щоб дізнати-ся звідки буде наречений. Всі ці обрядодії спрямовувались на зача-к্লування щастя та добробуту людині, у тому числі й підбір пари до одруження, очищення водою й вогнем молоді¹⁵.

Мабуть тому цього дня суворо діяло правило обов'язкового вихо-ду на ігрище. Відмова могла накликати біду не лише на самого по-рушника, але й на весь молодіжний колектив. "Котра не вийде на Купайла, щоб вона сіла і не встала"¹⁶.

Поведінка молоді у хороводі різко змінювалось з початком тем-ноти та відсутністю глядачів. Хоровод розбивався на пари, які зна-ходили потайні місця, щоб "сидіти" або "стояти". В цілому громада не контролювала стосунки молоді на цих ігрищах, а батьки не мали права забороняти своїм дітям (особливо дівчатам) брати в них участь. Літній сонцеобіг був поворотною точкою в грі молоді, сим-волізував перехід дівчини у дорослий стан і санкціонував шлюбні стосунки.

Таким чином, ігри в системі дошлюбного спілкування молоді, що тривали протягом усього календарного року, мали завершуватись шлюбом. Якщо цього не сталося по закінченню нормативних термінів, вважалось, що перехід не відбувся, і за традиційною дум-кою людина входила до розряду соціально аномальних.

Примітки:

1. Тхоржевська Т.В. Обрядовий комплекс в контексті струк-турно-знакового аналізу (на матеріалах слов'янського населення Південної Бессарабії) //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. - Одеса, 2002. - С. 286-288.

2. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні.-К., 1988.-С.16; Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців.-К., 2000.-С.14.

3. Пономарьов А.П. Українська етнографія.-К., 1994.-С.227-232; Петрова Н.О. Традиційні форми дошлюбного спілкування молоді (за матеріалами етнографічних досліджень Одещини) // Записки історичного факультету.-Вип.4.-Одеса, 1997.-С.37; Петрова Н.А. Добрачное общение молодежи: джок. //Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. - Одеса, 1999. - С. 268; Петрова Н.О. Традиційна система спілкування та звичаєво-обрядові норми підготовки мо-лоді до шлюбу //Археологія та етнологія Східної Європи: ма-теріали і дослідження. - Одеса, 2000. - С. 145.

4. Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX - начала XX в. - Л., 1988. - С. 231.

5. Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу...-С.16.
6. Див. також: Пригарина Т.В. Обрядовая сторона гадания в день Андрея Первозванного. //Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. /Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых.-Одесса, 1995.-С.106-109.
7. Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу...-С.33.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу.- К.: Оберіг, 1991.-Т1.-450 с.; Грушевський М.С. Словесність часів нового розселення і пізніших.//Історія української літератури.-К.:Либідь, 1993.-Т.1.-С.167-227; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні.-К.:Обереги, 1994.-Кн.1.-395 с.; Сумцов Н.Ф. Культурные переживания.-К.:Типография Корчак-Новицкого, 1890.-408 с.
9. Пригарина Т.В. Трансформація обрядодії "колодка" протягом ХХ сторіччя. //Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження.-Одеса, 1998.-С.142-145.
10. Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу...-С.34.
11. Там само.-С.37.
12. Ігри та пісні. - К., 1963. - С. 120.
13. Петрова Н.О., Пригарина Т.В. Обрядодії великого посту (за матеріалами етнографічних досліджень українського населення Одещини) //Записки історичного факультету.-Вип.8.-Одеса, 1999.-С.94-102.
14. Терещенко А.В. Быт русского народа.-СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1848.-Ч.VI-VII.
15. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні.-Кн.2-К., 1994.
16. Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины ...-С. 236.

**БИТВА ПІД БЕЛЗОМ 1352 р. ТА ЇЇ МІСЦЕ У ФОРМУВАННІ
НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА ЇЇ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПОЗИЦІЮВАННІ**

Епоха класичного середньовіччя в Європі, що завершилася останніми хрестовими походами та Авіньйонським полоном, підбила ризик під періодом, який пізніше назвали феодальним. Стереотипи, породжені церковною, рицарською мораллю, домінуванням соціальних відмінностей над національними, відходили у минуле. На зміну Вселенському "Граду Божому" Августина, що його будували усі "августини", після Карла Великого приходить розуміння важливості розбудови власного дому. Період XIV-XV ст. в Європі є доволі специфічним. Нові тенденції, привнесені до суспільного життя, перш за все, відбилися в культурній сфері. Дантівська "Божественна комедія", утвердила в Італії Ресорджементо, як перший крок Відродження в Європі. Італійський Ренесанс був першим завдяки його яскравій національній забарвленості, адже саме на семи пагорбах він став не просто зверненням до античності, а й відродженням всього національного, яке було законсервоване церковно-культурологічним універсалізмом¹. Отже, сприймаючи Ренесанс як звернення до національного, як домінуючого в житті європейських суспільств, ми розуміємо цю епоху як творення національних держав. Національна домінанта охопила і більш консервативну сферу життя - політичну, яка поступово виходила за межі, окреслені феодальними і церковними принципами моралі і права. Якщо у кожній нації існує свій дух, то це був час його пробудження, а культура, зокрема народна, стала безумовним його відбитком (так принаймні твердив Л. фон Ранке)². XIV-XV століття стали епохою, яка започаткувала сучасну Європу, адже очевидним є те, що нації позбавлені на той час власної держави, не лише залишалися і надалі бездержавними понад 600 років, але й втрачали свою національну ідентифікацію. До таких європейських бездержавних націй, принаймні Гердер зараховував поряд з басками, ірландцями, словенцями і українцями. Дійсно, не можна не погодитись, що на політичній карті Європи, яка оформлювалася національно, Україні місця не знайшлося. Але чи означає це позаісторичність української нації, відсутність українського ("русинського") фактору в геополітичних процесах Східної Європи? Відповіді на ці питання лежать у тій площині історії, яка ще потребує докладного вивчення. Ми, односторонньо заперечуючи тезу про позаісторичність українців, хотіли б наголосити на одній з подій, де найяскравіше, на нашу дум-

ку, виявилася важливість і доленосність "русинського" фактору, а саме на битві під Белзом 1352 року.

В цей період країни Європи будували національні держави, залежно від регіональних особливостей за декількома моделями. Так в країнах Західної Європи як-от Франції, Англії, Іспанії, процес становлення національних держав йшов паралельно з політичною консолідацією країн. Вони долали відцентрові тенденції за принципом - одна нація, одна країна. Одночасно Центральноевропейські країни - Німеччина, Чехія, Італія формували національні державні інституції в межах політико-адміністративної роздрібненості³. Останнє, можливо, є свідченням впливу папистського та імператорського універсалізму, через що нації формувалися на теренах багатьох дрібних "гомонаціональних" держав. Коли мова йде про країни Східної Європи, ми стикаємося з іншою специфічною моделлю. Процес творення національних держав тут відбувався через створення широких політичних альянсів та міждержавних коаліцій. XIV століття дає нам різноманітні угоди про спадок, унії, а то й просто заміни старих місцевих династій на сусідні, експортовані зовні, в паралелях: Угорщина-Польща, Литва-Руські князівства, Угорщина-Галицька Русь, і нарешті Литва-Польща. Цьому є свої історичні передумови. Власне кажучи, це цілісна історична проблема - чому процес формування національних держав в Східній Європі найефективніше реалізовувався через об'єднання їх у поліетнічні союзи. Чому саме така модель етнічного та політичного співіснування в регіоні виявилася найбільш прийнятною? Сучасники тієї епохи постійно шукали найкращу формулу такого союзу, через короткочасні коаліції з різними сусідами. Причин для цього ми вбачаємо декілька і всі вони лежать в площині загальної нестабільності та небезпеки в регіоні, викликів геополітичної ситуації. Вже зазначені нами країни (Польща, Угорщина, Литва, південні та західні руські князівства) опинилися перед низкою таких викликів. З заходу для Угорщини та Польщі постійно існувала небезпека німецького "drang nach Osten", що виявлялася не лише у територіальних втратах Польщі на заході, але й в колонізації угорських та польських міст німцями. Нагадаємо, що саме міста були визначальним фактором національного становлення для Західної Європи. Існувала загроза німецького "культуртрегерства" і для Литовського князівства в особі Тевтонського та Лівонського орденів. Татарська загроза зі сходу в XIV ст. сприймалася швидше не безпосередньо як руйнівний фактор, а як некерований, дестабілізуючий фактор, що більш за все загрожував зі сходу хаосом. Боротьба за владу, що тривала в орді в середині XIV ст. залишила послаблені руські князівства напризволяще. Цей вакуум мав бути ліквідований або через відновлення могутності цих князівств, або через встановлення контролю, сусідніх держав над ними. Коли в першій чверті XIV ст. Угорщина і Польща були втягнені у хвороб-

ливий процес внутрішньої консолідації, їх цілком влаштовував перший варіант⁴. На їх східних кордонах існувала потужна Галицько-Волинська держава, що сприяла стабільності в регіоні і сприймалася як щит від східної загрози. Саме таким "щитом" називав її польський князь Локетек в листі до Папи Римського. Литва раніше від інших сусідів руських князівств вдалася до захоплення земель на південь і схід, найчастіше через експорт династії Гедиміновичів у руські князівства. На це її штовхала як західна загроза, так і спроба згуртувати литовський етнос навколо створення міцної централізованої держави. Успіхи Литви продемонстрували Польщі з Угорщиною ефективність територіальних приєднань на сході для зміцнення національних держав. Дійсно це були не просто спроби компенсувати на східних землях втрати на заході, але це був єдиний, "вальний" похід на схід задля встановлення стабільності і ліквідації небезпечних джерел хаосу. Такий похід став загальнонаціональною метою і міг стати панацеєю від внутрішньо державних усобиць. Його необхідність підкріплювалася ще й релігійною різницею між масивом на схід від Сяну та Вепру і васалами Риму з Кракова та Естергома. Можливо саме тому вперше ідея політичного єднання від військової коаліції до більш тісного союзу виникає саме між Угорщиною та Польщею - обидві країни протиставляли себе схизматикам-русином, поганцям-литвинам та татарам.

Отже, перший міждержавний союз у Східній Європі, що створювався між Угорщиною та Польщею був замішаний на експансіоністських ідеях руху на схід, як складової вже національної ідеології обох держав. Він бере свій початок ще у Спішській угоді 1214 року. А вже у 1339 році між молодим Казимиром королем польським, що прагнув східної війни та Каролем, вже похилого віку королем Угорщини, була закріплена домовленість про спільні дії в війні з Галицько-Волинською державою⁵. Кожна країна визначала сферу своєї військової діяльності, зобов'язуючись допомагати одна одній. Компроміс полягав у тому, що за Угорщиною визнавалися "історичні права" на Галичину, тоді як Казимир міг приєднати до Польщі Волинь. Втім старий король, не дуже прагнучи війни, згодився віддати Казимирові Галичину довічно в разі, якщо той захопить її. Коли у квітні 1340 року помер останній Галицько-Волинський князь Юрій II, його наступником на боярській раді був оголошений Дмитро-Любарт Гедимінович. Казимир, що не міг погодитися з таким ходом подій, власне і розпочинає з цього часу війну за Галицько-Волинський спадок, яку відтепер веде не лише з русинами, але й з їх союзниками литвинами. Зробивши декілька походів на Русь (1340, 1345 р.р.), він здобуває Галичину і більшу частину Волині вже у 1349 році. В цих умовах, коли Дмитрій з руською опозицією були відкинуті до Луцька, Казимир, *de facto* володіючи більшою частиною спадку Романовичів, поновлює в 1350 році з новим угорським королем Людовіком стару угоду⁶. Врахову-

ючи наявну ситуацію, Людовик віддавав Галичину Казимирові до смерті з тим, щоб коли останній не залишить після себе сина, то угорська корона об'єднається з польською (як власне і у випадку, коли синів не було б в Людовіка, а були б в Казимира), а якщо і залишився б нащадок з Пястовичів то Угорщина за 100 тис. флоринів може собі Галичину повернути коли завгодно. Цим закріплювалася юридична приналежність Галицької Русі до Угорщини, і, головне, відкривався шлях до широкої консолідації двох міцних національних королівств в єдину державу для подальшого розширення їх земель на схід. Отже, як бачимо, саме через династичний союз, державний істеблїшмент вбачав національне зміцнення, а державну стабільність в розширенні земель (що було можливо лише на сході). Угода не видавалася такою вже фантастичною, адже обидва королі були в такому віці що давав небагато шансів на народження нової дитини тим більше - сина. Хтось із двох мав заступити місце померлого раніше. Фактично на очах створювалася величезна імперія. Унія видавалася міцною й через спільну мету - похід на схід. Але саме тут крилася її ефемерність і слабкість, і виявилась вона не в останню чергу завдяки саме "русинському факторові", а зокрема, битві, що сталася під стінами Белза 1352 року.

Отже, після угоди 1350 року Казимир відновив активні бойові дії з Литвою і вже на початку 1351 року, як свідчать угорські та польські джерела, взяв у полон Дмитра-Любарта⁷. Влітку Казимир і Людовик, зустрівшись у Кракові, повели похід на Бересте - Князівство Кейстута Гедиміновича, де змусили його до підписання угоди вже 15 серпня 1351 року. Кейстут погодився на впровадження католицької єпархії, зобов'язався допомагати Людовіку в усіх його військових походах (аби останній підтримував його проти тевтонських рицарів). Після цього Кейстут віддав себе у польський полон в обмін на звільнення Дмитра. Але коли Дмитро повернувся на Волинь, залишену йому тимчасовим перемир'ям 1351 року, Кейстут втік з полону, тим самим продемонструвавши нещирість своєї угоди. Втім Людовик вже прямував до своєї країни тому новий спільний похід обох союзників був призначений на весну наступного 1352 року. І саме проти схизматиків-русинів-волинян, та їх схизматика-князя-литвина. Про похід 1352 року дуже лаконічно, хоча експресивно оповідає Дубницька хроніка, що взагалі детально описує життєдіяльність Людовіка Анжу. В лютому 1352 року король залишив Буду і на початок березня, проїхавши Сянік підійшов до Белза, де вже на нього чекав Казимир з "дуже великим військом"⁸. Розпочинаючи кампанію на Волинь обидва короля дарма обрали першим об'єктом нападу місто Белз. Точніше сказати, воно саме змусило їх підступити перш за все саме під його стіни, адже останнє обумовлювалося його стратегічним становищем.

Звертаючись до історії тепер малочисельного (навіть не районного значення) прикордонного міста на Львівщині не можна не

відмітити низку битв, що виром пронеслися навколо нього. Позиція на кордоні між Руссю та Польщею зробила його з часом першокласною фортецею, ключем від західної Волині та подальшого шляху на схід. Вперше Белз згадується у Повісті під р. 1030 як один з повернених до Русі "Червленських градів", отже вже тоді він був фортецею. Розташоване серед невідступних боліт місто дуже швидко зросло у своєму значенні, ставши в XII-XIV ст. центром удільного князівства. Головна ж його історична місія проявилася саме в сер. XIV ст., коли Белз став містом-перепорою № 1 в боротьбі за спадок Романовичів⁹. Отже, підійшовши до стін міста, обидва королі, зважаючи на його міцну фортифікацію та добру підготовку до облоги, вислали до каштеляна міста, якого хроніка зве Drozge, своїх посланців, з вимогою здатися добровільно. Останній виявив згоду до переговорів і тягнув їх близько тижня. В цей же час укріплював мур і напустив з річки ще холодну весняну воду в рови, що оточували замок. Після цього відмовився від угоди. Тоді королі розпочали атаку міста. Союзні війська під проводом обох монархів кинулися до стін, але потрапивши у холодну воду в ровах, нічого не змогли вдіяти. З ранку до півдня билися вони, стоячи до поясу у воді і врешті-решт відступили. Поразка була страшною. Хроніка свідчить, що під час атаки загинуло та скалічено стільки угрів і поляків, що й не перерахувати. Загинув племінник Людовіка, а сам угорський король отримав тяжку рану голови, куди його вдарив палицею якийсь захисник міста¹⁰. Психологічний шок Людовіка був настільки сильний, що король вирішив одразу ж знятися з-під міста і вернутися до Угорщини. Він ледь згодився на поради оточення, хоча б формально заключити договір з каштеляном Белза з єдиною вимогою - повісити на мурах міста якусь угорську корогву. Каштелян, який мабуть був добре знайомий зі становищем у ворожому таборі після невдалого штурму, згодився на цю умову і тим створив дипломатичні підстави Людовіку повернутися додому, принаймні не втікачем. Втім марш угорського короля на батьківщину більше нагадував саме втечу. На початку квітня угорське військо знялося з-під стін Белза, а сам Людовік зі своєю ставкою через Галичину намагався дістатися Мункача (Мукачеве). Заночувавши в одному з галицьких сіл, король ледь не загинув, бо русини, як згадує Дубницька хроніка, підпалили оселю, де він знаходився¹¹. Втеча з під Белза, без свого ж війська ще й в пригодах, мабуть, зовсім розчарувала Людовіка в ідеї східних походів. Водночас в невдвозначному становищі залишився і Казимір. Без угрів він не став продовжувати безнадійну облогу і в квітні залишив свій табір під містом. Його плани на загарбання Волині були зірвані, а вірний союзник вибитий зі гри. Влітку 1352 року Казимир з'являється на Холмщині під Щебрешином, де і укладає з Литвою та русинами угоду. Угода закріплювала status quo - Дмитро-Люберт визнав Галичину за Казимиром, польський король визнав за Дмитром Волинь. Перемир'я укладене на два роки, було

втім невдовзі порушено. Ось так виглядають безпосередні наслідки битви під Белзом¹². Зовні то була одна з багатьох битв за галицько-волинський спадок, що тоне в довгій сорокарічній війні. Втім наслідки битви під Белзом потребують значної екстраполяції в межах цілого періоду і геополітичного регіону. Є всі підстави бачити серед наслідків битви такі, що принципово змінили і хід війни за руський спадок і групування молодих національних коаліцій. Перш за все, битва довела неможливість швидко загарбати Волинь союзниками. Саме цей регіон за угодою 1339 року мав прибрати до себе Казимир. Тепер король залишився у війні з Волинню сам на сам, адже позбувся союзника в особі Людовика. Відновивши у 1356 році війну з Литвою, Казимир 15 років сам витримував протистояння з нею і навіть у 1366 році приєднав Західну Волинь до свого королівства. Але вже у 1370 році, одразу після його смерті, цей регіон легко повертається до Дмитра. Ставало очевидним, що єдиним значним успіхом Польщі на сході була Галичина - та сама яку вона зі смертю Казимира мала повернути Угорщині¹³. На цьому і був зцементований польсько-угорський союз. Після Белза, виявилася неможливість повернення Галицької Русі до Буди. Галичина була плацдармом поляків для війни з Дмитром. Отже, за відсутності можливості подальших територіальних завоювань, які перервала саме Белзька битва, Галичина перестала бути для Польщі розмінною монетою. Це, в свою чергу, руйнувало союз з Угорщиною, яка безумовно мала свої плани на цей регіон, спираючись на попередні домовленості. Польща і Угорщина все більше і більше протистояли одна до одної в зовнішній експансіоніській політиці. Втім за іронією історії чи долі, саме в цей час єднання двох країн все ж таки відбулося, дуже нетривке і суперечливе. Після смерті Казимира Людовік отримав польську корону і одразу ж почав прилучати Галичину до Угорщини. У 1372 р. він передає Галичину своєму васалу Володиславу Ополському і там виокремлює її зі складу Польщі¹⁴. Опозиція в Кракові наростала. Від Людовіка вимагали продовження війни з Литвою в ім'я старої угоди¹⁵. Людовік довго зволікався. Нарешті в 1377 році він йде походом на Дмитра-Любарта, формально як відповідь на набіг Литовських князів на Польщу попереднього 1376 року. Похід було організовано з величезним розмахом. Як результат, Дмитро формально визнає Людовіка своїм сюзереном і втрачає лише західне пограниччя. Організована очевидно тільки для заспокоєння польської еліти війна не могла покращити польсько-угорські стосунки¹⁶. У 1382 році Людовік помирає залишаючи по собі двох доньок. Після двох років зволікань Угорщини Краків здобуває королеву в особі Ядвіги.

Екстраполуючи наслідки Белзької битви ще далі, слід відмітити, що в тому ж 1382 році Литва виходить з міжусобиць, породжених смертю Ольгерда (1377 рік), з єдиним великим князем Ягайлом. Тоді ж у 1384 році помирає і Дмитро, давній ворог Кракова і ос-

танній Волинський князь, обраний русинами. На місце покоління війни приходить покоління компромісу. До того ж неможливість приєднати східні землі зброею доводила актуальність ідеї про унію¹⁷. Саме таке блокування двох молодих національних держав, закріплене шлюбом князя і королеви у місті Крево 1385 році, виявилось найбільш ефективним у реагуванні на зовнішні виклики. Галичину відібрано від Угорщини вже у 1387 році. Грюнвальдська битва через чверть століття ліквідувала загрозу з півночі. Така коаліція стала найбільш ефективною за всі інші моделі блокувань, які знала Східна Європа у XIV ст. Річ Посполита стала переконливим наслідком життєздатності даного союзу на 300 наступних років. Все це не в останню чергу стало наслідком саме Белзької битви, а значить, і "русинського фактору".

Що ж до подальшої долі самого Белзу, то в 1349-1382 рр. він був об'єктом низки походів та битв: у 1366 році був переданий Казимиру, а вже 1370 році повернувся під сюзеренітет Дмитра. Останній віддав Белз як князівський стіл Юрію Наримунтовичу, що носив титул князя Белзького до 1377 року - часу останнього приєднання Белзу до Польщі. Доля відірвала Белз від Великої України - як Волині, так і Галичини. До 1462 року це була волость князя Мазовецького, а наступний період до 1772 року місто було центром окремого Белзького воєводства. З тих бурхливих часів у місті на сьогодні залишився лише костюл та старенька ратуша. В австрійські та польські часи XIX-XX ст. Белз перетворився на глуху провінцію. Після приєднання його у 1951 році до УРСР про його славне та загадкове минуле вже практично ніщо не нагадувало, окрім хіба що славнозвісних белзьких боліт.

Цікаво, але Людовік Анжу все ж таки увійшов Белзькою брамою переможцем до міста. Це сталося саме 1377 році, коли Белз захищав Юрій Наримунтович. Місто витримало 2 місяці облоги (липень-серпень) і відкрило браму лише через брак зовнішньої допомоги¹⁸. Так нелегко далася угорському королеві моральна сатисфакція за вражаючий погром 1352 року.

Таким чином, творення національних держав в Східній Європі проходило доволі специфічно. Воно вимагало від учасників цього процесу активного пошуку та моделювання широких коаліцій. Процес цей був складний і багатоступеневий. Белзька битва стала вирішальним випробуванням для польсько-угорського союзу і заклала, як наслідок, підвалини до польсько-литовської унії. А головне, вона найяскравіше демонструє місце українського етносу в загальному "процесі" становлення народів Східної Європи, ту вирішальну роль, яку може зіграти неполітичний гравець, що начебто стоїть за кулісами великої державно-політичної сцени.

Примітки:

1. Гизо Ф. О происхождении феодальной системы и ее основные начала // История средних веков. Сост. М.М.Стасюлевич. - Минск: Полігон, 1999. - С.583.
2. Данилов А.И. Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии кон. XIX - XX в.в. - М.: АН СССР, 1958. - С.168.
3. Барг М.А. Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиевистики. - М.: Наука, 1973. - С.110-112
4. Полонська-Василенко П.Д. Історія України. У 2 т. - К.: Либідь, 1992. - Т.І - С.240.
5. Смирнов М. Ягело-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. - Б..г. - С.58.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 10 т. - К.: Наукова думка, 1993. - Т. IV. - С.35.
7. Длугош Ян. Грюнвальдська битва. - М.: АН СССР, 1962. - С.6.
8. Дубницька хроніка // Грушевського М.С. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1993. - IV. - С.37.
9. Смирнов М. Вказ. праця - С.96.
10. Дубницька хроніка ... - С.38
11. Там само. - С. 38, 442.
12. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - С.39.
13. Там само. - С.45-50.
14. Полонська-Василенко П.Д. Вказ. праця. - С.240-242.
15. Смирнов М. Вказ. праця. - С.59.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - С.54.
17. Смирнов М. Вказ. праця. - С.100.
18. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - С.59.

Подкупко Т.Л.

МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЧАСІВ ГЕТЬМАНСТВА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Постать Б.Хмельницького постійно перебуває в полі зору дослідників. Його діяльності присвячено низку ґрунтовних праць як вітчизняних так і зарубіжних вчених. Однак, в історіографії досі не має окремого спеціального дослідження, предметом якого був би комплекс проблем, пов'язаних зі значенням володіння і контролю чорноморських торговельних та стратегічних шляхів у державотворчій діяльності гетьмана. Тому мета даної статті — в контексті міжнародного становища Козацько-гетьманської держави кінця 1640-х - 1650-х рр. — розкрити динаміку, зміни акцентів та першочерговості завдань в чорноморській політиці Б.Хмельницького.

В складних перипетіях вітчизняної історії середини XVII ст., коли йшла активна розбудова та становлення Козацько-гетьманської держави, ступінь опанування південними землями та їхній захист набули особливого значення. Від володіння вільним доступом до Чорного моря залежав вихід Козацько-гетьманської держави на широку міжнародну арену. Чорне море наприкінці 1640-х рр. було мало чи не єдиним реальним шляхом до визнання в світі.

З перших політичних кроків в якості гетьмана, Б.Хмельницький чітко окреслив геополітичні завдання держави та основні напрями чорноморської політики. Тодішня міжнародна ситуація не сприяла швидкому і позитивному розв'язанню зовнішньополітичних проблем. У травні-червні 1648 р. в універсалі Б.Хмельницького "Всім українським малоросіянам", мова йшла про намагання Польщі ізолювати, відрізати Україну від світу. В документі особливо наголошувалось на вагомості для Козацько-гетьманської держави взаємин з країнами Сходу "отлеглых за морем Чорним" ¹.

В цьому ж універсалі поставлено питання державних кордонів взагалі, й, зокрема, південного. В документі відбито спроби юридичного затвердження природних теренових меж України якомога ближче до узбережжя Чорного моря. Слід підкреслити, що за цим джерелом, кордони Козацько-гетьманської держави мали сягати до "Волохів" ², тобто зафіксовано необхідність володіння річковими шляхами до Чорного моря.

Підтвердження вагомості південних кордонів для формування козацько-гетьманської держави відбилося у Зборівському договорі. Він був укладений у вересні 1649 року. П'ятий пункт договору окреслив кордони козацької держави: "від Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на південь по річці Дністер, а од верхів'я його до ріки Горинь до Прип'яті, а звідти Дніпром до міста Бихова, далі до ріки Сож й до повіту Смоленського..." ³. Таким чином було наголошено на нагальній необхідності закріплення теренових меж козацької держави до Чорного моря.

Після перших воєнних перемог Б.Хмельницького, представники польської влади мусили відійти з придніпрянської України. Південні терени за часу панування на них Речі Посполитої залишались погано освоєними, хоча навіть за польської влади йшло українське заселення Півдня ⁴. Козацько-гетьманська держава в перші роки своєї розбудови і організації змогла відвоювати південну смугу в тих межах, що займала Річ Посполита. Головними джерелами, які ілюструють зміну колонізаційного процесу є Реєстри Запорозького війська та опис міст України 1654 року ⁵. Коли висвітлювати розмах і темпи колонізації за часів гетьманства Б.Хмельницького, то важливу інформацію містить опис подорожі патріарха Макарія 1654 року ⁶.

Теренові межі молодой держави простягнулись впритул до кордонів Османської Порти і країн, що були її васалами. На південно-

му заході проходив кордон з Молдавією по річці Дністер. На лівому березі нижнього Дністра до гирла і по Інгулець сягала турецька область Джаркрименда зі столицею в Очакові. Щодо кордонів з Кримським ханством, то як засвідчують карти того часу, межею слугувала ріка Дніпро - від Чорного моря вгору до річки Осокорівки. Далі цією річкою кордон тягнувся до Муравського шляху, що проходив між притоками Самари та річками Азовського моря⁷.

Як свідчать джерела, південні кордони козацької держави, що знаходилась в стані формування, йшли нерівною лінією. На Дністрі сходили вниз ріки, на Інгульці піднімались далеко на північ, на його верхів'я, на Дніпрі знов опинялись далеко на півдні внизу ріки.

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на зламі середньовіччя - нового часу була наявність тут, на відміну від західноєвропейського регіону, великих, поліетнічних державних утворень: Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Османської Порти.

Геополітичні реалії тодішнього світу накладали певну специфіку й на чорноморську проблему. Для Козацько-гетьманської держави було неминучим враховувати зацікавлення і спроби контролю південного регіону іноземними державами, шукати шляхів протистояння їм, залучаючи різних союзників.

Б.Хмельницький розгорнув широку дипломатичну діяльність з Кримським ханством, Туреччиною, Московією, Угорщиною. Вміння вдало використати міжнародну ситуацію допомогла Б.Хмельницькому в успішній підготовці до Національно-визвольної війни. Переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії значною мірою були зумовлені дипломатичними успіхами, здобутими гетьманом Б.Хмельницьким ще напередодні виступу⁸.

Для Кримського ханства альянс з Україною був важливим як в економічному, так і у внутрішньополітичному сенсах. Можливість походів на сусідні землі, дозволила хану Іслам-Гірею забезпечити відносну стабільність в країні, закріпити свій трон і здобути більшу незалежність від Туреччини⁹.

Зовнішньополітичний курс Кримського ханства середини XVII ст. визначався двома факторами: постійним прагненням бахчисарайських дипломатів зберегти певну рівновагу сил між Польщею та Росією, завдяки цій рівновазі і була можливість не втрачати геополітичні впливи в Північному Причорномор'ї, через нього у Східній Європі, й, навіть існування самого Кримського ханства. Другим було бажання організувати широку коаліцію проти зростаючої небезпеки Московії, яка в свою чергу прагнула закріпитись й впливати в Чорноморському регіоні, що стало для неї більш реальним і можливим завдяки Переяславському договору 1654 р.

Зрада татарських союзників в червні 1651 р., спричинила трагічний для українського війська результат Берестейської битви.

Восени 1653 р. під час Жванецької кампанії зрада повторилась. Саме така поведінка представників Кримського ханства у поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському регіоні, стали головними стимулами гетьманського уряду для пошуку нової системи міжнародних відносин, закріпленої Переяславсько-московським договором 1654 р.

У Запорозької Січі з Кримським ханством постійно виникали суперечки щодо використання багатств річок, які впадали в Чорне море, лиманів, тощо. Однією з найвагоміших проблем, що спричинили українсько-татарські конфлікти було судноплавство по Чорному морю, а з нього вихід у Середземне море на широкі міжнародні простори¹⁰. Тому в становленні Козацько-гетьманської держави, як країни з великим воєнним потенціалом, Кримське ханство не було зацікавлене. Більше того, воно б мало значно більше зиску, якби Україна перебувала в державно-аморфному стані у складі Речі Посполитої, яка в середині XVII ст. за висловом В.Липинського переходила в стан "повної деградації державної"¹¹. Незважаючи на цю незацікавленість в державному становленні Гетьманщини, Кримське ханство тривалий час було одним з головних союзників.

Запорозько-кримські відносини, окрім політичних, великою мірою визначав економічний чинник. Одними з основних і найнадійніших статей прибутку Січі були соляні та рибні промисли в Криму й на території його татарських васалів, безпосередня та транзитна торгівля, різноманітні мита, дніпровські перевози. Очевидно, "мирні" прибутки Запорозької Січі вже в цей час переважали, царське жалування не могло повністю її утримувати. Отже, добробут запорозького козацтва безпосередньо був пов'язаний з мирними відносинами з навколишніми державами, і насамперед, з Кримським ханством. Тому успіх угод визначала загальнодержавна зацікавленість при тому обох сторін. Але цей союз не був однозначним, гальмував розв'язання чорноморської проблеми на користь Козацько-гетьманської держави.

Дипломатія українських політичних суб'єктів, хоч містила ті самі напрямки, через різні обставини мала свої яскраво виражені особливості. Вона не дублюючи, а розвиваючи, коригуючи гетьманську дипломатію, формувала подекуди відмінний політико-правовий зміст взаємовідносин з іноземними державами.

Ще один суб'єкт зацікавлений у неподільному володінні багатствами Чорного моря - Османська Порта. В той час вона перебувала в стані гострої внутрішньої боротьби династій і різноманітних угруповань правлячої еліти. В квітні-травні 1654 р. в Константинополі відбулись переговори з польською та українською місіями. Джерела, які свідчать про хід й результати обговорення досить суперечливі. Можливо, саме це і викликало в історіографії строкате зображення цих переговорів. Комплексне вивчення всіх матеріалів доводить, що османська влада зосередила увагу на підготовці війни з Ве-

нецією, фактично не взявши на себе реальних зобов'язань ні перед однією із сторін. Прийняття остаточного рішення передали на розгляд кримського хана, вимагаючи від нього лише заводити спустошуючим наскоком донських козаків на чорноморське узбережжя Туреччини¹². Важка Кандійська війна з Венецією примушували Порту зосередитись майже повністю на середземноморському театрі зовнішньої політики. Як наслідок її втручання у справи Східної Європи помітно зменшились та перейшли переважно до дипломатичних (це тривало до 1657-1658 рр.).

Реальні кроки по розв'язанню чорноморської проблеми за часів гетьманства Б.Хмельницького і підтвердження державних інтересів у регіоні було відображено в проекті угоди з Туреччиною про мореплавство. Цей проект є вагомим для висвітлення спроб розв'язання проблеми чорноморської торгівлі. В історіографії точаться суперечки щодо навіть самого існування цієї українсько-турецької угоди. Історики не досягли остаточної згоди у визначенні дати її підписання і безумовної причетності до цього Б.Хмельницького. Але в останні роки стало прийнятим відносити сам договір та його проект до документів гетьмана, датуючи 1649 або початком 1650 р. Найбільш повний текст проекту договору ввійшов до збірки "Документи Б.Хмельницького" під редакцією І.Крип'якевича: "Договір між турецьким цісарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути" і датується 1650 роком¹³. Саме цей документ засвідчує реальні й конкретні спроби вирішення чорноморської проблеми гетьманом Б.Хмельницьким, якому вдалось впритул підійти і окреслити головні її аспекти. Джерело вагоме тим, що прагнення розв'язати проблему відбито не лише у внутрішньодержавних документальних актах Козацько-гетьманської держави, а й засвідчено міжнародно-правовим чином.

В договорі зазначено дозвіл "козацькому війську та його державі" вільно плавати по Чорному морю, з заходами в будь-які порти всіх держав чорноморського узбережжя. Задекларовано вільну торгівлю: продаж, купівлю, обмін без жодних перешкод і оподаткування до 100 років. В договорі обумовлено право українців на проживання у портах і містах імперії. В четвертому пункті передбачалось обопільне існування державних консульств. Умови захисту від "свавільників", які б намагались користуватись Чорним морем без дозволу, передбачені в 5-7 пунктах¹⁴.

Договір свідчить про нову розстановку сил у басейні Чорного моря. Він продовжив традицію княжих часів, коли море називали "Руським".

Слід зазначити активну політику турецьких васалів - Трансильванського та Дунайського князівств, балканських народів, незважаючи на тимчасове "охолодження" до питання сюзерена (Османської Порти)¹⁵.

В січні - на початку березня 1654 р. було сформовано напрямленість польської політики в південному секторі, в тому числі і в кримському питанні. Про це свідчать посольства від Речі Посполитої на чолі з М.Бегановським, М.Яскульським, Я.Шумовським, Ж.Женевським відповідно в Османську Порту, Крим, Трансільванське та Дунайські князівства. На переговорах мова йшла про одержання татарської підтримки в боротьбі проти Московії, організацію анти-московського блоку перелічених вище країн. Османська Порта не виходячи безпосередньо до військового блоку, забезпечувала дипломатичну підтримку Кримсько-польській лізі¹⁶.

Виходячи з матеріалів посольств московського царя у Крим в 1653 р., на чолі яких були С.Лодиженський і А.Огарков, головним завданням дипломатів було забезпечення миру на південних кордонах Московії. Посли також прагнули заручитись якщо не підтримкою, то хоча б нейтралітетом кримського хана під час майбутньої війни з Польщею. Кроків до військового союзу з Іслам-Гірсеєм московські дипломати не робили¹⁷.

Однак, з лютого 1654 р., завдяки зусиллям дипломатів Козацько-гетьманської держави, південний напрямок зовнішньої політики Московської держави, й особливо Кримська ділянка, отримали вагоме значення. Московія вирішила залучити татарські сили у війні з Польщею.

Однак, проблема володіння чорноморським узбережжям, геополітичні впливи у регіоні як Московії, так і Кримського ханства робили спроби військового союзу проблематичним. Прагнучи більшого контролю над чорноморськими торговельними шляхами, Московія, вдавалась до низки інтриг. Зокрема, активізувала важелі тиску на Кримське ханство через підбурювання до наскоків та грабунку донських козаків, ногайських татар, калмиків¹⁸.

Як свідчать джерела, обставини склались так, що Кримське ханство прагнуло зменшити впливи і втручання міцніючої Московії у Північному Причорномор'ї, ізолювати претензії Козацько-гетьманської держави на використання Чорного моря, і в такій ситуації змушене було піти на переговори з Польщею.

Чисельні порушення союзницьких зобов'язань Московською державою призвели до нової хвилі активного пошуку Б.Хмельницьким підтримки своєї політики у іноземних держав. Особливу увагу привертає різноманітність засобів розв'язання економічних, політичних, закордонних інтересів не лише Козацько-гетьманської держави, а й країн Сходу і Заходу. Саме в той час особливо яскраво постали на порядку денному такі важливі функції Чорного моря як комунікативна і стратегічна. Однак, хвороба й смерть завадили Б.Хмельницькому впровадити в життя далекоглядні плани.

Таким чином, можна прийти висновків, що за часи гетьманства Б.Хмельницького, було окреслено основні напрями чорноморської політики Козацько-гетьманської держави. В політичному спадку

Б.Хмельницького знаходимо низку підтверджень зацікавлень Гетьманщини на Чорному морі. Південна межа української колонізації за часів гетьманства Б.Хмельницького проходила по лінії, приблизно тій же, що були до початку національно-визвольної війни, але кількість населення значно зросла порівняно з польським періодом. Джерела свідчать про тенденції її поширення далі на південь. Однак інтенсивні збройні напади поляків і татар 1653-1655 рр. не дозволили колонізаційному рухові розвиватись більш швидкими темпами.

Класичними для українського державотворення стали укладені Б.Хмельницьким міжнародні договори. Це було зумовлено, насамперед, знаходженням при укладанні цих угод оптимальних компромісних формул, що могли врахувати взаємні інтереси сторін.

У впровадженні чорноморської політики Б.Хмельницький намагався використати дипломатичні чинники у міжнародних відносинах тогочасного світу: Туреччину, Кримське ханство, Московію, Швецію, Буджацьку орду, казанських й астраханських татар, донських козаків. Зацікавлення і впливи майже всіх їх у більшій чи меншій мірі перехресчувались на Чорному морі.

Діяльність Б.Хмельницького, перш за все, забезпечувала державотворчі процеси, які відбувались в Україні в той час. Традицій гетьманської дипломатії, закладених на початку національно-визвольної війни, в майбутньому прагнули дотримуватись найбільш далекодзори наступники Б.Хмельницького по булаві.

Примітки:

1. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. - К., 1961. - С.645-646.
2. Там само. - С. 646.
3. Зборівський трактат // Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В.Шевчука. - К., 1991. - С. 138-139.
4. Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій. - Львів, 2000 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). - С. 172.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі АЮЗР). - Т. 10. - СПб, 1899. - С. 239-305.
6. Алепський П. Описание путешествия патриарха Макария // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. - Т. 4. - 1897. - С. 14-195.
7. Боплан Г. Описание Украины / Перевод с французского Устрялова. - СПб, 1832. - 179 с.
8. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. - Львів, 1996. - 1 число. - С. 135-145.

9. Російський Державний архів давніх актів у м. Москві (далі - РДАДА). - Ф.Сношения с Крымом, 1653 г., - Спр.17.- Арк. 1-2.

10. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - М., 1953. - Т. 2. - С. 484-485.

11. Липинський В. Твори. - Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Східно-європейський дослідний інститут ім. В. Липинського. Філадельфія, 1980. - С. 370.

12. РДАДА.- Ф. Сношения с Крымом, 1653 г.- Спр.17. - Арк. 1-7; 1654 г., Спр. 3. - Арк. 2-3; АЮЗР.- СПб, 1875.- Т. 8. - С. 375-382; Т. 10. - С. 580, 595-596.

13. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. - К., 1961. - С.619-622.

14. Там само.

15. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. - Ф. 1407. - Оп. 1. - Спр. 83. - Арк. 7-12.

16. РДАДА.- Ф. Сношения с Крымом, 1653 г.. - Спр. 17.- Арк. 1-5; 1654 г. - Ф. 3.- Арк.. 2-3; Памятники, изданные комиссией для разбора древних актов. - К., 1898.- Т. III. - С.188-191.

17. РДАДА - Ф. Сношения с Крымом, 1653 г.. - Спр. 16.- Арк. 1-4.

18. Там само. - Спр.17.- Арк. 1-8; АЮЗР. - Т. 10. - С. 327, 561-564, 585-588; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. - Ф. II. - Спр. 15557-15561. - Арк. 12-36.

Діанова Н. М.

ПРОВІДНІ СТАНИ ТА СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ В МІСТАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Соціальна структура населення міст віддзеркалювала специфіку державної політики та економічні особливості розвитку регіону. Промисловість не досягла тут такого рівня, щоб стати домінуючим фактором в економіці. Населення займалось переважно ремеслами, промислами, торгівлею, землеробством, рибальством тощо. Це наклало відбиток на формування та чисельність станів та соціальних груп. Провідні стани були представлені міщанством, купецтвом, духовенством, дворянством, різночинцями, військовослужбовцями та селянами.

Найбільш чисельним станом у всіх містах Півдня України було міщанство. Його правове становище було зафіксоване у "Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії" від 21 квітня 1875 року¹. Поряд із обов'язками, які полягали у сплаті податку та виконанні міщанських повинностей, цей стан мав свої права та привілеї.

Міщани могли вільно займатись ремеслами і торгівлею, що приваблювало їх до південноукраїнських міст. З метою швидкого розвитку промисловості і торгівлі уряд надавав їм низку пільг, які знайшли відображення у відповідних законодавчих актах². Це сприяло зростанню кількості міщан. Так за статистичними матеріалами майже у всіх містах Херсонської губернії протягом 1-ої половини XIX століття спостерігається значне збільшення чисельності міщанства. Якщо у Херсоні у 1824 р. проживало 5 157 міщан³ (63%), у 1847 р. - 14 150⁴ (59%), то у 1861 р. ця кількість зростає до 16 942 чоловік⁵ (50%). В Одесі у 1824 р. налічувалось 15 800 міщан⁶ (52%), у 1847 р. - 57 104⁷ (74%) і у 1861 р. - 74 130⁸ (65%). В Єлисаветграді на 1824 р. мешкало 7 341 міщанин⁹ (78%), у 1847 р. їх кількість зросла до 12 531 особи¹⁰ (92%) і у 1861 р. становила 17 987 осіб¹¹ (76%). Лише у воєнно-морському портовому місті Миколаєві чисельність міщанства протягом 1824-1847 р.р. зростає з 3 876 чоловік¹² (37%) до 16 849¹³ (44%), а потім на 1861 р. падає до 12 686 осіб¹⁴ (34%). На фоні загального зростання населення питома вага міщанства дещо зменшується.

У містах Катеринославської губернії спостерігається тенденція до збільшення чисельності представників цього стану. Найбільш яскраво це виражено у Олександрівську. Так, у 1833 р. там проживало 477 міщан¹⁵ (26%), у 1847 р. - 1 190¹⁶ (60%), а у 1858 р. - 5 811¹⁷ (40%). У Катеринославі чисельність міщан з 1833 р. по 1858 р. збільшилась із 2 223 осіб¹⁸ (19%) до 5 811 осіб¹⁹ (40%). Однак в цілому у містах губернії кількісний показник міщанства і його питома вага дещо менша ніж у містах Херсонської губернії, що вказує на певне економічне відставання.

Міщанство Південної Бессарабії мало деякі специфічні особливості. Воно поділялося на групи: мазили, рупташі та рупта де вістерія, що утворились ще за часів турецького панування²⁰. Вони мали ряд прав і привілеїв, які збереглися і після приєднання Бессарабії до Росії. За "Статутом утворення Бессарабської області" від 29 квітня 1818 р.²¹ це був привілейований стан, хоча й мав певні повинності.

Стан міщанства почав виділятися у статистичних матеріалах лише з 40-х років XIX ст. У 1840 р. в Аккермані налічувалося 24 753 міщанина (97%), в Ізмаїлі - 16 201 (74%), в Рені - 5 582 (88%), у Кілії - 4 226 (78%)²². В подальшому кількість міщан у цих містах поступово збільшується.

Зростання міщанства у південноукраїнських містах свідчить про тенденцію розвитку ремесел і промислів.

Фабрична промисловість Південної України початку XIX ст. знаходилась на початку до свого розвитку. За статистичними даними у Херсонській губернії на 1809 р. фабрики і мануфактури не існували, а промисловість була представлена лише заводами по обробці шкіри²³. Ситуація поліпшилась у середині століття. У 1853 р.

в Херсоні налічувалось уже 35 фабрик і заводів, які випускали продукцію на суму 1 862 276 крб²⁴. У Катеринославі в цей час діяли лише 23 промислових підприємства, вартість продукції яких складала 153 445 крб²⁵. І в подальшому промисловий розвиток міст Херсонської губернії випереджав міста Катеринославщини. Про це свідчить і той факт, що в Херсоні у 1860 р. кількість промислових підприємств збільшилась до 47²⁶, в той час як у Катеринославі до 26²⁷.

В Одесі у 1859 р. діяли 65 підприємств, на яких працювали 1 015 робітників²⁸.

Розвиток промисловості сприяв не лише зростанню чисельності міщанства, але й впливав на соціальну структуру населення. Значна частина міщан була записана до цехів, які розподілялися за родом занять чи ремеслами. Одночасно із ремісниками з'явилась і постійно зростала соціальна група робітників. Але стримуючим фактором її розвитку, як і економіки Росії в цілому була наявність кріпосного права.

Слід зазначити, що деякі міщани самі ставали власниками підприємств. Прикладом можуть бути Степан Кірюхін, Андрій Соколовський, Никифор Северин, інші, які у 1859 р. володіли в Одесі заводами по обробці шкіри та вовни²⁹.

Менталітет підприємництва у міського населення південного регіону особливо яскраво проявився у галузі торгівлі. Його носіями були здебільшого іноземні переселенці, які мали значний досвід у веденні торгових операцій або були хорошими ремісниками.

Вагомі позиції в економіці міст регіону з кінця XVIII ст. зайняло купецтво, права і привілеї якого визначалися "Грамотою на права та вигоди містам Російської імперії" та низкою урядових документів³⁰. До цього стану могли бути записані міщани, після отримання дозволу від міщанського товариства на звільнення від рекрутської повинності, підтвердження з боку купців про їх заняття торгівлею та оголошення свого капіталу³¹. До стану купецтва могли бути записані й іноземці після прийняття російського громадянства.

Маючи відповідні капітали, купецтво прагнуло зблизитись із дворянством. Дехто з купців отримав статус персонального дворянина, інші ж намагались придбати хоч зовнішні його ознаки: ведення оксамитової книги для іменитого купецтва, дозвіл їздити в кареті, позбавлення тілесних покарань тощо³², для більш престижного становища у суспільстві.

Протягом досліджуваного періоду чисельність купецтва у містах краю невпинно зростала. Найбільш виразно це проявилось у торгово-промислових містах Херсонської губернії. У порівнянні з 1824 р. питома вага купців на 1861 р. зросла у Херсоні з 1,2 до 3,8%; Єлисаветграді - з 2,0 до 11,4%; Миколаєві - з 1,2 до 2,1%; Олександрії - з 0,1 до 8,6%. В Одесі, де загальна кількість купців за цей проміжок

часу збільшилась майже втричі, питома вага їх зменшилась з 10,5 до 7,8% за рахунок зростання населення в цілому³³.

Найбільш чисельними були купці 3-ї гільдії при незначній загальній кількості купців 1-ї гільдії, які займались зовнішньою торгівлею. У 1822 р. у Херсоні проживав лише один представник цієї гільдії - Марко Варшавський, у Миколаєві - 2 - Михайло Климов і Яків Коренєв, у Єлисаветграді один - Іван Фундуклей. Найбільша кількість купців 1-ї гільдії мешкала в Одесі - 96 осіб. Вони вели активну торгівлю, виконували підряди, деякі мали свої мануфактури. Серед них - представники різних національностей, здебільшого іноземці та євреї³⁴. Впродовж 1-ї половини ХІХ століття кількість купців 1-ї гільдії збільшується, особливо в Одесі.

В містах Катеринославської губернії загальна кількість купецтва в зазначений період теж зростає. Однак купці 1-ї гільдії з'явилися тут лише в 1840 році. Питома вага купецтва у Катеринославі з 1833 по 1858 роки зросла із 2 до 3,5%, Олександрівську - з 1,9 до 12,2%, Верхньодніпровську - з 6,7 до 12,4, Павлограді - з 1,7 до 13,7 тощо³⁵.

Зростання купецького стану простежується й у містах Бессарабії, в основному за рахунок селян і міщан та переселення до Бессарабії значної кількості російських та іноземних купців, яких приваблювали додаткові пільги, надані, зокрема, Ізмаїлу та Рені.

Серед купців, які займались зовнішньою торгівлею, в тому числі й зерновою, переважну більшість становили іноземні негоціанти та євреї. В руках російських купців знаходилась в основному, внутрішня торгівля. Дехто з них вкладав свої капітали й у розвиток промисловості.

Купецтво знаходилося у залежному від місцевих органів влади та управління, змушене було захищати свої групові інтереси, що яскраво проявилось у питанні про Статут Одеської біржі, збереження режиму порто-франко в Одесі тощо. Певна частина купців служила у місцевих органах влади, виконуючи й деякі спеціальні завдання державних установ, зокрема, завищення цін при проведенні відкупів та інші.

Купці, які зробили особливий внесок у розвиток торгівлі і займались суспільно-громадською діяльністю, отримали урядові нагороди. Золотими медалями були нагороджені: Іван Масленников із Єлисаветграду, Петро Фендриков з Херсону, Дмитро Горяїнов з Катеринослава, Турчанінов з Миколаєва та Костянтин Папудов з Одеси³⁶.

Тож одночасно із швидким формуванням південноукраїнського ринку та гармонійним включенням його до всеросійського та європейського ринків, відбувається визначення купецтвом свого місця у соціальній структурі суспільства.

З кінця ХVІІІ століття у південноукраїнських містах з'явилась нова привілейована категорія населення - імениті громадяни, яка з 1832 року була перейменована у почесних громадян і поділялась на

"потомствених" і особистих. Перші з них отримували це звання у спадщину. До них належали діти особистих дворян, православних священників, випускників академії чи семінарії.

На особисте почесне громадянство могли претендувати комерційні та мануфактурні радники, купці 1-ї гільдії з 20-ти річним безперервним стажем, купці, які отримали на державній службі чин або орден, доктори і магістри наук, артисти, художники. Правила для отримання почесного громадянства розповсюджувалися на представників усіх етнічних груп, включаючи караїмів. Лише євреям воно надавалося за особисті заслуги та відзнаки³⁷.

Усі почесні громадяни користувалися особливими правами і привілеями. Вони звільнялися від рекрутської повинності, подушного податку і тілесного покарання. До того ж це звання піднімало соціальну значимість і надавало престижного статусу. Кількість почесних громадян у 1-й половині XIX століття була незначною.

У Херсонській губернії найбільше їх було у містах з добре розвинутою торгівлею, де проживала значна кількість купців. Так у 1849 р. у Миколаєві мешкало 9 почесних громадян, в Єлисаветграді - 27, в Одесі - 61. Через 10 років в Одесі їх кількість зросла до 388 осіб (причому йдеться про "потомствених" почесних громадян)³⁸.

На Катеринославщині це зростання було менш помітним. У 1858 р. у Катеринославі мешкало 14 почесних громадян, у Павлограді - 10, у Бахмуті - 5, Маріуполі - 12. Лише у Таганрозі - значному чорноморському порті, ця цифра сягала 112 осіб³⁹.

Це вказує на те, що звання почесного громадянина могли отримати представники різних станів, але більшість серед них належала купцям, серед яких, наприклад були Яків Новіков, Микола та Кузьма Мешкови, Семен Яхненко та інші.

За особливий внесок у розвиток міжнародної торгівлі, почесними громадянами Одеси у 1851-52 роках стали ряд іноземних купців, в тому числі й греки: Н.Палаузов, Іван, Степан і Томас Раллі⁴⁰.

Звання почесного громадянина імпонувало купцям, бо усі права та привілеї, які воно давало, закріплювалися за ними назавжди і уже не залежали від перебування у гільдії. До того ж купецтво не могло залишатись байдужим до зовнішніх проявів пошани. Але відсутність реальної користі від перебування у почесному громадянстві дуже зменшувало значення цього звання для інших станів. А те, що тільки незначна, найзаможніша частина купців могла добитися почесного громадянства, обумовлювало його малочисельність.

Привілейованим становищем користувався стан дворянства. Цей титул передався у спадщину, але його можна було отримати за заслуги на державній службі. Дворянство також поділялося на потомствених та особистих.

Міста Півдня України були привабливими для дворян можливістю вкладати гроші у вигідну зовнішню торгівлю чи промисловість та зробити кар'єру на державній службі. А. Шмідт звертає увагу на те, що значна частина одеського дворянства отримала освіту у Рішельєвському ліцеї, деякі навіть закінчили університети чи інші навчальні заклади для успішного просування по службовій драбині. Проте певна частина із них, наслідуючи іноземців, прагнула до високих чинів та неймовірної розкоші⁴¹.

Чисельність дворянства поступово збільшувалась у переважній більшості міст регіону, особливо в Одесі. Протягом 1847-1858 років кількість дворян (разом із чиновниками) зростає із 1 861 особи до 3 158 осіб⁴².

В цілому ж у південноукраїнських містах, де переважну більшість населення складали міщанство та купецтво, дворянство не відігравало помітної ролі. В той час як в інших російських та українських губерніях фабрики і заводи належали поміщикам-дворянам, в Південній Україні ними володіло в основному купецтво, яке виявилось тут більш гнучким і підприємливішим⁴³.

Окремим привілейованим станом в південноукраїнських містах було духовенство, чисельність якого постійно зростала разом із збільшенням кількості міських жителів. Тож питома вага його при цьому залишалась майже незмінною. Характерною особливістю духовенства у цьому регіоні була його багатоконфесійність.

Найбільш строкатим як у національному, так і у релігійному відношенні було населення Одеси. За статистичними даними у місті в 1858 р. проживало 53 476 православних християн, 23 120 єдиновірців, 450 - розкольників, 625 осіб вірмено-григоріанського віросповідання, 4 121 римо-католиків, 2 578 представників євангельсько-лютеранського та 312 осіб реформаторського віросповідань; 13 204 євреїв та 605 караїмів⁴⁴. Тож духовенство, яке у 1861 році нараховувало 881 особу, складалося із представників відповідних віросповідань: православного - 797 осіб, єдиновірців - 40, вірмено-григоріанського - 15, римо-католицького - 5, євангельсько-лютеранського - 7, реформаторського - 3, єврейського - 6 та караїмського - 8⁴⁵.

Однак найбільш вагомо у містах було представлене православне духовенство - 90,5% від загальної кількості. Воно користувалося усіма тими правами і привілеями, що й російське православне духовенство.

Помітне місце серед міського населення займали військові. Міста, які пройшли еволюцію від воєнних фортець до промислових чи промислово-торгових центрів, були основними осередками їх проживання. На кінець дореформеного періоду кількість військово-службовців дещо зменшилась, але все ж залишалася досить значною. У Миколаєві вона становила 4 240 осіб (11,3%), Єлисаветграді

і 147 осіб (4,8%), Олександрії - 294 особи (3,7%), Одесі - 7 583 особи (6,6%)⁴⁶.

Значний відсоток військовослужбовців зберігся й у містах Катеринославської губернії. Найбільшим він був у Катеринославі - 28%, Олександрівську - 10,7%, Новомосковську - 6,8%, Павлограді - 4,5%⁴⁷.

У містах Південної Бессарабії на 1858 рік чисельність військових на 100 душ населення, за даними В. Жукова, становила 5,93%, що вдвічі більше ніж дворян і в 10 разів більше ніж селян⁴⁸.

У південноукраїнських містах протягом 1-ї половини XIX століття зберігалась присутність стану селянства. У звіті Херсонського губернатора за 1849 рік, де характеризується населення губернії в цілому, знаходимо, що жителі недостатньо уваги приділяють ремеслам і промисловості. Основна маса населення займається землеробством⁴⁹.

Г.Соколов звертає увагу на те, що у 1846 р. значна кількість жителів Єлисаветграду займалась чумакуванням і сільським господарством, маючи власні хутори на міській землі⁵⁰.

Аналогічна картина спостерігалася у багатьох інших містах. На 1861 р. питома вага селянства залишається значною навіть у найбільших містах Херсонської губернії. Зокрема, у Херсоні вона становила 6,4%, Миколаєві - 3,6%, Одесі - 12%⁵¹.

Ще більшою вона була у містах Катеринославської губернії. Так у 1858 р. у Катеринославі мешкало 15,5% селян; Олександрівську - 21,7; Павлограді - 40%⁵².

В містах Південної Бессарабії проживало чимало жителів, які займалися рибним промислом та землеробством⁵³.

Така ситуація вказує на недостатній розвиток промислового виробництва в містах краю.

Стан різночинців в містах Півдня України був малочисельним. До нього входили вихідці із духовенства, купецтва, міщанства, дрібного або збіднілого дворянства, селян, колишніх військовослужбовців, які отримавши освіту виходили із податних станів. Вони мали неабиякий вплив на розвиток суспільного і культурного життя. Радянська історіографія представляє різночинців основною соціальною базою для формування буржуазної інтелігенції у пореформений період.

На середину XIX століття різночинці проживали в Одесі (3,7%), Катеринославі (2%), Єлисаветграді (2,2%) тощо⁵⁴.

Як бачимо, станова та соціальна структура населення у містах Півдня України була характерною для дореформеної Росії, але разом із тим мала низку особливостей. Провідні позиції в соціально-економічному житті міст південного регіону займали міщанство і купецтво, чисельність яких протягом 1-ї половини XIX століття значно зросла, на відміну від переважної більшості міст російських губерній. Це вказує на пріоритетний розвиток ремесел, промисловості та

торгівлі. Основні позиції в торгівлі зайняло купецтво, витіснивши з неї дворянство, яке не відігравало помітної ролі в економіці.

Важливе значення в духовному житті населення відігравало духовенство, яке було, на відміну від інших регіонів імперії, багато-конфесійним, у відповідності із духовними потребами своєї пастви.

Певну частину міських жителів становили військовослужбовці. Це вказує на те, що цілий ряд міст виконував спочатку військові функції, що викликало необхідність у присутності значної кількості військових, які залишилися там на постійне проживання.

Значна чисельність селянства у містах свідчить про недостатній розвиток промисловості у регіоні, яка лише стала на шлях свого піднесення.

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далі - ПСЗ - 1). - Т. XXII, № 16, 188
2. ПСЗ - Т. XVI, № 12.099; Т. XXIII, № 17.392; Т. XXXIX, № 29.910, 30.115
3. Российский государственный исторический архив в г.Санкт-Петербурге (далі - РГИА). - Ф. 1290. - Оп. 5. - Спр. 5. - Арк. 19, 28.
4. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. - СПб., 1852. - С. 33.
5. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 г.г. - 4.2. - СПб., 1863 - С. 3.
6. РГИА - Ф. 1290. - Оп. 5. - Спр. 5. - Арк. 19, 28.
7. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 2; Статистические таблицы ... - С. 37.
8. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 45.
9. РГИА - Ф. 1290. - Оп. 5. - Спр. 5. - Арк. 19, 28.
10. Статистические таблицы ... - С. 33.
11. Экономическое состояние... - С. 28.
12. РГИА - Ф. 1290. - Оп. 5. - Спр. 5. - Арк. 19, 28.
13. Статистические таблицы ... - С. 33.
14. Экономическое состояние... - С. 45.
15. Обзорение состояния городов Российской империи в 1833 г. - СПб., 1834. - С. 13.
16. Статистические таблицы ... - С. 9.
17. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. - Екатеринослав, 1860. - С. 4-11.
18. Обзорение состояния... - С. 13.
19. Памятная книжка ... - С. 4-11.
20. Жуков В. Города Бессарабии. 1812-1861 г.г. - Кишинев, 1964. - С. 71.
21. ПСЗ - Т. XXXV, № 27.357.
22. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского. - СПб., 1842. - С. 44-45, 50-51.

23. РГИА - Ф. 1281. - Оп. 11. - Спр. 165. - Арк. 177.
24. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 83. - Арк. 16.
25. РГИА - Ф. 1281. - Оп. 6. - Спр. 80. - Арк. 96.
26. Там само. - Спр. 67. - Арк. 88.
27. Там само. - Спр. 51. - Арк. 128.
28. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 70. - Арк. 75, 77.
29. Там само. - Арк. 2-74.
30. ПСЗ. - Т. XXII, № 16.188.
31. ПСЗ. - Т. XXX, № 23.092.
32. Бойко А.В., Андреева С.С. Документи про нагородження медалями купців Південної України (к. XVIII ст.) // Південна Україна XVIII - XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Вип. 5. - Запоріжжя, 2000. - С. 215.
33. РГИА - Ф. 1290. - Оп. 5. - Спр. 5. - Арк. 19, 28; ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 45; Экономическое состояние... - С. 3, 7, 28, 45.
34. РГИА - Ф. 18. - Оп. 4. - Спр. 163. - Арк. 56, 145-147.
35. Обзорение состояния городов Российской империи в 1833 г. - СПб., 1834. - С. 13; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. - С. 4-11.
36. Бойко А.В., Андреева С.С. Документи... - С. 217, 218; ДАОО - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 261. - Арк. 17-18.
37. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи, касательно прав и состояния русскоподданных караимов. - СПб., 1890. - 146-149.
38. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния. - СПб., 1849. - Т. XI, 4.1. - С. 206, 211; ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 2; ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 33.
39. Памятная книжка ... - С. 4-11.
40. ДАОО - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 273. - Арк. 1, 7, 19.
41. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. - СПб., 1863. - 4.1. - С. 553-554.
42. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 2; ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 54. - Арк. 67.
43. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. У 2-х Т. - Мюнхен. - Т. 2. - С. 25.
44. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 54. - Арк. 68.
45. Там само.
46. ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 45.
47. Памятная книжка ... - С. 4-11.
48. Жуков В. Города Бессарабии. 1812-1861 г.г. - Кишинев, 1964. - С. 73.
49. РГИА - Ф. 1281. - Оп. 4. - Спр. 163. - Арк. 9, 10.
50. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // 300 ИД - Т. 2. - С. 394.
51. Экономическое состояние... - С. 44; ДАОО - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 60. - Арк. 45.

52. Памятная книжка ... - С. 4-11.

53. Гросул Я.С., Будах И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). - Кишинев, 1967. - С. 59.

54. ДАОО - Ф. 3.- Оп. 1.- Спр. 60.- Арк. 45; Памятная книжка ... - С. 4-11; Военно-статистическое обозрение... - С. 211.

Івасюк І.М.

ПРОЕКТИ РОЗБУДОВИ ОДЕСЬКОГО ПОРТУ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В 60-ті ТА ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х рр. ХІХ ст.

Буржуазні реформи 60-70-х рр. в Росії викликали зростання темпів економічного розвитку країни, збільшення маси товарної продукції, яка надходила на ринки.

Збільшення продукції, що переміщувалася у сфері торгівлі, обумовила подальше розгортання залізничного будівництва, розширення судноплавства і розбудову портів, в тому числі одеського.

Питання розбудови і функціонування одеського порту в другій половині ХІХ ст. не знайшло належного висвітлення в літературі. Лише окремі відомості про це є в роботах А.Скальковського, В.Тімонова, С.Борового, З.Першиної, П.Герлірі, П.Мельника, Ю.Коновалова, М.Глеб-Кошанського. Допмагають розглянути більш детальніше життя та роботу порту друковані праці інженерів-гідротехніків Августиновича В.Д., Белявського П., Заводовського Г.М., Лішина М., Теринга Г., Чеховича П.С., які доклали багато зусиль аби технічно покращити умови роботи порту.¹

Дозволяють розглянути більш повно проблеми порту і його історію розвитку матеріали фондів Державного архіву Одеської області, зокрема фондів Одеського будівельного комітету, Канцелярії одеського градоначальника, Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі.

Питання забезпечення зростання зовнішньої торгівлі через одеський порт в 60-70-х рр. як і в попередній період, привертало велику увагу купецтва, поміщиків, чиновників та інших груп населення міста, краю, України і Російської імперії. Посилювало пошуки створення найбільш сприятливих умов для експорту хліба та інших товарів через Одесу, зростання конкуренції на західноєвропейських ринках продуктів, які завозилися з портів придунайських країн і США. Однією з умов розширення експорту багато із сучасників вважали покращення роботи одеського порту.

Розгортання каботажного плавання, в тому числі пароплавних сполучень також обумовили зростання попиту на послуги одеського порту. В 1865 році до одеського порту прибуло 1119 кораблів і 219

пароплавів. З 1338 суден 356 кораблів і 209 пароплавів до порту прибули з товаром, а з баластом 763 кораблі і 10 пароплавів.²

Розвиток торгівлі і пароплавства приносив бажаний результат, але не в повній мірі, через неможливість прийняти більшу кількість суден в порту.

Генерал-губернатор О.Строганов у звіті імператору про стан Новоросійського краю з 1857 по 1861 роки писав, що одеський порт далеко не задовольняє свого призначення, гавані вимагають очищення, моли - продовження, набережні - проведення капітальних робіт. О.Строганов відзначив, що витрати на транспортування товарів до чорноморських портів та їх навантаження перевищували вартість їх вирощування чи виготовлення. Автор звіту говорив про необхідність зниження витрат на перевезення і навантаження.

Одеське відділення Комерційної Ради Міністерства Фінансів в рапорті до Одеського Градоначальника висловило своє ставлення щодо стану порту і свою пропозицію відносно вирішення деяких питань. Порт було визнано як небезпечний, як незручний тому що, суда не можуть завершити навантаження і закінчують його на рейді, де є явна небезпека від непогоди. Вказувалося також на великі грошові витрати за доставку товару на підвізних човнах у віддалені частини рейду³. І тому, поглиблення порту називалося першою необхідністю, хоча забруднення продовжувалося і збільшувалося не дивлячись на значні суми витрачені для закордонних землечерпальних машин, шаланд, баркасів.

Поглиблювальними роботами завідував Одеський Будівельний комітет. На очистку гаваней було асигновано півмільйона крб. сріблом і віддано підряд М.А.Новосельському, який зобов'язався почати роботи з 1861 р. і закінчити протягом 5-ти років⁴.

Операція пройшла невдало і закінчилася тим, що землечерпальна машина, яка з успіхом працювала декілька тижнів, затонула в голові Карантинного порту в серпні 1864 року. На початку 1865 року машину було піднято і відведено в Практичну гавань, але роботи не продовжувались і з Новосельським М.А. був зроблений остаточний розрахунок.

Белявський П. висловлював свою думку на сторінках "Одесского вестника" та "Праць Одеського статистичного комітету": "Можна стверджувати, що не тільки в Європі, але і на всій земній кулі немає жодного порту, який би своєю торгівлею приносив величезні прибутки як Одеський, і в той же час був би занедбаний до такого ступеню, в якому судно за винятком гнилих та розвалених пристаней нічого не знайде; - ніякого натяку на адміралтейство немає і сліду, а якщо до цього додати відкрите положення гаваней, їх засмічений стан, первісні засоби розвантаження та навантаження і багато іншого, тоді стане зрозумілим, що Одеський порт дійсно знаходиться в плачевному стані"⁵.

В 1862 році продовжувалися гідрографічні роботи з вивчення одеської затоки під керуванням П.О.Белявського. Було проведено виміри берегу до Південної частини Карантину, Одеської затоки, метеорологічні спостереження за рівнем води в порту, визначення напрямку і швидкості течії в затоці. З усією ретельністю проведена робота дала можливість отримати науково обґрунтовану характеристику стану затоки.

Наполегливе клопотання Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П.Е.Коцебу про капітальну перебудову порту отримало схвалення. З початку 1865 року асигновано на портові роботи 4.700.000 крб., Міністерством шляхів сполучення організовано конкурс проектів. Програма конкурсу передбачала ретельний виклад ходу робіт, обговорення кожної частини споруди та фінансової сторони. Необхідними умовами було: в порту повинно бути достатньо місця для 400 суден одночасно, набережних повинно вистачати для навантаження та розвантаження 2.500 і більше суден протягом навігації. Споруди не повинні будуватися без потреби на великій глибині, що дасть можливість не витрачати зайві кошти⁶.

Невідомі до цього часу були інформація про глибину і силу хвилювань, особливості місцевого каміння у використанні його в морських спорудах, властивості ґрунту дна моря, про пропорцію змішування матеріалів гідравлічних споруд⁷.

З приводу конкурсу висловлювалася думка, що люди, які не знайомі зі справою, будуть стверджувати, що в Росії взагалі не має хороших техніків. І якщо хтось і складе хороший проект, що це буде випадковість тому як програма конкурсу і повідомлені дані про науково-технічні дослідження одеської затоки ніяк тому не сприяють⁸.

В 1866 році спеціальна комісія у Петербурзі вивчала конкурсні проекти. Першу премію і 8 тис. крб. завоював проект англійського інженера Гартлея під девізом "Respice Finem", що означає "шануймо прекрасне". Друга премія дісталася учню відомого гідротехта фон-Дерфліса інженеру П.І.Кругу з Одеси.

Інженер Гартлей пропонував продовжити Карантинний мол на NO, для швидкості і економії на 171 сажень, а далі поступово повернути його на NO на протязі 303 сажень масивами неправильної кладки, всього довжина становитиме 474 саж. Напроти висунутих в море бульварних сходів, зробити пристань на протязі 161 саж. з правильної кладки масивів. Влаштувати напроти бульвару хвилюлом довжиною 301 саж., за допомогою дерев'яної системи з заливкою верхньої частини бетоном.

Запропоновано продовжити Платонівський мол на 75 саж., а напроти сходів поглибити площу для утворення Нової гавані⁹.

За проектом Гартлея, що змінений у відповідності до проведених дослідів, розпочаті попередні роботи в 1867 році. З 1868 року поча-

лися дійсні роботи, підряд на роботи відданий інженер-полковнику Починському. Очистку гаваней взяло на себе РТПіТ, зі збільшенням глибини, ніж пропонувалося раніше. Портові роботи пропонувалося закінчити протягом 5-ти років. Для роботи задіяли таких спеціалістів як, водолазів і столярів для надводних робіт, робітників до машин, які виробляють бетон, візників вагонів. Водолазів відшукували і доплачували їм за роботу, так як від якості їх праці залежав успіх будівництва¹⁰. Боровой С.Я. зазначав, що діяльність порту, викликала великий попит на некваліфіковану робочу силу, що підтримувало більш високий рівень заробітної платні¹¹.

Паралельно з розбудовою порту йшло будівництво залізниці, яка з'єднувала сільськогосподарські райони з портами Чорного і Азовського морів. Протягом 60-90-х рр. швидко розвивався залізничний транспорт, витісняючи гужовий, що до цього був основним видом сухопутного перевезення вантажів. У зв'язку із зростанням залізничної мережі втратив своє попереднє значення і чумацький промисел, дуже поширений на всій території дореформеної України¹².

У ліквідації відсталості транспорту були зацікавлені і поміщики і промислова буржуазія, і купці та царський уряд. В 1866 р. міністр фінансів М.Х.Рейтерн в доповідній записці Олександрю II "Про заходи щодо покращення фінансового і економічного становища в Росії" писав: "Головні заходи щодо заохочення вивізної торгівлі суть якої в будівництві вивізних залізниць, тобто таких, які від морів і кордонів ведуть у виробничі частини імперії. В залізниці є суть майбутнього і не тільки грошового обігу та вексельного курсу, а взагалі економічного становища Росії, її фінансів і навіть політики"¹³.

В 1864 році Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор О.Коцебу у звіті царю наполягав на продовженні лінії Одеса-Балта не на Київ, а на Ольвіополь, Єлизаветград, Кременчук і потім на Харків, а також на необхідності будівництва залізниці від Паркан через Кишинів до кордону Галичини. Міністр фінансів заявив, що дорога буде рентабельна тільки в тому випадку, якщо значно збільшить експорт Одеси¹⁴.

З початку 60-х рр. Подільська губернія давала 40% усієї пшениці яка привозилася в Одесу, Київська - 12 %, тоді як на долю Херсонської, Бессарабської, Таврійської губерній припадало всього 38%. В Одесу відправлялося 84, 8 % хліба який вивозився з Бессарабії¹⁵. Але в результаті появи Харківсько-Миколаївської залізниці Одеса втратила значну частину хлібних вантажів з районів розташованих східніше Бугу. Все ж таки, перевозка хліба після будівництва однієї залізниці на півдні України за один рік (1866-1867) збільшилися вдвічі (з 6925 тис. до 1207 тис. пудів)¹⁶.

Залізниця не справлялася з хлібним вантажем і починаються спекуляції на місцях. Намагання відправити вантаж залізницею пояснюється тим, що витрати пов'язані з перевезенням з Балти в Одесу складали з четверті 58 коп., тоді як чумаки брали 2 крб.

З початком 70-х рр. Одеська залізниця з перевезення вантажів зайняла третє місце в Росії. В 1873 р. по Одеській залізниці було перевезено 69576 тис. пудів вантажу, по Миколаївській залізниці - 101181 тис. пудів і по Варшаво-Віденській - 74075 тис. пудів.

Середньорічний об'єм залізничних перевезень хлібного вантажу в Чорноморські і Азовські порти збільшилися з 29 млн.пудів в 1876 до 82,3 млн.пудів в 1884-1888 рр.¹⁷

До початку розбудови залізниці могутньою транспортною компанією стало РТПіТ, яке завдячувало своєму існуванню умові Паризького мирного договору, який забороняв Росії мати військовий флот на Чорному та Азовському морях. Уряд намагався утворити сучасний паровий торговельний флот, який міг би здійснити перевезення, які потрібні були для армії. Однак основна його діяльність була пов'язана з каботажним пароплавством, яке збільшило свої перевезення, наприклад, від Дністра до Одеси з 613 тис. пудів в 1862 році до 1817 тис. пудів в 1874 році. Поступово РТПіТ зайняло монопольне становище не лише в Одесі, а й у Миколаєві та Севастополі.

Поступово одеський порт дозволив собі приймати і обслуговувати більшу кількість суден, що свідчить про поступову налагоджуваність робіт і реалізації проектів. "Одесский вестник" повідомляв, що за проектом на 1870 рік виконано: зросла довжина набережних на 56 %, зовнішнього облицювання молів на 59 % і Карантинний мол продовжений на 42%¹⁸.

Внаслідок проведених робіт порт приймає порівняно більше суден, наприклад, Практичний порт приймав в 1859 році - 1.945 суден, а в 1869 році прибулих суден було 2.200¹⁹.

За цей період відзначилися ряд купців, які торгували зерном при одеському порті і значно збільшували його товарооборот.

"Одесский вестник" особливо відзначав купців Авергіно Георгій, Ага Садук, Бернштейн Оз, Беллино Адольф, Вухолова Єлизавета, Ефруси Іоахим, Гааз Карл, Гальяно Луджі, Гурович Григорій і Симон, Мілованов Костянтин, Котронео Кузьма, Іракліді Павло, Раллі Іван²⁰.

Зацікавленість представників різних груп населення і місцевої адміністрації реалізувалась, таким чином, у різних заходах по розширенню пропускної спроможності одеського порту. У цих заходах взяли участь купці, підприємці - будівельники, деякі державні службовці. Але певні успіхи в розбудові порту не задовольняли зростаючу імпульсивність судноплавства. У зв'язку з цим одеський

порт не припинив своєї розбудови і в 70-ті рр. продовжували реалізацію проекту, в який були внесені докорінні зміни.

Примітки:

1. Див. ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства).-Оп.42.-Спр.81 (Про розбудову Одеського порту).-С.258-259; Белявський П. Географический и топографический очерк Одесского Градоначальства //Тр. Одесс. стат. ком.-Т.3.-Одесса.-1870.-С.13; ДАОО.(Державний архів Одеської області).-Ф.1 (Канцелярія Одеського Градоначальника).-Оп.198.-Спр.409 (Про міри покращення Одеського порту).- С.132-143; ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф.2 (Канцелярія Одеського Градоначальника).-Оп.3.-Спр.868 (Про подовження в Карантинному порті Брекватеру); ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства).-Оп.42.-Спр.82 (Про улаштування Одеського порту).-С.15-18; С.29-30; С.88; С.113-116; С.245; С.249-251; С.278-279.

2. Скальковский А. Русское общество Пароходства и Торговли (1857-1869) //Тр. Одесс. стат. ком.- Разд.3.-Одесса.-1870.-С.202-209.

3. ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф.2 (Канцелярія Одеського Градоначальника).-Оп.1.-Спр.522 (Про прийняття РТПіТ на себе очистку та поглиблення одеського рейду).-С.1-8.

4. Белявський П. Географический и топографический очерк Одесского Градоначальства //Тр. Одесс. стат. ком.- Т.3.-Одесса.-1870.-С.13.

5. Скальковский А. Русское общество Пароходства и Торговли (1857-1869) //Тр. Одесс. стат. ком.- Разд.3.-Одесса.-1870.-С.193-210.

6. ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф.2 (Канцелярія Одеського Градоначальника).-Оп.1.-Спр.522 (Про прийняття РТПіТ на себе очистку та поглиблення одеського рейду).-С.1-8.

7. ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства).-Оп.42.-Спр.81. (Про розбудову Одеського порту).-С.258-259.

8. Там само.

9. Там само.

10. Там само.

11. Боровой С.Я. Положение рабочего класса Одессы в XIX и в начале XX в.: Источниковедческие заметки.-М., 1958.-С.11.-Отд. Оттиск из СПБ.: Из истории рабочего класса и революционного движения.-М., 1958.-С.308-318.

12. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. -К., 1962.-С.80-81.

13. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90 гг. XX века.-Ростов-на-Дону.- 1962. — С. 36-37.

14. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания до 1897 г. включительно.-Б.М., Б.Р.

15. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90 гг. XX века.-Ростов-на-Дону.-1962.-С.79.

16. Там само.

17. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах.-Киев.-1902.-С.23.

18. Одесский порт //Одесский вестник.-1870.- № 199.

19. ДАОО (Державний архів Одеської області).-Ф.2 (Канцелярія Одеського Градоначальника).-Оп.3.-Спр.868 (Про подовження в Кантинному порті Брекватеру).

20. Имена купцов, торговавших при Одесском порте //Одесский вестник.-1865.- № 46.

Горун Д. О.

ПОЛЬСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ У ХІХ - поч. ХХ ст.: КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ РОЗВИТКУ

Автор спробує в даній статті розглянути деякі етапи формування і розвитку польської громади міста Одеси, яка, незважаючи на нечисленність, змогла зберегти власну самосвідомість в окреслений період.

Для висвітлення даної теми було вивчене наступне коло джерел: дані міських переписів 1873, 1892 року, статут католицького благодійного товариства 1882 року м. Одеси, документи перших польських громадських організацій початку двадцятого століття: "Ognisko" і "Dom Polski", путівники по Одесі польською мовою ("Kalendarzyk Odeski", наприклад), мемуари І. Крашевського. Література репрезентована працями Аполлона Скальковського, щорічними виданнями "Domu Polskiego", працями радянських та українських авторів.

Актуальність статті підкреслюється ще й тим, що у монографії Патриції Герлігі "Одеса - історія міста, 1794 - 1914 рр." та колективній монографії "Історія Одеси", що вийшла у світ у видавництві "Друк" у 2002 році відомості про польську громаду Одеси мають фрагментарний характер.

При вивченні польської громади м. Одеси автор виділяє наступні чотири етапи:

1) кін. XVIII — до 1830-х років;

2) 1830-і — 1860 - і рр.;

3) 70 р. XIX в. — 1905 р.;

4) з 1905 року - до початку першої світової війни.

Коротка характеристика цих етапів і є безпосереднім завданням даної статті.

Етап перший - з кінця вісімнадцятого століття до польського повстання 1831 року.

Поляки виявляли певну економічну зацікавленість у розвитку південних районів, ще до входження цих земель до складу Російської імперії. Цікаво, що за однією із версій (її наводить російський історик Яковлев В.О. із посиланням на польську літературу) стверджується, що Річ Посполита зробила певний внесок у заснування провісника Одеси - фортеці Качубей. Відповідно із цими поглядами Хаджибей (Качубей) одержав свою назву від литовського шляхтича Коцюби - Якушинського із с. Якушина на р. Буг. Цей шляхтич переселив частину своїх селян і заснував "Коцюбин хутір" над морем. Далі відомо, що у XV столітті король Владислав II відправив через Качубей кілька транспортів із хлібом у Константинополь, який був в облозі. Відправлення це не було чимось винятковим, Качубей у XV столітті був найважливішим пунктом чорноморської торгівлі для литовсько - польської держави. За договором 1540 року Сигізмунда Августа із Сахібом Гіреєм I — Хаджибей (Качубей) вже належить татарам¹. Однак, поляки проживали і торгували в ньому і в цей час.

У пізніші часи через Хаджибей традиційно продовжувала йти частина торгівлі хлібом "Польського товариства", очолюваного Зяблицьким. Центр цього товариства знаходився в місті Херсоні, що і був головним пунктом торгівлі хлібом Речі Посполитої². У 1789 році, коли російські війська зайняли Хаджибей, вони виявили, що частина будівель належить поляку Клуковському (Klukowskiemu)³. Ситуація почала змінюватись після російсько-турецької війни 1787-1791 років.

Перший градоначальник Одеси — адмірал Йосип де Рібас, перебував у дружніх відносинах з польськими поміщиками Подолії і Волині — князем Любомирським, А. Чарторизьким, граф. Іваном і Северином Потоцькими, Комаром. Ці поміщики головний свій капітал також зробили на торгівлі хлібом. Йосип де Рібас, розуміючи усю важливість торгівлі хлібом для розвитку такого міста як Одеса, переконав їх направити свою торгівлю через Одесу, а не як зазвичай через Очаків, Херсон, Ригу. Був обіцяний і військовий конвой, для безпеки проходження вантажів. Перша спроба напевне проведена вже у 1794 році, блискуче вдалася і незабаром шлях подільського і волинського хліба через Балту в Одесу став звичайною справою. Не було забуто і "Польське товариство" міста Херсона - граф Прот Потоцький (відомий нам також як останній київський воєвода часів Речі Посполитої), перевів його у 1798-1803 роках в Одесу. Він взяв

також на себе керування новими для польських поміщиків шляхами торгівлі хлібом через Одесу. А Аполлон Скальковський, перелічуючи найважливіші торговельні дома в Одесі в 1794 - 1802 роках, називає "Польське товариство" на чолі з графами Прот і Северином Потоцькими як одне з найважливіших в Одесі. До нього входили також Ліпковські, Подоські, Држевецькі й Чацькі з Волині. Пізніше Држевецький і Чацький відновили Дністровське судноплавство, засноване ще в 1785 році, іншими польськими поміщиками Вал. Дзедушицьким і Вілльямовецьким. Відновило судноплавство по Дністру судно "Тадеуш Чацький" (у рос. варіанті "Фадей Чацький") - 9 (27 липня) 1803 року. Газета "Одесский вестник" за 1862 рік згадує, що суда, які ходили по Дністру, перевозили не тільки пшеницю, але й горілку і турецькі фрукти.

Ділова активність поляків зустрічала доброзичливе ставлення міської влади — Йосип де Рібас, і наступний градоначальник м. Одеси, — герцог Рішельє відводили полякам для будівництва хлібних комор і будинків великі ділянки міської землі. Сьогодні це вулиці - Канатна, Карантинна, вул. Жуковського (колишня Поштова), вул. І. Буніна (колишня Поліцейська). У цьому ж районі розташовується вулиця Польська і Польський узвіз. Спочатку герцогом Рішельє передбачалося, що саме там буде мешкати основна маса поляків. Однак, більшість поляків бажали жити ближче до центра міста і будували свої будинки і магазини на вул. Л. Пастера (колись вул. Херсонська). Були там комори Комара, Потоцьких — Івана, Олександра і Северина, князів Чарторизьких ¹.

Поляки зробили значний внесок в озеленення міста і культурне життя Одеси.

Брат Йосипа де Рібаса — Фелікс одержував дерева для першого в історії Одеси Міського саду (дерева в степах Північного Причорномор'я були рідкістю, а в турецькій фортеці Хаджибей, згідно з легендою, було всього три старі груші) від свого давнього знайомого графа Фелікса Потоцького з Умані, з його славнозвісного Софіївського саду. До речі, сам Фелікс де Рібас був одружений з полькою Октавією Качковською, а після її смерті з кузиною небіжчиці Броніславою Маліновською ⁵.

Графи Потоцькі і Сабанські влаштовували великосвітські бали.

Одним з перших аматорських театрів Одеси став польський театр. У 1806 році склад зерна, що належав графині Ржевуській, був переобладнаний для театральних вистав ⁶.

Побудований у 1808-1809 роках перший оперний театр за планами архітектора де Томона спочатку не мав своєї трупи і його сцена надавалася гастролерам - французьким, російським, польським. Актори приїжджали із -за кордону, а також Києва та Житомира ⁷.

Таким чином, польські поміщики, аристократи були присутні в діловому житті Одеси з моменту заснування міста і грали в його економічному і культурному житті значну роль. А. Скальковський

навіть стверджує, що землеробство з околиць Одеси не в змозі було нагодувати мешканців міста, якби не підвіз хліба з польських губерній⁸.

З приїздом генерал-губернатора Новоросії та намісника Бессарабії М.С. Воронцова стає більш жвавим польське аристократичне суспільство. Дружиною графа була полька, уроджена Браницька. Серед вищого світу з'являлися польки Потоцька, Сабаньська, Пршездецька⁹.

У 1825 році Одесу відвідав А. Міцкевич, який разом зі своїм другом Єжовським проживав у квартирах, що належали Рішельєвському ліцею. Саме про цей південний край, відвідування Акермана А. Міцкевич писав у своєму сонеті "Акерманський степ". Є версія, що подорож А. Міцкевича була пов'язана з переговорами в Одесі одного з керівників Південного товариства декабристів - князя Сергія Волконського з представниками польських таємних спільнот. Супроводжував у поїзді А. Міцкевича Кароль Мархоцький, син графа Ігнація Мархоцького. Супутник А. Міцкевича, до речі, брав участь у повстанні 1831 року, був засланий, пізніше повернувся в Одесу, де й помер¹⁰.

У середині XVIII століття і до 1831 року ми можемо простежити і деяку землеробську колонізацію. Особливими наказами 1752 року заборонено приймати поляків у Новоросійському краї на постійне місце проживання, записувати їх до колоністів чи у гусарські полки. Наказ від 7 жовтня 1757 року дозволяв приймати поляків у гусарські полки і на поселення тільки в тому випадку, якщо вони перейдуть до православного варіанту християнства. Власне саме цим указом керувався командир сербського гусарського полку Жандре, який "вивів з Польщі" й оселив у Бахмутському повіті 40 дворянських родин, а у 1780-ті роки дозволялося у Самарській і Бахмутській гусарські полки Катеринославської губернії вербувати не тільки дрібну шляхту, але навіть учасників повстання конфедератів, що відбували покарання в Оренбурзі і Тобольську. Таким чином, було набрано приблизно 1200 чоловік. Більшість з них загинули в боях, деякі обрусіли. Трохи більший приплив польського населення почався після розподілу Речі Посполитої 1795 року. Відомі принаймні два накази, — жовтня 1795 року "гулящих військових чинів з розпущених польських військ відсилати на роботи і на поселення до Катеринославської губернії" і 5 червня 1796 року "чиншеву шляхту переселяти до Новоросійського краю на казенні землі". Під Одесою на підставі цих наказів було прийнято до 80 родин. Вони зайнялися хліборобством, садівництвом, корисними ремеслами. Переселялися і добровільно - їхні імена залишилися у назві сіл: Цибульске, Букойомка, Яновка, Ширяєво (в Одеському і Тираспольському повітах)¹¹.

Найбільше потрясіння у Росії початку XIX століття — війна 1812 року. 22 липня 1812 року в Одесі стало відомо про створення за

наказом Олександра І ополчення. Добровільно записалися до його лав поляки М. Васютинський, О. Долгановський, Т. Цитнарський¹². Однак, основною подією для Одеси у 1812 - 1814 роках залишалася епідемія чуми.

Повстання 1831 року катастрофічно відбулося на польській громаді як міста Одеси, так і південних губерній Росії - більшість поляків були виселені в центральні губернії та до Сибіру.

Етап другий — 1830-1860 -ті роки. На другому етапі сільська колонізація півдня Росії спочатку трохи випереджала міську. Так, у 1839 - 1846 роках у Катеринославській і Таврійській губерніях розселені по річках Жеребці і Конці польські однодворці. Вони одержували по 8 десятин на родину і влаштували прекрасні села. У 1840 р. переселилося вже до Одеси 50 родин поміщиків і дворян із західних (польських) губерній Росії. Поляки зайнялися торгівлею, купляли у власність магазини і будинки.

Усього поляків тоді в Новоросії і Бессарабії, за даними перепису 1844 року — до двох тисяч мешканців¹³. Діти їх навчалися в Рішельєвському ліцеї, навчальному закладі відкритому у 1817 році, з метою надати юнацтву Новоросійського краю освіти майже університетського рівня. Про ліцеїстів-поляків Рішельєвського ліцею можна довідатись, зокрема, з мемуарів Костянтина Скальковського, сина Аполлона Скальковського. Він свідчить, що поляки вигідно відрізнялися своєю освіченістю, знали мови, а його приятелі Ружицькі захоплювалися історією Франції і діяльністю Наполеона¹⁴. Рішельєвський ліцей закінчив Костянтин Володкович (Konstanty Wolodkowicz) - ініціатор і засновник у 1882 році католицького благодійного товариства м. Одеси.

Бурхливий кінець 50 - поч. 60-х років ХІХ століття, студентські хвилювання, підготовка польського повстання 1863 року відбулися на настроях одеської польської громади. Відомі два таємних товариства 1859 і 1863 років, створені у Рішельєвському ліцеї. У діяльності цих товариств брали активну участь і поляки. Громадськість м. Одеси поставилася до польського повстання зі співчуттям. Поляки практично відверто збирали пожертвування на потреби повстанців, під приводом збору грошей на лагодження костюлу в Северинівці, маєтку графа Потоцького. Багато польських поміщиків степових районів півдня у 1863 році переселялися зі своїх маєтків в Одесу - тут вони себе почували у безпеці¹⁵.

Після реформ 60-х років ХІХ століття у Росії серед польської громади в Одесі з'являються адвокати, нотаріуси, аптекарі, лікарі. Серед робітників можна зустріти поляків — ремісників, механіків, столярів, токарів, кравців, шевців. Особливо багато було поляків (близько 50%) серед домашньої прислуги м. Одеси.

Польські впливи позначилися у цей час і на гастрономічних уподобаннях мешканців Одеси. У ресторанах міста можна було покуш-

тувати "хлодник", "колдуни", "бігос", "фляки", польські солодкі печива¹⁶.

Третій етап — 1870-х - 1905 р. Цікаво розглянути стан польської громади у світлі даних переписів 1873 і 1892 рр., проведених в Одесі. Кілька слів щодо методики підрахунку. Звичайно ставлять знак рівності між віруючими римсько-католицького костьолу і поляками. У випадку з Одесою ця тотожність не вірна. В Одесі у другій половині ХІХ століття проживали такі національності, представники яких сповідували католицький напрямок християнства: поляки, німці, французи, італійці, чехи, литовці, хорвати, угорці й інші - усього, щонайменше, 23 національності¹⁷. Згідно з оцінками автора частка поляків складала близько 70 відсотків (13 тис. 462) від загальної кількості членів католицької громади на 1892 рік (19 тис. 862). Якщо припустити, що дана пропорція зберігалася й у 1873 році, тоді з 8 тис. 616 віруючих¹⁸ римсько-католицького костьолу (у 1873 році) поляками будуть близько 6 тис чоловік. За певні 20 років польське населення міста Одеси зросло, принаймні, у два рази.

Для порівняння: усього в Одесі за результатами перепису 5 вересня 1873 року проживало 193 тисячі 513 чоловік, а на 1 грудня 1892 року 340 тис. 526 чоловік. Таким чином, поляки складали ледве більше 3 відсотків населення у 1873 і близько 4 відсотків у 1892 році. Підкреслимо ще раз, що підрахунки носять приблизний характер, тому що при даному підході не враховуються поляки - віруючі протестантських чи православних храмів. Графи "національність" при проведенні перепису як 1873, так і 1892 року не було, тому що формулювання цього питання було визнано незручним для мешканців. Замість цього задавалися три запитання - про віросповідання, рідну мову, розмовну мову у родині¹⁹. Для наочної демонстрації складності підрахунку: у 1892 році 13 тис. 911 чоловік назвали польську мову як рідну, у тому числі 264 православних, 13 462 римо-католиків, 92 протестанта, 65 іудеїв, 2 - тих, що сповідували іслам. Асиміляційні процеси, певним чином, торкнулися і поляків - із 13 тис. 911 чоловік, що вказали польську мову як рідну, користалися з неї як з розмовної у родині - 6 тис. 245 чоловік, тобто близько 45 відсотків, найбільше - 7 тис. 543 - 54 відсотка вказали як розмовну у родині російську мову.

Ми наводимо такі докладні відомості про міські переписи в Одесі ще й тому, що ці дані досить вільно трактуються Яном (Іваном Антоновичем) Міодушевським у "Kalendarzykie Odeskim" на 1912 рік. Ін Міодушевський свідомо чи випадково змішує поняття рідна мова і національність, приводячи статистичні дані міського перепису 1892 року. Таким чином, серед поляків виявляються не тільки поляки, але і євреї-іудеї і навіть мусульмани, що вказали польську мову як рідну. Можна було б вирішити, що Я. Міодушевський прихильник політичної теорії нації, однак, на інших сторінках

"Kalendarzyka Odeskiego" він говорить про католицизм як природну релігію власне поляків. Ян Міодушевський применшує також кількість поляків, що говорять у побуті російською мовою, за його версією це всього 84 людини²⁰.

Приділимо більше уваги ролі римсько-католицького костьолу як основного фактору, який, на наш погляд, зменшував рівень асиміляції поляків. Вже на початку XIX ст. в Одесі було розпочато будівництво костьолу в ім'я Вознесіння Богородиці, на вулиці Катерининській 33, що завершилося 1807 року. Першим ксьондзом був Августин Дженарі (Genary). Число перших парафіян не перевищувало 800 чоловік, найбільш помітною етнічною групою в перших роках XIX століття були італійці. Спочатку костьол був дерев'яним, і тільки в 1853 році на цьому ж місці звели будинок з каменем.

Служби в костьолі йшли польською, німецькою, італійською, французькою мовами. І. Крашевський у своїх мемуарах, перебуваючи влітку 1843 р. в Одесі, згадує у своїх нотатках за 11 липня костьол Вознесіння Богородиці та підтверджує його строкатий національний склад: "У костьолі, як і на вулицях Одеси, мішанина різних народів й типів обличчя. Кожен молиться власною мовою, за власною національною книжкою..."²¹. Однак, для поляків, німців, італійців та французів були призначені свої ксьондзи - вікарії, що проводили служби. На початку XX століття надіслали п'ятого вікарія - для литовців²².

Починаючи з 1802 року при костьолі на вул. Катерининській №33 діяло парафіяльне училище для дітей. Училищем керував комітет з опіки, до нього входило 12 чоловік, по 3 чоловіка від кожної католицької громади. Головою ради комітету був ксьондз-настоятель римсько-католицького костьолу. Школа існувала за рахунок доходів від оренди будинків, побудованих на костьольній землі, приватними пожертвуваннями, а також плати з учнів (від 7 до 20 карбованців у рік за даними на 1865 / 1866 нав. р.)²³. Збереглися також звіти цього парафіяльного училища. Відповідно до звіту за 1887/ 1888 рік училище відвідували 484 дитини, в основному діти родин, що жили у нестатку. Особовий склад училища складав 16 чоловік. Було 3 підготовчих (молодший, середній, старший) і 2 основних класи. Звертає увагу мала кількість дітей, що завершили курс навчання - лише 26 чоловік (17 хлопчиків, 9 дівчат)²⁴.

З 1882 року роботу цього училища, а також інші форми добродійності (видача їжі, одягу, засобів для обігріву, літні табори для дітей) при римсько-католицькому костьолі координувало католицьке благодійне товариство (Katolickie Towarzystwo Dobroczyńności). Розташовувалося воно у власному будинку по вул. Грецькій біля мосту Строганова. Засновником і першим головою товариства був Костянтин Володкович (1828 - 1909). Кілька слів про нього. Серед його предків було багато українців, і він, вважаючи се-

бе поляком, ніколи не забував про своє українське коріння. Виділив гроші на пам'ятник Т. Г. Шевченко, згідно з його заповітом частина грошей передавалася Львівському університетові на стипендії українській молоді. К. Володкович не розумів і не визнавав ідеологічних розходжень між членами польської громади м. Одеси. В Одесі на гроші за заповітом Костянтина Володковича було побудовано: притулок і школа при новому костюлі на вулиці Балківській, на ці ж гроші існував інтернат, їдальня, виплачувалася стипендія учням середніх навчальних закладів - полякам²⁵.

Перший статут католицького благодійного товариства був підписаний К. Володковичем, ксьондзом Рейхертом і меценатом Лавинським. Статут видали російською і польською мовами, польська версія з'явилася 16 травня 1882 року. Цей документ містить 22 параграфи і регламентує основні сфери і способи добродійності²⁶.

Важко переоцінити діяльність цього товариства для польського національно-культурного відродження у м. Одесі. Автор цієї статті вважає, що поляки складали на початку XX ст. більш 60 відсотків його складу. Саме на засіданні католицького благодійного товариства 11 вересня 1905 року виникла ідея створення польського національно-культурного об'єднання "Ognisko".

Новий, четвертий етап у розвитку польської громади міста Одеси 1905 - 1914 р. - від польського мітингу в одеському цирку і відкриття національно-культурних об'єднань "Ognisko", "Lira", "Dom polski" - до початку першої світової війни.

20 листопада 1905 року відбувся мітинг в одеському цирку, у якому брало участь понад 3 тис. поляків, у т.ч. і з робітничих передмість Одеси. З промовою на мітингу виступив Анджей Каленкевич (Andrzej Kalenkiewicz) (1846 - 1908), майбутній ініціатор "Domu Polskiego" - найбільш демократичного польського об'єднання в Одесі²⁷. Фактично ми бачимо на 1905 - 1906 рік певний поділ польської громади на дві нерівні групи, дуже умовно їх можна назвати аристократичною і демократичною. Причому діяльність кожної з них призвела до створення "свого" польського національно-культурного товариства. Ми маємо на увазі "Dom Polski" і "Ognisko" (у перекл. багаття, вогнище).

Вже згадувалося, що ідея створення одного з польських національно-культурних об'єднань прийшла на засіданні католицького благодійного товариства 11 вересня 1905 року. Причини були також загальний настрій революції 1905-1907 років і приклад міста Києва, де в той час вже оголосили про створення польського об'єднання "Ogniwo". За зразком київського вирішили створити одеське об'єднання і назвати його "Ognisko". Ініціатива належала З. Локуцеевському (Z. Lokuciejewskemu), що звернувся з питанням про необхідність польського об'єднання в Одесі до присутніх на зборах католицького благодійного товариства і попросив записатися тих, хто погоджується із цією ідеєю. Записалося 100 чо-

ловік з 150 присутніх. Вересень-листопад 1905 року пішли на дискусії, знайомство зі статутом київського "Ogniwa". Жовтневе повстання 1905 р. на вулицях Одеси також перешкодило виробленню остаточного рішення. Деяке уявлення про характер розбіжностей може дати інформація про зібрання 3 грудня 1905 року. Воно пройшло в залі католицького благодійного товариства під головуванням Алоїза Длуського (Aloiza Dluskiego). Вирішено було головними цілями створюваного польського товариства оголосити об'єднання польської колонії м. Одеси, проведення часу, культурний розвиток і підготовку членів до громадського життя. Питання про створення політичного клубу було визнане недоцільним, для початку треба було, з точки зору організаторів, об'єднати поляків. Створили на засіданні 3 грудня 1905 р. також робочу комісію з вироблення статуту і бюджету об'єднання.

Навіть простий перелік подій переконливо свідчить про те, що на чолі створюваного об'єднання знаходилися нереволюційно налаштовані представники польської громади м. Одеси. А оголошення в грудні 1905 року головними цілями польського товариства з'єднання польської колонії і проведення часу викликає щонайменш подив.

17 січня 1906 року статут польського товариства був затверджений, чималу роль у цьому відіграв А. Гаєвський, один із власників аптеки Гаєвського-Поповського. Членом "Ognisko", відповідно до статуту, міг бути будь-який поляк, що постійно чи тимчасово проживає у м. Одесі, незалежно від політичних поглядів і переконань.

17 лютого відбулися перші збори, а 21 травня 1906 року було відкрите саме приміщення організації на вулиці Ланжеронівській №28. Тільки наприкінці червня 1912 р. "Ognisko" змінило власну адресу і переїхало у нове приміщення на розі вулиць Канатної і Барятинського провулку (Барятинський провулок №8).

"Ognisko" складалося з більш, ніж 300 активних членів. Воно налічувало певну кількість секцій. Літературна секція проводила лекції на соціальні, політичні, медичні теми. Секція об'єднувала 52-х чоловік. Музично-театральна займалася навчанням гри на музичних інструментах, хоровим співом - 77 чоловік. Існувала і спортивна секція - близько 50 чоловік. Багато поляків охоче користалися бібліотекою "Ognisko". Бібліотека нараховувала 1 тис. 791 томів, були також варшавські газети, журнали. 77 томів для бібліотеки "Ognisko" передав комітет каси ім. Й. Мянвського (Фонд підтримки науки) із Варшави²⁸.

За підрахунками організаторів польського об'єднання концерти, вечори, вистави "Ognisko" відвідали, щонайменше, 60 тис. чоловік у 1906 році.

Після "Ognisko" були створені також польські об'єднання "Lira" і "Dom Polski".

"Lira" зосередила свою увагу на театральній діяльності, пропаганді польської культури. Вона почала свою роботу 20 лютого 1906 року. Більшість вистав були репрезентовані у будинку Купецького клубу за адресою вул. Рішельєвська №1.

Ідея створення "Domu Polskiego" в Одесі пролунала на мітингу в одеському цирку у листопаді 1905 року, перші організаційні збори відбулися 9 липня 1906 року. Освячення і відкриття цього польського національно-культурного об'єднання відбулося 17 вересня 1906 року, на урочистому відкритті були присутні, крім поляків, представники литовців, українців, чехів, вірменів, грузин. Ініціатором і засновником "Domu Polskiego" в Одесі був, як вже зазначалося, Анджей Каленкевич (Andrzej Kalenkiewicz). "Dom Polski" кілька разів змінював своє розташування. Спочатку він був відкритий на вулиці Кузнечній, пізніше було орендовано приміщення за адресою Єврейська, 50 і, нарешті, переобладнали для цілей польської організації будинок на перехресті вулиць Манежної і Градоначальницької (Градоначальницька №1).

У складі "Domu Polskiego" були бібліотечна, театральна секції, буфет, трохи пізніше була утворена дитяча секція. Прибуток за 1908 рік склав 6 тис. 61 карбованець 57 копійок, витрати - 6 тис. 194 карбованця 43 копійки. Більшість грошей було зібрано від проведення театралізованих вистав, вечорів танцю, бібліотечних днів (бібліотека також продавала газети, журнали, книги). Значну частину витрат складала оренда приміщення і пов'язані з цим інші витрати. У зв'язку з цим, довгий час головною метою розвитку "Domu Polskiego" було будівництво свого будинку²⁹.

Революція в Росії 1905 - 1907 років сприяла активізації польської видавничої справи в Одесі. Видавалися у 1906-1908 роках такі польські видання, як "Zycie Polskie", "Nowiny Polskie".

"Dom Polski" у роки реакції, що наступили після першої російської революції, влада намагалася закрити на підставі циркуляру прем'єр-міністра про культурні й освітні об'єднання "інородців". Одна із спроб була зроблена 13 березня 1910 року, однак, вже у квітні, після зміни статуту, Будинок Польський був відкритий заново під назвою "Dom Polski w Odesie"³⁰.

"Dom Polski" продовжив своє існування наприкінці 1912 - початку 1913 року, коли придбав приміщення на розі вулиць Манежної і Градоначальницької. Про соціальний склад учасників можна судити за даними, що приводяться в звіті "Domu Polskiego" за 1913 рік. Бібліотекою цього року користалися 693 читача, із них: 43,6% - це робітники і ремісники, 18,6% - торговці і управлінці, 17,5% - школярі і студенти, інтелігенція і вчителі - 9,7%, 10,6% - інші категорії читачів³¹.

У цілому, три основні польські організації м. Одеси: "Ognisko", "Lira", "Dom Polski w Odesie" мирно співіснували між собою, що не виключало певних розходжень і розбіжностей між ними. Ці роз-

ходження простежуються навіть з величини членських внесків у цих організаціях. Так, щоб стати членом "Ognisko", треба було заплатити 10-15 карбованців на рік, членом театрального товариства "Lira" - 5 карбованців на рік, "Doma Polskiego w Odesie" - 2 к. 40 коп. Ці розходження усвідомлювалися самими поляками і під час різних публічних заходів. Так, під час святкування відкриття "Domu Polskiego" робітник Гнатовський сказав, "що в "Domu Polskiemu" вони почули заклик до життя. Не усі хотіли йти в "Liru" - сумні часи для насолоди музикою, "Ognisko" як товариство занадто дороге для робітників...."³².

Розбіжності існували й у традиційній для багатьох поляків темі: відношення до римсько-католицького костьолу. Як вважає Є. Гилевич, близький до "Domu Polskiego", у своїх двох брошурах, головний недолік польського життя в Одесі — відсутність всякої ініціативи. Він засуджує також діяльність ксьондза А. Келлера, що поводить ся зухвало, не звітує про фінансову й іншу діяльність головного костьолу на вул. Катерининській перед парафіянами. З іншого боку, автор брошур критикує деяких членів "Domu Polskiego" за зайвий антиклерикалізм, коли всерйоз обговорювалося питання, освячувати чи не освячувати приміщення "Domu" перед урочистим відкриттям у 1906 році. У той же час відомо, що "Ognisko" відраховувало 5% прибутків від театральних вистав у фонд католицького благодійного товариства³³.

Ліками від дуже багатьох недоліків громадського життя поляків в Одесі Є. Гилевич, Я. Міодушевський і багато інших польських громадських діячів перед першою світовою війною вважали налагодження єдиного польського друкованого видання.

В Одесі в цей період (до першої світової війни) побудували ще два костьоли. "Kalendarzyk Odeski na rok 1907", а також "Адрес-календар Одеського градоначальства на 1916 рік" наводять дані про римсько-католицький (французький) костьол св. Петра на вул. Гаванній, 3 (настоятель — абат Август Маніґліє), римсько-католицький костьол на вулиці Балківській, 136 (настоятель ксьондз Йосип Маврикійович ІШейнер). Продовжує функціонувати на початку ХХ століття і старий римсько-католицький костьол на вулиці Катерининській, 33 (настоятель — ксьондз Андрій Келлер). При цьому костьолі існували чоловіче і жіноче парафіяльні училища, а третє в м. Одесі римсько-католицьке училище для дітей було відкрито при костьолі святого Клеменса на вул. Балківській³⁴.

Перша світова війна перервала мирний плін часу і життя, діяльність поляків в Одесі була підпорядкована питанням і проблемам війни. Завершився певний період у розвитку польської громади Одеси.

Підведемо деякі підсумки.

Польське населення міста Одеси у ХІХ - поч. ХХ ст. пройшло через такі етапи свого розвитку:

Перший етап — найбільш помітною верствою були родини польських аристократів, які займалися торгівлею. Придушення повстання 1831 р. призвело до їх висилки із Північного Причорномор'я і майже повного винищення польської громади.

На другому етапі поляки фактично наново проводять заселення Одеси і околиць, крім аристократії та робочих і селян з'являються середні верстви населення - адвокати, лікарі. Складаються передумови для згуртування поляків.

Третій етап характеризується як зростанням у м. Одесі польського населення, так і водночас збільшенням рівня його асиміляції. Пошук форм та методів протистояння цьому процесові приводить до досить традиційного кроку — об'єднання більшості поляків навколо римсько-католицького костюлу у благодійне товариство, що розпочинає свою роботу у 1882 році. Але визначаючи кількість польського населення, необхідно враховувати, що римсько-католицький костюл в Одесі ніколи не був мононаціональним — винятково польським, а об'єднував представників багатьох національностей.

Четвертий етап, який починається з революції 1905 - 1907 років, прискорює процеси формування світських польських національно-культурних організацій "Ognisko", "Lira", "Dom Polski w Odesie" й, у той же час, загострює ідеологічні і соціальні протиріччя всередині польської громади.

Примітки:

1. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789 - 1795). Одесса, 1889. - С. 11 - 12.

2. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730-1823). - Одесса, 1836. - Часть 1. - С. 165, 259.

3. *Kalendarzyk Odeski na 1912 r. Odesa, nakladem Jana Mioduszewskiego, 1912. - S. 169.*

4. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы (1793-1823). - Одесса, 1837. - С. 4, 110; а также Польская улица в Одессе// *Одесский вестник. - 1862. - №32 (четверг). - с. 1. (с. 141).*

5. Александр де Рибас. Старая Одесса, исторические очерки и воспоминания. - Одесса, Ассоциация культурного развития Одессы, 1990. - С. 28-31.

6. *Kalendarzyk Odeski na rok 1912. - Odesa, nakladem Jana Mioduszewskiego. 1912. - 73 S.*

7. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы (1793-1823). - С. 164; див також: Александр де Рибас С.114.

8. Так само. - С. 120. Нагадаємо, що у 1795 році перша Річ Посполита була розподілена між Австрією і Росією. Але губернії Російської імперії, із колишніх земель Речі Посполитої і через сорок років після 1795 р. продовжували називати польськими.

9. Александр де Рибас. Старая Одесса, исторические очерки и воспоминания. - Одесса, Ассоциация культурного развития Одессы, 1990. - С. 91.

10. Мисюк В. Мицкевич в Аккермане. / Сб. статей Аккерманские древности. - Вып. 1. - Белгород-Днестровский, 1997. - С. 224-228.

11. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730-1823). - Одесса, 1836. - Часть 1. - С. 26, 54, 243, 266; Див. також: Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1850. - Часть 1. - С. 248 - 249.

12. Абаляхин Б. С. Одесса в период отечественной войны 1812 года. // Одеси - 200, матеріали міжнародної науково - теоретичної конференції, присвяченої 200 - річчю міста. - Одеса, 1994. - С. 69-71.

13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Часть 1. - С. 250.

14. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому), 1843-1869. - Санкт-Петербург, тип. А. С. Суворина, 1906. - С. 44-45.

15. Восстание 1863 года и русско-польские революционные связи 60-х годов/ сборник статей и материалов под ред. Королюка В. Д., Миллера И. С. - М.: Академия наук СССР, 1960. - 202, 248; дивись також: Скальковский К. Воспоминания молодости ... - С. 163.

16. Яковлев В. А. Кое-что об иноплемениках в истории Одессы/ В кн. Из прошлого Одессы, 1894. - С. 390 - 391; див. також: Герлігі П. Одеса - історія міста, 1794 - 1914. - Київ, Критика, 1999. - С. 242.

17. Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 года. - Часть 1. - Население. - обработано статистическим бюро при Одесской городской управе// под редакцией Бориневича А. С. - Одесса: типография Н. Хрисогелос, 1894. - С. 70-71.

18. Перепись населения г. Одессы, произведенная 5 сентября 1873 года. - Одесса: типография Ульриха и Шульца, 1875. - С. 6-7.

19. Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 года. - Часть 1. - С. VII.

20. *Kalendarzyk Odeski na rok 1912.* - Odesa, Akc. Pol-Ros. Tow. Sztuki, 1912. - S. 65-66

21. *Kraszewski J. Wspomnienie Odessy, Jedyssanu i Budzaku.* - T. 1. - Wilno, druk T. Glucksberga, 1843. - S. - 276 - 278.

22. *Kalendarzyk Odeski na rok 1907.* - Odesa, druk. Halperina i Szwajcera, 1907. - 95 S.

23. Вист А. Учебные заведения в Одесском градоначальстве // Труды Одесского статистического комитета. - Одесса, типография П. Францева, 1867. - С. 170; див. також: Історія Одеси/ колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. - Одеса: Друк, 2002. - С. 120.

24. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы (1793-1823). - Одесса, 1837. - С. 264; див. також: Отчет о деятель-

ности попечительского комитета одесского римско-католического приходского училища за время с 1 сентября 1887 года по 1 сентября 1888 года. - Одесса, туп. А.Шульце. - 11 С.

25. *Kalendarz Domu Polskiego w Odesie na rok 1910.* - Odesa, 1909. - S. 65 - 69.

26. *Ustawa Towarzystwa dobroczynnego, parafijalnego przy Kosciele Rzymsko-Katolickim w Odesie.* - Одесса, туп. Зеленого П.А., 1882. - 7 С.

27. *Kalendarzyk Odeski na rok 1912.* - Odesa, Akc. Pol-Ros. Tow. Sztuki, 1912. - S. 65 - 66.

28. *Sprawozdanie z dzialalnosci Stowarzyszenia "Ognisko" za rok 1906.* - Odesa, 1907. - S. 2, 10, 23.

29. *Kalendarzyk Odeski na rok 1907.* - Odesa, druk. Halperina i Szejcера, 1907. - S. 44-46; *Sprawozdanie z obrotow kasowych, oraz wykaz stanu majatkowego Stowarzyszenia "Dom Polski w Odesie" za rok 1908.* - Odesa, druk. Halperina, 1909. - 19 S.

30. *Dom Polski, kalendarz popularny na rok 1911.* - S. 144 - 152/

31. *Sprawozdanie z obrotow kasowych, oraz wykaz stanu majatkowego Stowarzyszenia "Dom Polski w Odesie" za rok 1913.* - Odesa, druk. Akc. Pol-Ros Tow, 1914. - S. 5, 9.

32. *Pamiatka uroczystosci otwarcia Domu Polskiego w Odesie w d. 17 wrzesnia 1906 r.* - Odesa, Druk. T. Kumana, 1906. - 15 S.

33. *Gilewicz J. W naszych sprawach, szkic do obrazu.* - Odesa, drukarnia Halperina, 1912 - 23 S; *Gilewicz J. W naszych sprawach, 2-gi szkic do smutnego obrazu.* - Odesa, drukarnia N. Halperina, 1914. - 20 S; *Odeski illustrowany przewodnik/ wyd. J. Soczynskiego.* - Odesa, drukarnia Gutenberg, 1908. - S. 5.

34. *Kalendarzyk Odeski na rok 1907.....* - S. 34-38; *Вся Одесса на 1914 год.* - Одесса, *Одесские новости*, 1914. - С. 69-70; *Адрес - календарь Одесского Градоначальства на 1916 год.* - Одесса, 1916. - С. 239.

Дружкова І. С.

КОРОТКОТЕРМІНОВИЙ КРЕДИТ В СЕЛАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ - початку ХХ ст.

Питання розвитку селянського короткотермінового кредиту ХІХ - початку ХХ ст. розглядалися в тогочасній літературі переважно організаторами та популяризаторами позичково-ощадних товариств. Серед таких авторів, у першу чергу, варто відзначити членів Комітету сільських позичково-ощадних і промислових товариств - А.Яковлева, В.Хитрово, М.Осипова та ін. В їх роботах відстоювались різні варіанти організації дрібного кредиту, оскільки автори брали найактивнішу участь у дискусіях щодо ство-

рення законодавчої бази цієї нової для Російської імперії галузі фінансів¹. Кредитні установи зазначеного періоду досліджувалися в роботі економіста 1920-х рр. С.Н. Прокоповича². У статтях енциклопедичних видань XIX ст. наведені відомості з історії зародження та розвитку позичково-ощадних кас і товариств дрібного кредиту за кордоном та в Російській імперії³. В радянських енциклопедичних виданнях переважали негативні оцінки діяльності дореволюційних товариств дрібного кредиту, як таких, що були насаджені згори урядом, притому селянський короткотерміновий кредит практично не розглядався. Так, в Історії міст і сіл Української РСР є відомості про населені пункти Херсонської губернії, але немає ніяких матеріалів про наявність кредитних установ у цих містечках та селищах⁴. Діяльність кредитних закладів Південної України висвітлюється в сучасних узагальнюючих працях з історії Одеси, Миколаєва, Луганська тощо⁵. Однак закладам селянського кредиту, які переважно діяли в невеликих містах, містечках та селах поки належної уваги не приділялося. На сьогодні можна говорити про необхідність подальшого дослідження зазначеної проблеми. Це добре ілюструє стаття Соколовського А. В., в якій окреслено певне коло маловивчених проблем⁶.

Перші спроби створення кредитних закладів для населення, яке займалося сільським господарством, датуються початком XIX ст. Так, у 1803 р. в додатку до інструкції для колишньої Контори з опіки над новоросійськими іноземними поселенцями зазначалось, що гроші, отримані з викупних платежів, можна використовувати для створення штучних луків, посадки тутових дерев, виноградарників тощо. Але фактично отримати ці гроші на розвиток власного господарства було досить важко, бо вони знаходились у приказах громадської опіки, яким була притаманна бюрократична тяганина. В приказ обов'язково мали подаватися відомості про витрати кредиту⁷. 1803 року при Конторі створено капітал вівчарства, 1816 р. - капітал садівництва, 1824 р. - капітал продовольства⁸. Пізніше з'явилися громадські капітали поселенців Південної Росії. Характерною рисою цієї форми кредиту була обов'язкова прозорість, тобто надання кредиту тільки для певного використання з наглядом за тим, чи витрачаються отримані гроші за призначенням.

У 1843 р. почалось створення особливих мирських капіталів, що створювалися із джерел, які раніше слугували для господарських капіталів, покращання побуту селян та допоміжних кас. Проте до селянської реформи 1861 р. процес поширення таких капіталів просувався надто повільно.

Міністерство державного майна в 1841 р. видало положення про селянські ощадні та допоміжні каси. Перші повинні були, залучивши грошові збереження населення і об'єднавши їх із мирськими капіталами, надавати, нагромаджені таким чином кошти, допоміжним касам для роздачі позик селянам⁹.

До селянських ощадних кас внески приймалися різними сумами. Мінімальний розмір внеску був 1 крб. як для державних селян, так і для відставних солдат, різночинців, купців, міщан, які жили у державних поселеннях. Внески були терміновими та безтерміновими (як і в інших кредитних закладах того часу). Працювали каси кожного дня окрім свят. Вкладнику надавалась волосним правлінням особиста іменна книжка, до якої вносились дані про суму внесків. Ця книжка могла передаватись іншій особі, яка мала право робити внески, із позначкою волосного правління. На внески нараховувалось 4% річних. Усі операції заносились до книжки вкладника. Суми внесків надавались допоміжним касам за винятком певної частки грошей для вільного повернення внесків їх вкладникам.

Рахівництво й звітність щодо обігів ощадних кас велися волосним правлінням, яке повинно було кожного місяця перевіряти книги та наявність грошей у касі. Не менше одного разу на квартал каси перевірялась окружним керівником або його заступником. Крім того, Палата державного майна проводила позапланові ревізії, а не пізніше 1 квітня кожного року мав подаватися звіт про діяльність всіх кас губернії до Міністерства державного майна.

Допоміжні каси були створені при волосних правліннях із метою надати можливість державним селянам отримати кредит на розвиток свого господарства. Їх основний капітал складався з частини мирських капіталів, внесків ощадних кас та власних прибутків. Позики надавались лише домовласникам або старшим у родині. Іноді право кредиту отримувало ціле селянське товариство за спеціальним дозволом палати державного майна, але тільки на громадські потреби. Розмір позики коливався від 1 до 60 крб., притому на кожні 5 крб. необхідно було представити поручителя, пізніше, у 1856 р., сума кожного поручительства була збільшена до 10 крб. На ціле селянське товариство розмір позики не перевищував 5 крб. на кожного окремого позичальника. Термін позик для окремих позичальників становив від 6 місяців до 3 років, а для товариства, в окремих випадках, до 16 років (із різними відстрочками через неврожай та інші негаразди). Річні становили 6%. Діяльність допоміжних та ощадних кас наведена в даній таблиці 1.

Хоча кількість кас була досить великою, але неодноразово були нарікання на їх діяльність тому, що на кожні 5 крб. потрібен був поручитель, який сам не брав позики і не був поручителем по іншій справі. Крім того, поручителем позики не могли бути волосний голова, його заступник із господарської частини або волосний писар. Якщо врахувати, що серед сільських мешканців кількість тих, хто відповідав державним вимогам до позичальників та поручителів була обмеженою, то стає зрозумілим, що сума, яку міг отримати селянин, була незначною, а користь від неї для господарства - несуттєвою¹⁰.

Таблиця 1

Назв. губ.	Кількість доп. кас	Обіг капіталів (тис. крб.)	Обіг на 1 касу (тис. крб.)	Кільк. ощад. кас	Обіг капіталів (тис. крб.)	Обіг на 1 касу (тис. крб.)
Бессараб- ська	6	44	7	3	11,4	3,8
Катерино- славська	35	397,5	11,4	22	24	1
Київська	16	12	0,75	?	?	?
Москов.	32	34	1	5	5	0,9
Санкт- Петерб.	7	29	4	7	28 крб.	—
Таврій.	27	272	10	24	267	10
Херсон.	15	108	7	15	80	5,3

При звільненні селян від кріпацтва Загальним положенням дозволялось створення добровільних складових капіталів, з яких можна було брати кредити¹¹. В 1866 р. державні селяни були передані до Міністерства внутрішніх справ, а разом із ними мирські капітали, ощадні та допоміжні каси. Обов'язок слідкувати за касами перекладався на мирських посередників та на губернські із селянських справ присутності. Якщо до цього часу контроль за касами хоч погано, але здійснювався, то після передачі їх мирським посередникам, які і так у цей час були навантажені власними справами, він фактично зник і каси занепали. Поєднання в одних і тих же руках сільського керівництва, що відповідає за виплату всіх державних податків, та управління кредитними закладами, відштовхувало як вкладників, так і позичальників. Вкладники не бажали показувати свої збереження, а тим більше нести їх особам, що зобов'язані були визискувати з них казенні платежі. Позичальники не бажали, щоб їх примушували віддати кредит на покриття недоїмок.

Джерелом для основного капіталу, як вже зазначалось, були внески, але їх було небагато і дедалі вносилося все менше та менше, через утрату довіри вкладників через ускладнення повернення внесків. Ще одним джерелом була частина мирського капіталу, але головна мета цих капіталів - громадські потреби, а фінансування кас відбувалось за залишковим принципом. Останнім джерелом був не дуже значний чистий прибуток, так, за 25 років існування кас прибуток становив 2 млн. крб., що в середньому становило 80 тис. крб. на рік на всі каси¹².

Фактично з 1867 по 1882 р. відомості про діяльність кас обох видів відсутні або частково або й повністю. Ситуація починає дещо змінюватись на краще, коли міністерство внутрішніх справ у

1882 р. вимагає від губернаторів надання відомостей про діяльність кас. В 40 губерніях було 2422 каси, де в позики було надано 12 млн. крб., що в середньому становило десь по 20 крб. на кожного позичальника. У Херсонській губернії різноманітних кас було 6, на які приходилось 1,5 млн. крб., що свідчить про розвиток селянського кредиту в цьому краї. Кількість прострочених позик становила 26 %¹³. Окремих відомостей про заборгованість саме по селам Херсонської губернії немає, але швидше за все, ситуація була не набагато кращою. Така ситуація відбувалась через те, що короткострокові позики взагалі були не кращою формою кредиту на селі.

Міністерство внутрішніх справ паралельно з відомостями із кожної губернії провело "соціологічне опитування" губернаторів, для того щоб дізнатися, як вони оцінюють сучасне становище кас, що, на їх думку, призвело до такого стану кас, які зміни вони бажали бачити. Більшість губернаторів оцінили сучасне становище кас як незадовільне, говорили про те, що каси не приносять ніякої користі. Губернатори називали різні чинники, що, на їх думку, стали причинами занепаду кас — відсутність статуту, невідповідність сучасним вимогам, слабе розуміння справ селянами, використання капіталів кас як і мирських на суспільні потреби, брак капіталів, мізерний розмір позичок, неправильне рахівництво, неможливість притягнути до відповідальності поручителів, повна недовіра вкладників. Найактивнішими прибічниками реформування кас були подільський, бессарабський та харківський губернатори. Ще більше було надано пропозицій з питання, які саме зміни повинні запровадити керівні органи для покращення роботи цих кредитних закладів. Пропонувалося збільшити розмір позик, відсотки по внесках і позиках та термін позик до 2 років, надати право самостійних розрахунків та можливість складати безнадійні борги¹⁴.

В 1883 р. був затверджений новий порядок заснування селянських банків та позичково-ощадних товариств. За цим новим порядком — основний капітал складався з вільного мирського капіталу й сум, пожертвованих без повернення приватними особами, і повинен був перевищувати 300 крб. Вільний прибуток кредитний заклад приєднував до основного капіталу. Нововведенням було обмеження кількості внесків — вони не повинні були перевищувати основний капітал більше ніж у 5 разів. Правом на позику користувались селянські товариства, які брали участь у створенні закладу, одна позика не могла перевищувати 0,05 капіталу. Позика надавалась на термін не більше року та термін додаткової, в разі потреби, відстрочки на 6 місяців, а отримати нову позику можна було тільки через місяць після повернення попередньої¹⁵.

На цих засадах було створено багато закладів, в тому числі і Качкарівське позичково-ощадне товариство в Херсонській губернії, що

відкрилось 30 січня 1886 р. Його операції були поширені на 24 селища, де проживало 46197 жителів¹⁶.

Село Качкаровка, яке було засноване переселенцями з Харківщини та Полтавщини, належало до державних поселень, в 1886 р. стає волосним центром у Херсонському повіті. Тут швидко розвивались торгівля та кустарні промисли, тому Качкаровка стає одним із важливих перевалочних пунктів. Кількість населення з кінця 50-х рр. XIX ст. до 1912 р. збільшилась з 3493 до 5186 жителів¹⁷. Звичайно, що в селищі виникла потреба у кредиті, що обумовило створення позичково-ощадного товариства. Вірогідно, що товариство проіснувало до 1911-1912 рр., оскільки немає ніяких відомостей про існування цього кредитного закладу після цих років¹⁸. Членом товариства міг стати кожний з жителів села Качкаровка та інших поселень, якщо йому виповнився 21 рік та він мав право розпоряджатися своїм майном і міг внести пай у розмірі 50 крб. Крім того, херсонське відділення Державного банку надало позику для капіталу товариства в 1,5 тис. крб. Якщо в 1887 р. кількість членів товариства становила 79 чоловік, то в 1901 р. - 840 чоловік¹⁹. Матеріали з роботи цього товариства представлені у наступній таблиці. На жаль, досліднику вдалось знайти далеко не всі відомості.

Рік	Кільк. чл.	Позики	Внески	Прибуток
1888	124	1779 р.	?	?
1889	134	4169 р.	603 р.	?
1894	194	8127 р.	694 р.	?
1899	867	11430 р.	5206 р.	1515 р.
1904	?	35000 р.	17000 р.	1000 р.
1905	1490	56000 р.	31000 р.	1881 р.
1906	?	62000 р.	34500 р.	4000 р.
1907	?	80000 р.	50000 р.	3400 р.
1908	?	77000 р.	47000 р.	2700 р.
1909	?	84000 р.	55000 р.	2200 р.

За даними таблиці здається, що діяльність товариства розвивалась якщо і не бурхливо, то цілком нормально. Реальний стан справ був куди гірший ніж у звітах товариств. За відгуками інспекторів дрібного кредиту діяльність правління була незадовільною, а 1902 р. голова правління товариства був звинувачений у розтраті близько 3 тис. крб²⁰. Приблизно так само розвивалися і інші кредитні заклади в Херсонській імперії — Весело-Раздоліївське, Новокірьяковське, Анастасіївське, Пелагіївське, Олександрійське, Тягінське та багато інших.

Колишні закріпачені селяни не мали навіть цих найменших можливостей створення належного кредиту, хоча потреба в кредиті була не меншою, а навіть більшою ніж у державних селян. Усі попередні спроби були реформами зверху. Подивимось на розвиток подібних кредитних закладів, заснованих за приватною ініціативою.

В Європі в цей час уже існували схожі кредитні заклади, в тому числі і позичково-ощадні товариства. Першовідкривачами в Російській імперії можна вважати Лучиніна С. Ф., який в маєтку свого батька в с. Рождественське в Костромській губернії заснував Рождественське позичково-ощадне товариство. Після його смерті брат продовжив його справу і став керівником товариства. З'являються перші пропагандистські твори, авторами яких часто-густо були їх засновники. Так, 1869 р. вийшла книга Лучиніна В. Ф. та Яковлева А. В. "Сільські позичкові товариства"²¹. Однак нові товариства не з'являлись, оскільки до них ставились з підозрою. В 1871 р. князь Васильчиков А. І., Яковлев А. В., Фан-дер-Фліт Н. Ф. та Небольсін А. П. створили проект зразкового статуту позичково-ощадних товариств, що був затверджений міністерством фінансів та міністерством внутрішніх справ. Паралельно був створений проект відомим українським економістом Бунге М. Х., але через невідомі обставини він був надрукований лише 1875 р. і не мав ніякого впливу на розвиток банківського законодавства. Серед перших заснованих позичково-ощадних товариств у Херсонській губернії були позичково-ощадні товариства, що з'явилися в 1873-74 рр.²² Найбільш цікавим серед цих товариств було Добровеличківське позичково-ощадне товариство. Статут товариства було надруковано у збірці "Собрание узаконений и распоряжений правительства" 1873 року²³. В створенні цього сільського кредитного закладу мали можливість брати участь не тільки селяни Добровеличківської волості, а й кожний місцевий землевласник будь-якого соціального стану. Завдяки тому, що в заснуванні товариства брав участь землевласник Елисаветградського повіту Ревуцький, кредитний заклад отримав дуже велику позику в обіговий капітал від Херсонської губернської земської управи - 5 тисяч карбованців²⁴, хоча пайбільш поширеними були позики від 1 до 3 тисяч карбованців²⁵.

Оскільки спроби створення кредитних кооперативних закладів в 70-х р. XIX ст. закінчились переважно невдачею, то основна хвиля започаткування цих установ припадає на 90-ті р. XIX ст. Найбільш поширеною формою сільськогосподарської кооперації були позичково-ощадні товариства, але кожного року закривалось у два-три рази більше товариств, ніж відкривалось. Основною причиною такого становища стала непридатність принципів, на яких створювались ці заклади. Статуту позичково-ощадних товариств базувались на принципах існування установ дрібного кредиту, розроблених в 50-х р. XIX ст. в Німеччині Ф. Г. Шульце-Деліч. Група дрібних

власників, яким потрібен кредит, недостатньо фінансово самостійна для того, щоб отримати кредит у банку, створює товариство на паях, яке може надавати своїм членам позики з власних коштів та кредитів, отриманих іншими шляхами. В Німеччині, де членами таких товариств були міські ремісники та дрібні торговці, така схема спрацювала. В Російській імперії товариства шульцеделічевського типу створювались, головним чином, у селах, де селяни вели напівнатуральне господарство. Далеко не кожен селянин, що потребував кредиту, міг внести пай в 50 - 100 крб., навіть вроздріб. Селянин готовий був сплачувати за кредит сільським лихварям величезні відсотки тому, що на відміну від німецького ремісника, він не мав можливості внести пай у кредитне товариство. Це призводило до того, що на практиці пай просто мінусували з позики, тому дуже широко практикувалось переписування зобов'язань. Для полегшення вступу в товариства й надання позик практикувались також рівний кредит для всіх членів, поручительство без позбавлення права на позику.

Таким чином, багато чого з статутів позичково-ощадних товариств некритично переймалось з іноземного досвіду без спроб адаптувати систему до місцевих умов.

Не менш серйозною проблемою тодішніх товариств був їх штучний характер. Структури, характерні для розвинутої ринкової економіки і суспільної самостійності, намагалися насадити в середовище селянства, не тільки не підготовленого до того, щоб цілком усвідомити зміст і завдання кредитних установ, але й здебільшого неписьменного. Тому товариства створювались зусиллями місцевої інтелігенції, а не самих селян, і для нормального функціонування вимагали постійного нагляду й контролю, хоча б за станом рахівництва.

Найбільш успішно функціонували товариства в районах інтенсивного розвитку товарного сільського господарства, тобто в південних степах (Херсонська і Таврійська губ., Донська обл.). Однак навіть у цих регіонах успішно розвивалися до третини товариств²⁶. Як уже зазначалось, проблеми були викликані не лише недоліками в законодавчій базі.

Поява позичково-ощадних товариств в Херсонській губернії відбувалась у декілька етапів. Перший етап припадає на 70-ті роки ХІХ ст. після прийняття зразкового статуту позичково-ощадних товариств, у 1872-1874 рр. було відкрито більше 20 товариств. Першу хвилю супроводжувало почуття ейфорії, але швидко стало зрозуміло, що не все так легко. Багато з товариств проіснували недовго і не принесли ніяких позитивних наслідків, скоріш навпаки. Тому після цієї "засновницької гарячки" позичково-ощадні товариства з'являлись у значно меншій кількості, що було обумовлено як державною політикою так і недовірою з боку населення. Другий етап

починається після першої російської революції і з початком Столипінських реформ в 1906 р. Так, лише позичково-ощадних товариств у Херсонській губернії в 1913 р. за відомостями Всеросійського покажчика банків, кредитних і позичково-ощадних товариств налічувалось близько 40²⁷. Але в покажчику були далеко не всі товариства, що існували в Херсонській губернії, про це свідчать відомості Державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей - товариств було засновано більше.

Ідея посилення державного втручання в справі кооперативного кредиту була поширена ще в 70-х рр. XIX ст. Її відстоювали представники Комітету сільських позичково-ощадних і промислових товариств. Неспроможність селян самостійно створювати товариства вже стала очевидною. Тому 1 червня 1895 р. було прийнято Положення про заклади дрібного кредиту²⁸. За основу брались кооперативні товариства не Щульце-Деліча, а Ф.В. Райфазена, що відрізнялись від попередніх відсутністю пайового капіталу і наданням позик на тривалі терміни, крім того, вводився жорсткий контроль за кооперативними установами²⁹. Через десять років, 7 червня 1904 р., було прийнято нове Положення³⁰. Була створена інспекція у справах дрібного кредиту, що мала широкі повноваження відносно кредитних товариств і була зобов'язана їх створювати та опікати. Безпайові, суто кредитні товариства, за ідею яких схопився уряд, дійсно, виявилися більш пристосованими до потреб сільського господарства, ніж позичково-ощадні товариства.

Хоча перші спроби створення короткотермінових кредитних закладів, діяльність яких повинна була сприяти розвитку сільського господарства, торкаються початку XIX ст., але реальну користь ці заклади починають приносити не раніше 90-х р. XIX ст. Потреба в такому кредитові на Півдні України була дуже сильною через бурхливий розвиток цього регіону, де сільське господарство було в більшості спрямоване на експортні потреби. Розвиток позичково-ощадних товариств в Херсонській губернії проходив в цілому за тими ж принципами, що й в інших губерніях, але з певними особливостями в кращий бік.

Примітки:

1. Яковлев А. В. *Очерк народного кредита в Западной Европе и России*. - С-Пб., 1869. - 189 с.; Хитрово В. *Сельский краткосрочный кредит*. // *Вестник финансов, промышленности и торговли*. - 1886. - № 15 - 20.; Осипов Н.О. *Опыт статистического исследования о деятельности ссудосберегательных товариществ*. - С-Пб., 1887.; Осипов Н. О. *Обзор деятельности ссудосберегательных товариществ и проект организации сельского кредита*. - С-Пб., 1893.

2. Прокопович С. Н. *Кредитная кооперация в России*. - М., 1923.

3. *Энциклопедический словарь*. Т48. - С-Пб., 1897.

4. Енциклопедія народного господарства УРСР. - К., 1969.; Історія міст та сіл УРСР. - К., 1971-1972.

5. Історія Одеси. - О., 2002.; Історія України: маловідомі імена, події, факти. Випуск.15. - Київ-Донецьк. - 2001.; Крючков Ю. С. Історія Николаева. - Николаев., 1996.

6. Соколовский А. В. Сельская кредитная кооперация в России в 90-е годы XIX в.: выбор пути. // Вопросы Истории. - 2002. - № 3. - С.119-125.

7. Хитрово В. Сельский краткосрочный кредит. // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1886. - № 15. - с. 65.

8. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Т.1. - с. 112.

9. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений России. - СПб., 1904. - С. 38

10. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений России. - СПб., 1904. - С.66

11. ПСЗ. - № 36. - № 36657.

12. Хитрово В. Вказана праця. // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1886. - № 15. - с. 69.

13. Хитрово В. Вказана праця. // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1886. - № 16. - с.146.

14. Хитрово В. Вказана праця. // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1886. - № 17. - с.190-192.

15. ПСЗ.3. - Т.3. - № 1336.

16. ДАХО. - Ф. 195. (Херсонське відділення державного Банку) - Оп.1. - Спр.1 (Протоколи загальних зборів Качкаровського позичково-ощадного товариства).

17. Історія міст та сіл УРСР. Херсонська область. - К., 1972. - С.157-159.

18. ДАХО. - Ф. 195. (Херсонське відділення державного Банку) - Оп.1. - Спр.20.(Протоколи загальних зборів Качкаровського позичково-ощадного товариства 1904 - 1911 р.); Всероссийский указатель банков, кредитных и ссудно-сберегательных товариществ. - Ямполь, 1913.

19. ДАХО. - Ф. 195. (Херсонське відділення державного Банку) - Оп.1. - Спр.20.(Протоколи загальних зборів Качкаровського позичково-ощадного товариства 1904 - 1911 р.).

20. Таблиця складена за даними: ДАХО. - Ф. 195. - Оп.1. - Спр.1.; ДАХО. - Ф. 195. - Оп.1. - Спр.20.

21. Лучинін В. Ф., Яковлев А. В. Сельские кредитные товарищества. - СПб., 1867.

22. ДАОО. - Ф. 1. (Управління Новоросійського генерал-губернатора) - Оп.85. - Спр.48.(Про затвердження статуту Кізей-Мичкайського позичково-ощадного товариства); ДАОО. - Ф. 1. - Оп.85. - Спр.13.(Про затвердження статуту Іванівського позичково-

ощадного товариства); ДАОО. - Ф. 1. - Оп.85. - Спр.1.(Про затвердження статуту Розаліївського позичково-ощадного товариства).

23. Собрание узаконений и распоряжений правительства. - 1873. - № 8. - С.148-155.

24. ДАОО. - Ф. 1. - Оп.85. - Спр.54.(Про затвердження статуту позичково-ощадного товариства Лобровеличківської волості Елисаветградського повіту 1872 р.).

25. ДАОО. - Ф. 1. - Оп.85. - Спр.58.(Про затвердження статуту Терновського позичково-ощадного товариства 1873 р.); ДАОО. - Ф. 1. - Оп.85. - Спр.54.(Про затвердження статуту Карагайського позичково-ощадного товариства 1873 р.).

26. Соколовский А. В. Сельская кредитная кооперация в России в 90-е годы XIX в.: выбор пути. // Вопросы Истории. - 2002. - № 3. - С.119-125.

27. Всероссийский указатель банков, кредитных и ссудно-сберегательных товариществ. - Ямполь, 1913.

28. ПСЗ. - № 15. - 11755.

29. Соколовский А. В. Сельская кредитная кооперация в России в 90-е годы XIX в.: выбор пути. // Вопросы Истории. - 2002. - № 3. - С.119-125.

30. ДАХО. - Ф. 195. - Оп. 1. - Спр. 2.(Зібрання указів та розпоряджень царського уряду 1893-1906 р.); ДАХО. - Ф. 195. - Оп.1. - Спр.22.(Протоколи загальних зібрань Бериславського позичково-ощадного товариства).

Шишко О.Г.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ОДЕСІ: березень 1917 року

Вивчення регіональних аспектів Національно-демократичної революції в Україні 1917 року останнім часом набуває все більшого поширення. Одеса була містом, де боротьба за утвердження української державності відзначалася своєю наполегливістю і своєрідністю, зокрема, більш широкою політичною програмою. А тому цілісне уявлення революційних подій в Україні того часу неможливе без залучення матеріалу, який відтворює хід подій в Одесі. В цьому полягає наукове і практичне завдання дослідження даної проблеми.

Зазначені чинники спонукали багатьох дослідників до вивчення даного аспекту в історії Одеси. М.Ю.Раковський, наголошуючи на все більшому значенні "регіонального підходу"¹ у вивченні російських революцій, визначає нову методологічну базу для дослідження загальноросійських і загальноукраїнських революційних процесів. Розглядаючи українську проблему через призму співвідношення

центру та регіонів, О.В.Гонтар також вказує на необхідність радикальної зміни методології дослідження, зазначаючи при цьому, що цю роботу доводиться "розпочинати з елементарного добору фактичного матеріалу, реанімації забутих постатей"². Що й було зроблено ним у цій та деяких інших публікаціях³. Багато аспектів українського руху в Одесі 1917-1918 років знайшли відображення у дисертаційній роботі Т.С.Вінцковського та публікаціях, які їй передували⁴. В той же час початковий етап в історії українського руху зображується схематично, питання його організаційного оформлення, вироблення політичних вимог залишаються малодослідженими. Тому дана стаття присвячена вивченню саме становлення українського руху в Одесі як важливій складовій частині розгортання Національно-демократичної революції в Україні. У зв'язку з цим, головною метою даної роботи є відтворення, в основному, на матеріалах періодичних видань, реальних подій, визначення особливостей політичної програми українського руху в Одесі у березні 1917 року.

Після російської революції 1905-1907 років український рух набував все більшої ваги, він "ставав явищем все більше яскравим і помітним"⁵. Та якщо влада реагувала на це традиційно: переслідуваннями і репресіями, то в середовищі російських громадських і політичних кіл більш обережно ставилися до українського питання. Так, скажімо, А.Луначарський у 1912 р., відповідаючи на анкету редакції журналу "Украинская жизнь", заявив, "що жодне національне пробудження не викликало в мене суб'єктивно стільки гарячих симпатій"⁶. Лідер російських кадетів П.Мілюков навпаки застерігав владу, що ігнорування нею українських інтересів може призвести до непередбачуваних наслідків. "Тепер українці починають голосно говорити, як це говорять Донцов і його товариші, що будь-яка надія на Росію — це утопія і що залишається шукати порятунку в сепарації. Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови обчислюватимуться не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами"⁷, — заявив він на засіданні Державної Думи у лютому 1914 року.

Вагомий внесок у розвиток українського руху зробила і Одеса, в якій ще з кінця ХІХ ст. існувала досить активна і дійова українська громада. Після закриття одеської "Просвіти" 28 листопада 1909 р. вже 8 лютого 1910 р. було затверджено статут Українського Клубу. На цьому колишні просвітяни не зупинилися, і 4 квітня 1911 р. з'являється ще одна українська організація — "Українська Хата"⁸. Поза цим, в Одесі у 1915 році утворилася громада курсисток у кількості 14 осіб, у такому складі вона проіснувала до березня 1917 р. Діяльність громадівців обмежувалася національною самоосвітою членів цього товариства. Також ще до лютого 1917 р. українська молодь середніх шкіл Одеси зорганізувалася в окремі невеличкі гуртки. А в лютому місяці студенти університету утворили

гурток для фінансової допомоги своїм же товаришам. Спочатку гурток носив конспіративний характер, бо ректор не дозволяв їм легально існувати. Перше, що зробили студенти, — так це зібрали бібліотеку з власних запасів та передплатили "Промінь" та "Шлях"⁹. Хоч всі ці організації носили переважно культурницький характер, але їх діяльність дає змогу підкорегувати тезу про те, що український рух став наслідком Лютневої революції, що "він вибухнув начебто несподівано й миттєво набув величезних масштабів"¹⁰. Так, справді, не українські політичні сили розпочали революцію, але вони були чи не першими, хто підтримав революційний порив мас. Згадати хоча б той факт, що саме солдати Волинського та Ізмайлівського полків, вихідці переважно з України, першими перейшли на бік повсталого народу.

Вже перша звістка про повалення самодержавства, публікації в одеських газетах від 3 березня 1917 року¹¹ повідомлень про створення Виконавчого комітету Державної Думи і Тимчасового уряду, а від 5 березня¹² - маніфесту царя Миколи II про зречення від престолу зразу призвели до активізації суспільно-політичного життя в місті, до небувалого вибуху активності широких народних мас.

Першими серед українців Одеси активність проявили студенти. Вже 3 березня вони провели відкриті збори, на яких прийняли звернення до Н.С.Чхеїдзе і О.Ф.Керенського, як до передових борців за народні ідеали, яке надіслали їм поштою. В документі містилися вимоги автономії України у федеративнім союзі народів, скликання українського сейму, введення української мови в усіх установах і школах на терені України, відкриття українських університетів і введення українознавства у російськомовних університетах, звільнення із заслання українців-галичан, постановки і повного вирішення українського питання на майбутній мирній конференції¹³.

У Києві також 3 березня розпочався процес творення Центральної Ради, але тільки 9 березня вона випустила першу відозву "До українського народу!", надруковану 25 березня газетою "Нова Рада". У відозві не згадується гасло "автономії", а натомість звучить заклик "рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе"¹⁴. Це є свідченням того, що до середини березня, до приїзду М.Грушевського до Києва, в середовищі цієї інституції, особливо це стосується ТУП, національно-культурницька програма домінувала над національно-політичною. Про це, зокрема, писали у своїх працях С.Чикаленко, В.Мартос, К.Мандзенко, В.Залізник¹⁵.

Але політичні свободи, проголошені у Декларації Тимчасового уряду від 2 березня, давали можливість пропонувати варіанти вирішення назрілих політичних питань знизу. В Україні перше місце серед них зайняло національне питання.

4 березня вже всі одеські українці провели свої перші збори, на яких обговорювалися злободенні політичні питання, становище місцевих українських організацій і на яких було вирішено об'єднати ці організації в Одеський Український керівничий комітет (УКК). Збори пройшли з великим піднесенням і постановили направити вітальні телеграми Виконавчому комітету Державної думи, Раді робітничих депутатів, О.Ф.Керенському і Н.С.Чхеїдзе. Окрему телеграму українською мовою було направлено на ім'я М.В.Родзянка. Саме зі змістом цієї телеграми було познайомлено членів Центральної ради на її засіданні 10 березня представником Одеського керівничого комітету¹⁶. В документі, зокрема, говорилося: "Одеські українці вітають в вашій особі нащадка славного українського сотника Родзянка. Два сторіччя попереду німець Паткуль, поставлений царем, обдирав і знущався над українськими козаками. Ваш предок сотник Родзянко заступався за них і за се Паткуль звелів убити його, але ж українці врятували життя своєму щирому оборонцеві, щоб у Вашій особі його нащадок виступив у тяжку годину на оборону Росії од німецького лиха. Дай, Боже, Вам силу й успіх! Нехай в Вашім серці розцвіте пишно те добро, яким було налите серце Вашого славного предка. Бажаємо Вам, як нащадку славного лицаря в щасливі часи, коли всім народностям Росії сходить ясне сонце правди й щастя, утерти сльози нашої заплаканої матері України, щоб і вона усміхнулася своїм щастям і нарівні з усіма народностями ожила б для кращої будучини, щоб наші нащадки згадували про Вас, як ми згадуємо про Вашого славного предка"¹⁷.

5 березня в Економічному клубі відбулися річні збори членів "Української Хати". Крім членів цієї організації, на зборах були присутні багато інших українців. Збори спочатку вирішили організаційні питання: обрали нових членів правління, якими виявилися Благовіщенський, Бурдін Л., Гордієвський М., Лимар, Липа І., Соколовський Д., Тиква, Шмігель та кандидатів - Мурського В., Селюка, Пужая. До Ревізійної комісії увійшли: Боровик В., Корніювський А., Різніченко. Далі збори прийняли ряд рішень, серед яких була постанова про видання української преси в Одесі, заснування Українського дому та звернення до громадськості міста щодо останніх подій. Також зібрання висловило вимогу до Виконавчого комітету Державної Думи щодо негайного звільнення митрополита А.Шептицького і всіх галичан-українців, засланих до Сибіру. Збори також постановили створити "Видавничий фонд", причому зразу було зібрано значну суму¹⁸.

7 березня за ініціативою Українського керівничого комітету відбулися загальні збори українських організацій під головуванням В.Боровика, які перетворилися на перше українське віче в Одесі. "Тут солдати й робочі, морці й офіцери, чиновники, студенти, курсистки, учні середніх шкіл, ремісники, купці, селяни і українська інтелігенція. Прийшли всі, щоб почути про славу колишню Вкраїну і майбутню, яка на руїнах старої стане знову автономна,

дільна й велична!"¹⁹, — так описав цю подію часопис "Українське слово". Першим, хто отримав слово, був делегат з Катеринослава, колишній керівник Одеського українського товариства І. Гаврилюк, який розповів про стан справ в Катеринославі загалом, українських зокрема та про розроблену тамтешніми українцями програму дій. В свою чергу повідомив, що метою його приїзду до Одеси є ознайомлення з роботою місцевих українських організацій. Далі виступали оратори від всіх українських товариств і партій: С. Шедухін, В. Боровик, І. Романченко, Л. Бурдін, В. Чеховський. "Гімн волі, слава революції", — таким був лейтмотив їх промов. На завершення було розроблено програму спільних дій і прагнень, а також прийнято наступні резолюції: 1) про повну автономію України на федеративних началах; 2) про республіканську форму правління; 3) про звернення з відозвою до всього місцевого українського населення з пропозицією організуватися з метою розвитку в народі і серед робітничого елементу національної самосвідомості (першою вирішено віддрукувати відозву із закликом збереження спокою та про всебічну підтримку армії задля отримання перемоги над ворогом, а також закріплення перемоги над внутрішніми ворогами); 4) про скликання в Одесі губернського українського з'їзду з метою вирішення питання про створення таких же організацій на території всієї губернії; 5) про звернення до українського коаліційного комітету в Києві з пропозицією утворити "Українську Центральну Раду", яка б складалася з делегатів всіх українських політичних організацій і найпершим завданням якої повинно бути скликання всеукраїнського з'їзду; 6) про звернення до українського товариства з пропозицією збирати пожертви на видавничий фонд; 7) про вимогу до Одеської Думи щодо надання приміщення для українських зборів і з'їздів²⁰.

В цей же день відбулися загальні збори "Української Хати", на яких були присутні представники від Катеринославської губернії. Було вирішено направити до Києва делегатів для вирішення загальнополітичних питань, а також на села для роз'яснення становища в країні. І справді, 10 березня на вже згадуваному засіданні Центральної Ради, виступив представник Одеського УКК (можливо, це був В. Боровик²¹), який проінформував зібрання про діяльність цієї організації і заявив, що "політично-національний мінімум комітету є домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо"²². Цей епізод засвідчує, що всупереч публічним гаслам автономії й федерації українським діячам Одеси притаманні були сильні самостійницькі настрої. Події наступних місяців стали цьому підтвердженням.

А поки що все більшу активність почала проявляти українська молодь Одеси. Як уже згадувалось, ще до перевороту вона організувалась в окремі невеличкі гуртки. 6 березня на загальному

зібранні ці гуртки об'єднались і утворили Спілку української шкільної молоді. На цьому ж зібранні було визначено мету товариства: організація української шкільної молоді та пропаганда у селянському та шкільному середовищі національних ідей. На зборах 8 і 10 березня було зібрано кошти для проведення пропаганди, ухвалено текст відозви, який збігався з текстом студентів та обрано Раду товариства. У березні значно зросла кількість членів громади курсисток. Члени цього товариства поставили собі за мету і почали активно здійснювати поширення національної свідомості, влаштовуючи серію лекцій з української історії²³. Також в цей час в Одесі з числа Союзу української молоді постала молодіжна військово-культурна організація "Січ", на зразок галицьких, чисельністю в 50-60 осіб, серед яких був молодий Юрій Липа. Її очолив Янів, колишній старший десятник легіону Українських січових стрільців, що втік з російського полону²⁴.

Таким чином, вказані події підтверджують тезу про те, що "головною причиною масового втягування української людності в революційний вир був національний момент, невирішеність українського питання, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору"²⁵.

Події в Одесі серед іншого засвідчили той факт, що український рух в регіонах носив самостійний характер, зніційований був місцевими діячами, випереджав навіть події у Києві. І тому, як відмічає Солдатенко В.Ф., "реальний вплив на консолідацію українства" Центральної Ради в першій половині березня не слід перебільшувати, хоча в той же час місцеві українські організації "з ентузіазмом і надією"²⁶ зустріли повідомлення про її створення, вбачали в ній національний керівний центр, яким вона згодом і стала.

А тому тверджень, що "після Лютневої революції 1917 року в Росії та створення в березні цього ж року в Києві Центральної Ради, хвиля українського національного руху докотилась і до Одеси"²⁷, - в подальшому слід уникати.

В березні місяці по всій країні і в Одесі в тому числі пройшла церемонія прийняття присяги новому уряду. 15 березня в Стрітенській церкві (на Новому базарі) прийняла таку присягу і українська громада міста, причому українською мовою. Цьому передувало листування голови Одеського УКК С.Шелухіна з Архієпископом Назарієм. На прохання С.Шелухіна "призначити й указати нам в м.Одесі Церкву й Священника, який рідною нам українською мовою одбере од нас присягу на вірність новому уряду й Російській Державі", Архієпископ Назарій відповів листом українською мовою, в якому говорилося: "В відповідь на Ваше бажання прийняти присягу як православні Українці, я нарядив всечесного архимандрита Арсенія, котрий українську мову добре знає і доведе Вас всіх до присяги в нашій Архієрейській церкві". Перед початком присяги з короткою промовою виступив С.Шелухін, який серед іншого

сказав таке: "Не даремно в святому письмі пишеться: "Де дух — там свобода", — а мова народу — се дар св. Духа, хула ж на св. Дух — се найтяжчий гріх, який не проститься ніколи. Таким чином і хула на мову народа — се тяжкий гріх. І от свобода рятує і од сього гріха"²⁸.

Велику роль у пробудженні національної свідомості українського народу відіграли маніфестації українства у Петрограді і Києві, відповідно 12 і 19 березня. Ці акції вплинули й на переоцінку російською громадськістю сили й організованості українського руху. 19 березня відбулася подібна акція і в Одесі. Вона була менш чисельнішою, але дуже значимою для південного міста. В цей день, а це була неділя, в Першому міському вищому начальному училищі на Старопортофранківській вулиці відбулося Українське віче, на яке зібралося понад 700 чоловік. Зібрання відкрив В.Чехівський, який проголосив "Славу" борцям за свободу Росії і України. Головою зборів було обрано П.Климовича, його товаришем Селюка. Першим ґрунтовну і блискучу доповідь "Короткий історичний огляд українського народу і його сучасний стан" зробив С.Шелухін. Основна ідея його доповіді: централістська політика уряду зруйнувала автономію України і призвела до низького культурного рівня народу. В.Голубович прочитав доповідь на тему: "Автономія і федерація". В запальній промові матрос Пелішенко закликав солдат і матросів українців до праці на користь народу рідної України. Представниця курсисток Шаровська звернулася із закликом до українок зайняти активну громадську позицію. Також серед виступаючих були І.Гаврилюк, Лимар, В.Чехівський, Л.Бурдін та ін. Збори проходили більше як 4 години і пройшли з великим піднесенням. Було прийнято наступну політичну резолюцію: 1) усі українці, які раніше, боячись старого уряду, уникали громадських справ, тепер мусять взяти участь у відродженні України; 2) звернутися до Української Центральної Ради в Києві скликати всеукраїнський з'їзд для вирішення питань українського життя; 3) звернутися до Тимчасового уряду, до Ради робітничих і солдатських депутатів у Петрограді і до Центрального Комітету Всеросійської Селянської Спілки із закликом підтримати постулат національно-краєвої автономії України із забезпеченням прав усіх національних меншин; 4) відкидаючи звинувачення українців у сепаратизмі, українське віче в Одесі закликає всі народи Росії до єднання на ґрунті автономії і федерації; 5) звернутися до Української Центральної Ради в Києві та до Виконавчого Комітету громадських організацій м.Києва із закликом не зволікати зі справою постанови пам'ятника Т.Шевченкові у Києві²⁹.

Вже 26 березня в Одесі відбулося наступне народне віче під головуванням І.Гаврилюка. Першим доповідь про "Стан держави старого режиму та майбутній у вільній Росії та Україні" прочитав д-р Яковлів. Студент Ф.Паляничка прочитав доповідь на тему: "Мо-

нархія і республіка". В.Боровик поділився враженнями від поїздки до Києва. Добродійка Проміненко зупинилася на проблемах українського жіноцтва. Дуже змістовною і цікавою виявилася промова д-ра І.Луценка про політичні партії. Завершилось віче промовою І.Гаврилюка, в якій він закликав присутніх до праці заради рідної культури, національної школи як необхідної умови входження України на рівноправних засадах до європейської сім'ї народів. Наостанок, як завжди одноставно, збори ухвалили політичну резолюцію. В документі, зокрема, говорилося: "Ми, Українці, зібрані в Одесі дня 26 березня 1917 р. на третє віче, уважаючи на останні виступи проти нас по деяких загальноросійських партіях і організаціях, доводимо до загальної відомості й одноставно постановляємо: 1) домагатися територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення вкраїнського з цілковитим забезпеченням прав менших націй, оселених поміж нас; 2) уважаючи Херсонщину краєм предковично вкраїнським, домагатися включення її в межі майбутньої автономної України; 3) домагатися від Тимчасового уряду проголосити, не відкладаючи до скликання Установчих зборів, декларацію визнання територіальної автономії України й іменування для України окремого міністра, який маєтись для Фінляндії. У справі проведення цих постанов доручасмо Одеському керівничому комітету порозумітися з Київської Центральною Радою"³⁰.

23 березня в житті української громади Одеси відбулася ще одна надзвичайна подія - побачив світ перший номер часопису "Українське слово"³¹. Це був друкований орган всього українського громадянства, покликаний сприяти "перебудові старого рабського ладу Російської держави на новий вільний". У програмовій статті редакційного комітету чітко було заявлено про політичні устремління українських організацій. Це повна автономія України, її спілка з іншими народами, "що складуть вільну федеративну Російську державу". Програмний характер мала і стаття І.Липи "Організуйтесь!", в якій провідним мотивом була ідея необхідності об'єднання всіх свідомих українців з метою проведення до Всеросійських Установчих зборів і до краюї Ради таких політичних сил, які б забезпечили проголошення автономії України і сприяли наповненню її реальним змістом.

Редакційний комітет, який спочатку очолив В.Чехівський, а з квітня місяця — В.Мурський, мав за мету висвітлювати події не тільки в Одесі, а й по всій Україні, особливий погляд звертаючи на Київ. Ось як, наприклад, прореагувала громада студентів-юнкерів 2-ї Одеської школи хорунжих на звістку про організацію в Києві Охочекомонного полку, надіславши на його адресу телеграму такого змісту: "Щиро вітаємо Український охочекомонний полк. Бажаючи покласти своє життя за щастя України, просимо прийняти нас до своєї сім'ї"³².

Станом на кінець березня до Одеського Українського керівничого комітету увійшло по два представники від УРДП, УСДРП, старої громади, молоді громади, громади курсисток, студентів, робітників, солдатів, молоді середніх шкіл, редакції "Українського слова", а також по одному від громади матросів, першої та другої школи прапорщиків. Головою УКК був С.Шелухін, секретарем - студент Міняйло, скарбником - Селюк ³³.

Українці Одеси не відмовлялися від співпраці із неукраїнськими організаціями міста. Так, вони взяли участь у створенні Громадського комітету, про що засвідчує відозва цього комітету, де серед його засновників називається і Український коаліційний комітет ³⁴. До коаліційного списку кандидатів до Виконавчого бюро Одеського міського громадського комітету від УКК увійшов В.М.Чехівський. Також було відведено місце представникові української соціал-демократії ³⁵. Членом міської управи було обрано Я.Пономаренка, який очолив будівельний відділ ³⁶. На засіданні УКК 25 березня було ухвалено рішення направити до селянської секції при Одеській Раді робітничих депутатів своїх представників, які й прибули 27 числа на чергове засідання секції. Обраними виявилися: від УКК — В.Чехівський, від УРДП — В.Боровик, від "Просвіти" — М.Гордієвський, від "Української Хати" - Шмігель, від Редакційного комітету — Ф.Паляничка, від УСДРП — З.Висоцький, від УСРП — Селюк ³⁷. Але в цих організаціях українці були в меншості і не могли визначати їхню діяльність.

Таким чином, український рух в Одесі з перших днів революції набув чіткого політичного характеру, основним постулатом якого стало гасло автономії України у федеративній Російській республіці. В той же час звертає на себе увагу той факт, що саме представник Одеси вперше (у всякому разі документально зафіксовано) озвучив на засіданні Центральної Ради ідею самостійності України. В подальшому це буде звучати ще не один раз. Саме постулат самостійності України став відмінною рисою політичної програми українського руху в Одесі. Також українські політичні сили міста були серед тих, хто першим поставив питання про необхідність перебрання на себе Центральною Радою політичних владних функцій над усіма українськими землями. Що ж стосується власне Одеси, то на початку березня громадська думка загалом позитивно поставилася до пробудження національної свідомості українців, зокрема, одеські газети досить прихильно описували заходи, які проводили українські організації. Але вже наприкінці місяця політичні вимоги українських сил почали викликати роздратування і відверте несприйняття російськими політичними колами. І вже наступного місяця в Одесі спалахне гостра політична боротьба за домінування в регіоні, зокрема, над збройними формуваннями, що й стане предметом подальшого дослідження.

Примітки:

1. Раковский М.Е. На крутых поворотах истории: российские революции XX века. Методологический аспект // Записки історичного факультету. - Вип. 11. - Одеса, 2001. - С.15.
2. Гонтар О.В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів // Записки історичного факультету. - Вип. 11. - Одеса, 2001. - С.41.
3. Гонтар О. Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. - К., 1997. - Ч.І. - С.78-84; Гонтар О. Імідж Центральної Ради на Одещині та початки формування її місцевого апарату // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 12 червня 1997 р. - Полтава, 1998. - С.8-10.
4. Вінцовський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) // Автореф. дис. к.і.н. - Одеса, 2000; Його ж. Населення Півдня України в боротьбі за утвердження Української держави (лютий 1917 - січень 1918 рр.) // Записки історичного факультету. - Вип. 4. - Одеса, 1997. - С.80-85; Його ж. Діяльність Української Військової Ради в Одесі // Записки історичного факультету. - Вип. 5. - Одеса, 1997. - С.115-120; Його ж. Діяльність Одеської Української Морської Ради // Записки історичного факультету. - Вип. 7. - Одеса, 1998. - С.100-106.
5. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. - К.: МПП "Левада", 1996. - С.695.
6. Цит. за: Історія української та зарубіжної культури. - К.: "Вища школа", "Знання", 2000. - С.10.
7. Государственная Дума: Стенографические отчеты. - № 11. - Четвертый созыв. Заседание 40, 19 февраля 1914 г. - СПб., 1914.
8. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Яреценко Т.О. Одеса на зламі століть /кінець ХІХ - початок ХХ ст./ - Одеса: Маяк, 1998. - С.90, 98, 99, 101.
9. Українське слово. - 1917. - Ч. 1. - 23 березня. - С.12.
10. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К.: Либідь, 1999. - С.97.
11. Одесский листок. - 1917. - 3 марта.
12. Маленький Одесский листок. - 1917. - 5 марта.
13. Українське слово. - 1917. - Ч. 1. - С.12; Одесский листок. - 1917. - 6 марта.
14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. - Т.1. - 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К.: Наукова думка, 1996. - Док. № 3. - С.38.
15. Радченко Л.О. Державотворчі пошуки Центральної ради: полеміка істориків // Вісник Харківського університету. - № 401. - Історія України. - Вип. 2. - Харків: "Основа", 1998. - С.18.

16. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. С.40.
17. Одесский листок. - 1917. - 5 марта.
18. Одесский листок. - 1917. - 8 марта.
19. Українське слово. - 1917. - Ч. 3. - С.11.
20. Українське слово. - 1917. - Ч. 3. - С.11; Одесский листок. - 1917. - 8 марта.
21. Українське слово. - 1917. - Ч. 3. - С.11.
22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - Т.1. С.40.
23. Українське слово. - 1917. - Ч. 1. - С.14-15.
24. Там само. - Ч. 6. - С.13.
25. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.101.
26. Там само. - С.136.
27. Вінцовський Т.С. Діяльність Української Військової Ради в Одесі // Записки історичного факультету. - Вип. 5. - Одеса, 1997. - С. 115.
28. Українське слово. - 1917. - Ч.1. - С.13-14.
29. Там само. - Ч. 2. - С.8-9; Ч.3. - С. 11; Одесский листок. - 1917. - 20 марта.
30. Українське слово. - 1917. - Ч.3. - С.12.
31. Українське слово. - 1917. - Ч.1. - Часопис політичний, економічний, науковий та суспільний.
32. Там само. - Ч. 2. - С.10.
33. Там само. - С.9.
34. Шишко О.Г. Організація нових органів влади в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету. - Вип.11. - Одеса, 2001. - С. 273.
35. Одесский листок. - 1917. - 28 марта.
36. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.22. - Арк.3.
37. Українське слово. - 1917. - Ч.2. - С.10.

Раковський М.Ю.

ЧЕРВОНІЙ ПРАПОР НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

В Одеській пресі було опубліковано рішення Українського уряду про спорудження в Одесі монументу на честь повстання моряків на кораблях ескадри Антанти в Чорному морі 25 квітня 1919 року.

Що ж відбулося в нашому краї навесні 1919-го року? Це був складний період інтервенції і громадянської війни. Історичною наукою чимало зроблено для вивчення цього періоду. Ми відійшли від старих стереотипів і на основі науково-обґрунтованих документів і принципу регіонального підходу аналізували складні події цього

періоду, прагнули по-новому висвітлити ряд подій історії революції і громадянської війни і разом з тим не допускати зайвої політизації в їхньому висвітленні.

Насамперед історичні факти — жива тканина історії, і потрібен методологічний аспект у їхньому висвітленні. Потрібна історична правда і тільки правда. Не можна відступати від істини, допускати суб'єктивні оцінки, тим більше, коли мова йде про складне різноманіття подій цього періоду. У розумінні ряду проблем важливо враховувати історичну своєрідність краю, його геополітичний, етнополітичний характер розвитку, об'єктивно оцінювати Альянс західних держав, що вже з Ясеської наради в грудні 1917 року розробляли плани розчленування і поневолення Росії. Звичайно ми говорили так, і це залишилося в історичній літературі, про австро-німецьку та англо-французьку інтервенцію. Це правильно. Але важливо й інше: бачити і роль Сполучених Штатів Америки, як головного організатора інтервенції Антанти, хоча американських десантів в Одесі не було. Поняття інтервенції, містить у собі військові, економічні, політичні фактори. Тому, приймаючи цю сталу термінологію важливо на підставі джерел розкривати справжню роль США, що прикриваючись заявами про "миролюбну політику" на всіх періодах громадянської війни виступали як ми уже вище сказали, організатором тих дій, що ми іменуємо інтервенцією.

Одеса, як морські ворота країни, як великий економічний і політичний центр на Півдні завжди привертала увагу Заходу, і це особливо яскраво проявилось на рубежі 1917-1920-х років. В цей час через великі іспити пройшов Чорноморський флот. Ще на початковому етапі періоду інтервенції, коли боярська Румунія в січні 1918 р. захопила Бессарабію і Ізмаїльщину, виявилися захоплені порти Кілія, Вилкове, Рені. Одеса ставала вже тоді фронтовим містом. І дійсним фронтом вона стала після вступу австро-німецьких військ в Одесу 13 березня 1918 р. Починалися активні спроби перетворити Одеський порт у німецький на Чорному морі, використовувати його як сировинну базу для пограбування всього краю. Постає питання: як бути з флотом? Захоплення флоту стало невід'ємною частиною австро-німецької інтервенції. Частково їм удалося це здійснити, ряд кораблів потрапили під їхню владу, але рішення радянського уряду у ситуації, що створилася, було одне — затопити флот. 18 червня 1918 року ця операція почалася і була здійснена. Кораблі занурювалися на морське дно, сигналячи прапорами "гину, але не здаюся".

Як відомо, австро-німецька інтервенція перенесла крах, але почався новий її етап, коли на першому плані вже були держави Антанти. Так званий "новий" період, після висадження грецького, французького й іншого десантів в Одесі, пограбування, насильство, яскраво проявилися в цей час. Європейська преса писала про "цивілізовану" роль Заходу. Власне кажучи, виявлялося те, що

більше за все характеризує насильство у всіляких формах і проявах. У відповідь на це - масові страйкові рухи і порти Півдня стали опорною базою цього руху. В Одесі активно діяла так називана "Іноземна колегія" на чолі з Жанною Лябурб — легендарною французькою і Соколовською, як представника Одеської партійної організації. Серед французьких, англійських моряків усієї цієї Антантовської армади велася активна робота з розкладання військ, вона давала свої плоди, але члени Іноземної колегії поплавилися життям, і не тільки вони. Партизанський рух охопив весь південний край. Міста Півдня в результаті дій Другої української армії і підпільного партизанського руху були звільнені 6 квітня 1919 року, Одеса вітала своїх визволителів. І знову постраждав Чорноморський флот, його торгові судна, що знаходилися в порту були насильно захоплені інтервентами і був зроблений ганебний акт грабежу, що здійснився в цей час, а армада Антанти ще продовжувала стояти на зовнішньому рейді й осьде случилось те, чого не очікували на Заході. На кораблях ескадри Антанти яскраво проявилися революційні настрої. Уже до звільнення Одеси наприкінці березня на адресу організаторів інтервенції йшли повідомлення про необхідність підсилити гарнізони Севастополя, Одеси, Керчі, Бердянська, Маріуполя, Таганрога і багатьох інших міст, де було, як говорилося в цих повідомленнях "неспокійне положення". Преса писала в цей час про неможливість охорони портів з моря, проводилася серія таємних нарад, що робити далі. Оцінюючи ці події не можна не сказати про той революціонізуючий вплив, що створював цю революційну ситуацію серед моряків французьких і не тільки французьких кораблів, назрівало дійсне повстання. Воно і відбулося в 20-х числах квітня, а 25 квітня стало кульмінаційним пунктом у цьому процесі. Матросами на кораблях "Верньє", "Бригс", "Мирабо" і інших були підняті червоні прапори. Вимоги були сформульовані. На шлюпках моряки висадилися в Севастополі, і ці вимоги пролунали: "знятися з рейду", "ми проти насильства", "дайте волю російським братам" і інші. Були і більш радикальні гасла "Так здрастує соціалізм". З "Марсельезою" на вустах, з червоним прапором моряки пройшли по місту. І ці події не тільки стривожили командування ескадрою, але адміралами і генералами були названі про те, що, моряки "запалили пожежу революції у Франції".

Є дані про те, що були зв'язки революційних матросів з ревкома-ми в містах. Усі ці події дають можливість нам уявити собі, чим кінчається насильство над особистістю, над суспільством, над народом і якою силою представляє протистояння йому в різних формах.

Так, у складний період братовбивчої громадянської війни виявлялися і сторінки інтернаціональної солідарності.

Друге питання, інша проблема — створення меморіалу в Одесі, що стало містом-героем у період Великої Вітчизняної війни далеко не в повній мірі розкриває визвольні традиції нашого краю як і Ук-

раїни в цілому. А традиції — це вчителі життя та їхній історичний досвід досить важливий та незабутній.

Треба радикально вирішувати проблему з тими пам'ятниками та монументами, меморіальними дошками — усіма пам'ятними місцями нашої вітчизняної історії. Їм потрібно приділяти належну увагу, а, на жаль, їх стає все менше й менше.

Історична пам'ять, традиції — це наш духовний капітал.

Примітки.

1. Центральный государственный архив Военно-Морского флота (ЦГАВМФ).-Ф.332.-Д.38.-Л.9-10.
2. ДАОО.-Ф.2.-Оп.3.-Д.67.-Л.16-17.
3. Коновалов В.Г. Схватка у Черного моря.-Одесса, 1965
4. Контарович В.А. Французы в Одессе.// Былое.-1922.-№ 19.
5. Марти Андре. Черноморское восстание.// Новый мир.-1925.-№ № 2-3-4-5-6-7-8.
6. "Одесские известия".-26 сентября 2002 г.
7. "Моряки в борьбе за власть Советов на Украине." Сборник документов.-К., 1963.
8. Раковский М.Е. Сборник статей. "Под флагом Родины"-Одесса, 1967. (Розділ "За власть Советов")
9. Цвилюк С.А. Одесса - революционная.-Одесса, 1979.

Котляр Ю. В.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ НЕПу

Розвиток економічної думки в умовах непу був визначений тими засадами і можливостями, які відкривала практика, та ступенем їх критичного осмислення. Існувало як мінімум три напрями в політико-економічних дослідженнях періоду 20-х років ХХ століття. Це праці партійних діячів, економістів-марксистів та представників української економічної думки. В наш час, коли українськими істориками, економістами-теоретиками і практиками впроваджуються в життя спроби повернутися на магістральні шляхи розвитку світової економіки і сільського господарства зокрема, стає очевидним той факт, що без глибокого, системного опанування основними історичними уроками економічної політики добитися прогресу в цьому питанні практично неможливо.

Особливо це стосується початку 20-х років ХХ століття, коли економістами обґрунтовувався перехід від "військового комунізму" до непу. Характерною рисою політичної і економічної літератури тих років стали пропаганда з позиції офіційної влади державного

централізму та включення господарства України в єдину систему централізованого управління, створення відповідних органів, обґрунтування єдиноначальності, мілітаризації праці. У цьому ж ключі розв'язувалось новими правлячими колами і проблема державності України — як боротьба за "революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського інтернаціоналізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки"¹.

При цьому обґрунтовується ідея повної уніфікації соціально-економічного життя на засадах централізму. Ці положення розвивали і відстоювали партійні і господарські діячі того часу - В. Бажапов, Е. Квірінг, В. Чубар, Г. Петровський².

Відкрито шовіністичну позицію займали щодо України та її народу Є. Бош, Г. П'ятаков, А. Бубнов та багато інших лідерів більшовізму, що працювали в ці роки в Україні. Один із них, досить популярний економіст та політичний діяч того часу Й. Дашковський, виступаючи у 1920 р. на IV конференції КП(б)У, висунув вимогу негайно "ліквідувати" Українську республіку³.

Проти подібних спроб реанімації політики великодержавного російського шовінізму виступили представники українських націонал-комуністичних партій. Серед них — партія боротьбистів, що утворилася в травні 1918 р. на IV-му з'їзді української партії есерів⁴. Саме тоді українські есери поділилися на дві партії - правих і лівих. Лідери лівих: В. Блакитний, Г. Михайличенко, А. Любченко, О. Шумський проголосили ідейний розрив з УПСР і почали видавати власну газету "Боротьба". На з'їзді партії в березні 1919 р. боротьбисти взяли назву "Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів", а в серпні 1919 р., після об'єднання УСДРП (ліві незалежники) виникла-нова партія — "Українська комуністична партія (боротьбистів)"⁵. Права частина УСДРП "незалежних" в січні 1920 р. утворила Українську комуністичну партію (УКП), яка займала особливі позиції серед націонал-комуністичних партій з есерівським корінням⁶.

Економічна програма націонал-демократів була достатньо прогресивною для того часу. Вона відкидала крайнощі аграрної політики більшовиків типу комун та продрозкладки, пропагувала соціалізацію землі, розподіл її за трудовою нормою, а тому отримувала схвалення більшості населення⁷. Особливими позиціями тут виділялася ортодоксально-марксистська УКП, яка виступала проти розподілу поміщицьких земель і, таким чином, хотіла обґрунтувати необхідність своєї "окремінності"⁸.

В.І. Ленін визначив їх діяльність як "націоналістичні забобони", що порушують "основні принципи комунізму"; поставив завдання "ліквідації боротьбистів". Для цієї мети давав вказівку "не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський та найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії"⁹.

Націонал-комунізм у спілці з українським селянством теоретично міг стати опозицією більшовицькій владі, проте з огляду на умови українського державотворення — це було неможливим. Українські партії були поставлені перед вибором: самоліквідація чи підпілля (тобто арешт і все, що звідси випливало), і обрали перший шлях¹⁰. Партії були змушені саморозпуститися, більшість їх членів загинула в роки сталінського режиму.

В офіційній літературі настійливо пропагувалися ленінські положення в галузі організації в Україні так званої продовольчої справи. У виступах, статтях, брошурах С. Косіора, О. Шліхтера, Д. Мануїльського методи продрозкладки розглядалися не тільки як викликані поточними завданнями (забезпечення армії, виробничих центрів тощо), а й як пов'язані з програмними установками радянської влади в галузі соціалістичного будівництва. Продрозкладка, методи по суті беззаконної діяльності комнезамів, перша хвиля "розкуркулювання", переділи землі й селянського майна, насаджування колгоспів та радгоспів, директивних планів посівних компаній, що мали характер державної повинності, розглядалися, як фактори досягнення "таких умов розвитку, при яких забезпечується в сучасний момент значно більш швидке і планомірне будівництво радянського українського села"¹¹.

О. Шліхтер (в 1919 р. — наркомпрод України¹²) опублікував ряд статей з питань продовольчої політики в Україні, а його праця "Боротьба за хліб на Україні в 1919 році"¹³ стала, по суті, узагальненням і теоретичним виправданням тієї трагічної практики продовольчої справи, що склалася в 1919 р. Ще одним, вагомим історичним документом у якому висвітлювалася практика так званої продроботи, є серія статей і виступів С. Косіора, який, був направлений в Україну РКП(б) і забезпечував виконання продрозкладки, як секретар ЦК КП(б)У¹⁴.

Заходи радянської влади в галузі земельної політики - відміна приватної власності на землю, зрівняльне землекористування, всіляке сприяння "спільній обробці землі, надання переваги трудовому комуністичному, артільному та кооперативному господарству перед одноосібним ...з метою пайшвидшого досягнення соціалізму"¹⁵, були повністю перенесені у законодавство України та широко пропагувалися Д. Мануїльським, В. Мещеряковим, Я. Яковлевим, Х. Раковським.

Мілітаризація праці на виробництві, відчуження робітників від своїх підприємств, відсутність зацікавленості та відповідальності за результати праці, зрівнялівка, руйнація підвалин селянського господарства, переділи землі та продрозкладка, руйнація селянської кооперації, розрив економічних зв'язків між містом і селом призвели не тільки до поглиблення кризового стану післявоєнної економіки, а й до наростання соціальної кризи. Антибільшовицькі повстання (лише на Півдні України в 1919 р. їх було 238)¹⁶; робітничі

страйки, опозиція в середині самої правлячої партії реально загрожували існуючій владі.

Навесні 1921 року коли, настирливі спроби втілити в життя умоглядні виробничі відносини комуністичного типу призвели до цілковитого господарчого колапсу, В.І.Ленін змусив партію відступити і перейти до нормальної економічної політики, яка визнавала б об'єктивність ринку і товарно-грошових відносин. Ця політика й була названа новою¹⁷.

Концепція непу до останнього часу розглядалася в нашій історико-економічній літературі, як вершина теоретичної ленінської думки. Проте, сьогодні є можливість порівняти цей теоретичний рівень з рівнем розробки на той час політико-економічних проблем у працях відомих теоретиків дореволюційної школи, у тому числі багатьох українських вчених-економістів.

Доводиться визнати, що непу не був результатом якогось нового, якісно відмінного від ортодоксально-марксистського теоретичного осмислення соціалізму та його економічних засад. Політика непу була лише спробою досягти поставленої відповідно до марксистської соціалістичної доктрини мети обхідними, відмінними передусім від воєнно-комуністичних, шляхами. Характерною ознакою непу стала його прив'язка до проблеми забезпечення економічної раціональності при збереженні, однак, ясно вираженої загальної неринкової спрямованості¹⁸.

З початку введення непу В. Ленін акцентував увагу на посиленні планових засад та "командних висот" в економіці, оволодінні державою, ринком, торгівлею, фінансово-кредитними підйомами. Він багато сил докладав до створення єдиної централізованої планової системи управління господарством, підкреслював, що нова економічна політика "не змінює єдиного державного господарського плану й не виходить з його рамок, а змінює підхід до його здійснення"¹⁹.

Гостре занепокоєння викликало у вчених-економістів ставлення радянської влади до ролі, яка відводилася селянству, сільськогосподарській кооперації у здійсненні відбудовних процесів, передусім у відбудові важкої промисловості, а також збереженні попередньої орієнтації на усупільнення сільськогосподарського виробництва.

Як катастрофу для селянського господарства і провідних галузей виробництва, пов'язаних з ним (зокрема, таких важливих для України, як цукрове, олійне, картопляне), розглядав "ламання соціальних відносин, яке висунуло категоричне заперечення будь-якого права володіння та користування землею, крім права особистої праці на ній"²⁰, Г. Архипов — відомий спеціаліст з питань цукрового виробництва в Україні. Він, як і більшість кооператорів, був переконаний, що земельна реформа при всіх змінах політичного ладу повинна піти "в одному й тільки одному напрямку: повна селянизація землі і рішучий поворот сільського господарства в бік його

інтенсифікації. Кооперація повинна зробити цю форму практично здійснюмою, інакше вона залишиться поза цією епохою"²¹.

Дещо іншу позицію в земельному питанні, яка мала велике поширення серед економістів-аграрників в Україні, займав М. Кондратьєв. Він звертав увагу на негативний вплив, який справили на сільськогосподарське виробництво націоналізація землі та зрівняльне землекористування, протекціоністська політика держави, її філантропія щодо маломісного селянства та безгосподарних форм його колективних об'єднань. Вчений пропонував внести зміни у земельне законодавство "в розумінні відновлення більш міцного зв'язку з землею, більшої свободи та гнучкості в земельному обороті й виборі форм землекористування"²², обстоював думку про економічну закономірність і доцільність диференціації селянських господарств, підтримку державою більш міцних і культурних з них.

Ці думки поділяли Л. Літошенко, Б. Бруцкус. Піднесення селянського господарства та його інтенсифікацію вони пов'язували з посиленням товарності селянських господарств, збільшенням їх капіталозабезпеченості, розвитком селянського господарства фермерського типу. Саме в ці роки О. Чаянов обґрунтував висновок про граничність процесів кооперування, ставив проблему визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств. Вчений поглибив ідею так званої вертикальної концентрації, яка знайшла більш закінчене вираження у його праці "Організація селянського господарства"²³. О. Чаянов розробив також концепцію "кооперативної колективізації" селянського господарства. Процес кооперування за Чаяновим, дозволяв, не знищуючи дрібного селянського господарства, виділити та організувати на базі великого виробництва ті галузі його роботи, де це давало необхідний економічний ефект. Створювалась така система кооперативного господарства, де самі селяни у власних інтересах і в міру реальних можливостей визначали ступінь і форми використання великого суспільного виробництва. "Кооперативна колективізація", як вважав Чаянов, являла собою найкращий шлях внесення в селянське господарство "елементів великого господарства, індустріалізації і державного плану"²⁴. Судячи з достатньо ґрунтовної версії М. Бухаріна, чаяновські ідеї "самоколективізації" селянських господарств через кооперацію увійшли в ленінський кооперативний план соціалістичного розвитку села²⁵. Практика 20-х років підтвердила високі можливості селянських господарств. Це був реальний процес, який міг служити дійсною альтернативою марксистського "первісного накопичення" капіталу "сильними" за рахунок "слабких" і сталінської моделі колективізації.

Проте головним ідеологом і водночас діячем українського кооперативного руху був М. Туган - Барановський. У 1918 р. вийшли друком три його фундаментальні книги і близько десяти статей, у яких викладена теорія і частково історія кооперації. До скарбниці

вітчизняної економічної думки можна занести найважливіші праці: "Соціальні основи кооперації", "Соціалізм, як позитивне вчення", "Кооперація, соціально-економічна природа і мета"

Заслуга Туган-Барановського полягає в тому, що йому вдалося узагальнити і з'ясувати найсуперечливіші проблеми кооперативного руху з точки зору наукового аналізу. Він дав вичерпне визначення кооперації, як господарської системи дрібних виробників. Кооперативи, вважав М. Туган-Барановський, з'являються для задоволення господарських інтересів виробників. Кооперативне об'єднання на його думку, це не організація і навіть не робоча спілка²⁷. Воно є господарським об'єднанням задля економічної вигоди окремих груп людей. Для його створення, окрім матеріальних коштів, необхідна передусім добровільна згода безпосередніх учасників виробничого процесу. Товариство можна вважати кооперативним лише тоді, якщо воно ставить за мету не одержання прибутку на витрачений капітал, а передусім покращення добробуту своїх членів шляхом спільного господарювання²⁸.

М. Туган-Барановський, торкаючись соціально-класової та економічної природи самої кооперації, визначив три основні її форми: пролетарську, селянську і дрібнобуржуазну. Для селянина, за словами вченого, кооперація - єдино можливий засіб піднесення його економічного стану. Участь селянського господарства в кооперації зумовлюється не лише зовнішніми факторами, а насамперед внутрішніми потребами дрібнотоварного виробництва, його господарськими інтересами. Селянське господарство, об'єднане в кооперативи, залишалося дрібним, але за рахунок саме кооперації посилювало свою економічну сталість. Селянин відчував себе не ізольованим, а "осередком складної кооперативної організації". Селянська кооперація не руйнує самого селянського господарства, не перетворює його з індивідуального на колективне²⁹.

Отже, за словами М. Туган-Барановського, кооперація не змінює соціально-економічної природи селянського господарства. Водночас його участь в кооперації має визначальне і доленосне значення для кооперативної системи взагалі. "В сільському господарстві, без всякого сумніву, кооперативна організація праці буде пануючою формою суспільного господарства"³⁰. В кооперативах будуть працювати насамперед середні й заможні селяни, які забезпечать організаційно-господарську сталість кооперативної системи взагалі.

Для М. Туган-Барановського, який, незважаючи на прижиттєві політичні ярлики та звинувачення, залишався соціалістом, важливим науковим завданням якого було з'ясування перспектив соціалістичного ідеалу. Його теорія кооперації — це спроба вченого пристосувати соціалістичний ідеал на кооперативному ґрунті, у чому він не раз зізнавався. "Сучасний соціалізм і селянська кооперація, — писав він, — йдуть не протилежними, але різними шляхами"³¹. Кооперація не є базою концентрації селянського господарст-

ва і його підготовкою до соціалізму. Зазначимо, що М. Туган-Барановський покладав надії на кооперацію в галузі обміну, нехтуючи виробничими сільськогосподарськими кооперативами, точніше - не вірив у їх перспективу. Селянин, як дрібний товаровиробник, не поступиться власним господарством, ніколи не кооперує виробничу галузь, не сприйме і колективне господарство. Навіть, аби селянська кооперація досягнула свого логічного завершення, охопивши повністю обіг та виробництво, ми одержали б виробничу артіль. А їх злиття призвело б до створення "селянської виробничої асоціації", яка не мала б нічого спільного з колективізмом. Ця асоціація, на думку вченого, була б господарською системою, яку за усіма її ознаками, можна було б назвати кооперативним соціалізмом³². Власником засобів виробництва була б асоціація, яка водночас керувала б суспільним виробництвом. Отже, кооперація не торує шлях до соціалізму, до колективізму, позаяк дрібний товаровиробник не погодиться розлучитися з власним господарством.

Суспільний ідеал М. Туган-Барановського відмінний від ідеалу більшовиків. "Все суспільство повинно стати кооперацією - ось що є найвищою метою суспільного розвитку і ми, кооператори, повинні розуміти, що ми працюємо задля здійснення найвищого суспільного ідеалу"³³.

Децо інший суспільний ідеал намагалися створити більшовики. І відповідно їх ставлення до селянства і проблем кооперації було зовсім не таким як у М. Туган-Барановського. Заходи радянської влади в галузі земельної політики: відміна приватної власності на землю, зрівняльне землекористування, всіляке сприяння спільній обробці землі, надання переваги трудовому комуністичному, артільному господарству перед одноосібним ... з метою найшвидшого досягнення соціалізму³⁴, були повністю перенесені у законодавство України. Програмним для радянських теоретиків у ставленні до селянства залишалось положення, сформульоване В.Леніним навесні 1921 р.: "Продукт соціалістичної фабрики, що обмінюється на селянське продовольство, не є товар у політико-економічному розумінні, у всякому разі не тільки товар, вже не товар, перестає бути товаром"³⁵.

Нова економічна політика повинна була змінитися іншою — побудови комунізму. Останній публічний виступ В.Леніна 20 листопада 1922 р. закінчувався такими словами: "З Росії непівської буде Росія соціалістична". Це запевнення не залишало сумніву щодо головного вектору більшовицької політики — ліквідації приватної власності. Власність поміщиків і великих підприємців була ліквідована шляхом націоналізації. Власність так званої дрібної буржуазії; тобто мільйонів і десятків мільйонів селян, кустарів, ремісників мала бути ліквідована іншими засобами. Селянин-власник і радянська держава були явищами не сумісними. Закликаючи партію більшовиків навчитися торгувати, щоб налагодити ринкову

"змичку" з селянством, Ленін не робив таємниці з того, що вважає її тимчасовим явищем. Він ставив за мету відповідно до партійної програми змінити шляхом колективізації соціальну природу індивідуальних селянських господарств³⁶.

Однак у своїх останніх творах В.Ленін змінив точку зору на перспективи взаємовідносин держави і селянства. У січні 1923 р. він продиктував статтю "Про кооперацію", яка перекреслювала його попередню концепцію. Цю статтю слід вважати не тактичним, а стратегічним відступом до непу від політики "воєнного комунізму", тобто відступом від програми РКП(б).

Виявляється, що в праці "Про кооперацію" В.Ленін зробив замасковану спробу ревізії комуністичної доктрини в її найбільш вразливому пункті — аграрних відносинах³⁷. Вписуючи кооперацію у створюваний ним суспільно-економічний лад, В. Ленін залишав у розпорядженні селян їх власність, тобто відмовлявся від доктринальної вимоги сконцентрувати селянську власність шляхом колективізації в рамках партійної олігархії. Інакше кажучи, йому в кінці життя здавалася достатньою проведена в добу "воєнного комунізму" експропріація власності поміщиків і буржуазії.

У праці "Про кооперацію" В.Ленін заявив, що контрольовані державною партією "командні висоти" економіки (в його термінології — суспільна власність на засоби виробництва) в поєднанні з "ладом цивілізованих кооператорів" утворюють соціалістичне суспільство³⁸. Це був замаскований, але цілком певний відхід від комуністичної доктрини. Адже кооператив, на відміну від усіх інших форм колективного господарювання, що відрізняється одна від одної тільки ступенем відчуження власності (комуна, артіль, товариство суспільного обробітку землі) не здатний існувати без ринку й товарно-грошових відносин.

Зі статті "Про кооперацію" для більшовицької партії випливав стратегічний висновок: замість того, щоб колективізувати селянина-власника попри його волю, треба створювати умови для розгортання на селі кооперативного руху. Розв'язувалася ситуація з селянином, яка у програмі комуністичного будівництва була безвихідною: всі розуміли, що власники на колективізацію добровільно не підуть.

Економісти-теоретики більшовицької партії М.Бухарін та О.Ри-ков також розуміли згубність для села політики колективізації. В березні 1925 р. на Всесоюзних зборах колгоспників М. Бухарін свідомо торкнувся питання про співвідношення процесів кооперування і колективізації. "Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Головна дорога піде по кооперативній лінії... Колективні господарства — це не головна магістраль, а одна із додаткових, але надзвичайно важливих шляхів. Коли справа кооперування селянства отримає сильну підтримку з боку

техніки, яка розвивається, електрифікації, коли ми будемо мати більше тракторів, тоді збільшаться і темпи переходу до колективного землеробства. Один бік руху буде доповнювати інший, один струмок зіллється з іншим у величезний потік, який приведе нас до соціалізму"³⁹.

У квітні 1925 р. М. Бухарін висунув гасло-звернення до селян: "Збагачайтесь, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Тільки ідіоти можуть говорити, що у нас завжди повинна бути біднота; ми повинні тепер вести таку політику, в результаті якої у нас біднота зникла б"⁴⁰. Офіційно гасло Бухаріна було дезавуальоване, проте воно стало передумовою для висунутої на XIV з'їзді РКП(б) пропозиції О. Рикова про надання умов для вільного накопичення в куркульських господарствах"⁴¹.

У своєму другому листі до села "Про кооперацію" О. Риков писав: "Через сільськогосподарську кооперацію лежить самий прямий шлях для трудових селянських мас до кращого, ситнішого і більш спокійного життя... Хороший сільський кооператив може підняти на ноги ціле село, витягнути його із нестатків"⁴².

Нормування та регулювання цін, податкова політика, побудована на "класовому принципі", посилення директивності, масштабності та деталізації планування, поширення планових засад на сферу фінансово-кредитної діяльності, торгівлю — основний зміст і напрямок розробок П. Жигалка, К. Максимова, Е. Квірінга, О. Шліхтера, В. Мишкіна, О. Лозового, В. Чубаря та багатьох інших економістів, партійних та господарських діячів того часу. При всій ідеологічній та методологічній зашореності поглядів вказаних авторів, їх дослідження дають досить повне уявлення про ті елементи, що могли б вивести за межі традиційних марксистських уявлень"⁴³. Були вони у висновках про необхідність дотримання пропорційності у розвитку різних сфер та галузей народного господарства, попиту і пропозиції, про необхідність "при регулюванні цін... ставати тільки на економічний, а не на механічний шлях"⁴⁴ та неприпустимість встановлення державою довільних цін, "не рахуючись з реальними міновими еквівалентами"⁴⁵.

На нецаравомірність самої постановки питання "план чи ринок" в умовах, коли поряд із державними промисловістю і транспортом існують 20 млн. селянських господарств, які не піддаються плановому впливу, постійно наголошував Я. Діманштейн. Посилення ж тільки планових засад, застерігав вчений, призведе з неминучістю "до повернення принципів господарювання в епоху воєнного комунізму, до централізму й головнізму в управлінні виробництвом, безперечно, несумісних з розвитком товарно-грошового господарства"⁴⁶. Я. Діц характеризував неп як "змішану форму товарно-соціалістичного господарства з переважаючою роллю торгового капіталу", апелював до "здорового глузду та інстинкту самозбереження вільної торгівлі"⁴⁷.

План повинен спиратися на дослідження емпіричних закономірностей розвитку господарства на базі врахування економічної кон'юнктури, передбачати тенденції цього розвитку, не порушувати пропорцій та співвідношень, що склалися. Тільки таке генетичне планування дозволить забезпечити його зв'язок з історичним розвитком економіки, врахувати фактори, що діяли в ній раніше, соціальну її структуру, передусім — наявність, запити й можливості багатомільйонного дрібнотоварного селянського господарства, доводив В. Зейлінгер⁴⁸.

Проте ці голоси вже танули під вогнем нищівної критики економістів-марксистів Л. Штерна, А. Віткупа, С. Крамера. В українській економічній літературі кінця 20-х - початку 30-х років запланували ідеї централізму, можливості розвитку народного господарства України тільки як невід'ємної складової господарства Радянського Союзу. Будь-які спроби поставити питання про автономність народногосподарського розвитку України вже не тільки проголошувалися "сепаратистськими домаганнями", а й нещадно придушувалися. Так, узагальненого значення неприпустимості подібних спроб набув ярлик "волобуїщина", "навішаний" на М. Волобуєва за статтю "До проблеми Української економіки". В ній автор в завуальованій формі висловив думку, що колоніальний характер економічної політики Російської імперії щодо України не тільки зберігся в умовах СРСР, а й запроєктований на далеку перспективу⁴⁹. На жаль, викриття "волобуїщини" до самого останнього часу розглядалося в радянській історико-економічній літературі як досягнення української економічної думки.

Посилилася наприкінці 20-х років і критика на адресу видатних вчених - аграрників О. Чаянова, О. Челінцева, М. Кондратьєва, Г. Студентського та їх численних однодумців і послідовників в Україні — П. Височанського, С.Веселовського, В. Шелехета, О. Одинцова, І.Вольфа. Зазнали гонінь М.Левитський, М.Птуха за потурання "неонародникам". У так званому викритті "дрібнобуржуазних" та "буржуазних" теорій розвитку селянського господарства активну участь взяли українські аграрники-марксисты: О. Лозовий, О. Шліхтер, Ф. Полонський⁵⁰.

Таким чином, водорозділ між "воєнним комунізмом" та новою економічною політикою — розвиток ринку та ринкових відносин — не став водорозділом в уявленнях більшості економістів-марксистів, не спонукав їх до визнання ринкових, товарно-грошових відносин як необхідного елементу механізму функціонування економіки створюваного суспільства. Планомірна форма ведення господарства протиставлялась ринковій у той час, коли потенційні можливості останньої не тільки не вичерпали себе, а й не були ні розвинені, ні достатньою мірою усвідомлені. Останнє призвело кінець кінцем до фактичного їх игнорування при одночасному розвитку директивного централізованого планування та посиленні регламентації всіх господарських зв'язків,

що закономірно вело до докорінної деформації і системи непу, і сільського господарства, і уявлень про них.

Тому про концепцію "кооперативного соціалізму" ми можемо говорити лише в теоретичному плані. Після смерті В. Леніна відбулося повернення до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації, що призвело в кінці 20-х - на початку 30-х років до таких трагічних наслідків як експропріація і депортація найбільш заможної верстви селянства, терору голодом при одночасному примусовому охопленні колгоспами основної маси жителів села. В цей же час наступила фізична та ідеологічна розправа над представниками української економічної думки, пам'ять про яких на довгі десятиліття зійшла з наукового обрію їх батьківщини.

Проте слід відзначити, що в часи самого непу, коли існувала можливість розвитку альтернативного напрямку економічної думки були створені теорії, які знайшли визнання у всьому світі. Тому сьогодні можна говорити про період нової економічної політики, як один з найбільш плідних в історії економічної думки України за часів радянської влади.

Примітки:

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. - Т. 1. - К.: Політвидав України, 1976. - с. 20.

2. Бажанов В: Советская власть и возрождение каменноугольной промышленности Донецкого бассейна // Народное хозяйство Украины. - 1919. - № 1. - с. 5-11; Квиринг Э.И. Состояние народного хозяйства Украины // Там же. - с. 1-5; Чубарь В.Я. Хозяйственный центр Украины и организация хозяйства // Коммунист. - 1920. - № 5. - с. 33-35.

3. Очерки истории Коммунистической партии Украины. - К.: Политиздат Украины, 1977. - с. 300.

4. Революция на Украине по мемуарам белых. - М.: Л.: Госиздательство, 1930. - с. 407.

5. Там само. - с. 414.

6. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. - Одеса: Астропринт, 1998. - с. 92.

7. Державний архів Одеської області. - Ф. 40. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 5, 9-17.

8. Майстренко І. Українська комуністична партія. - УКП (україсти) // Сучасність. - 1985. - № 7-8. - с. 134-135.

9. Ленін В.І. Проект резолюції про українську партію боротьбистів. // Повне зібр. творів. - Т. 40 - с. 118.

10. Бриндак О.Б. Вказ. праця. - с. 114.

11. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. - Т.1. - К.: Держполітвидав УРСР, 1963. - с. 167.

12. Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции. - Ч. 3. - М.: Гранат, 1989. - с. 243.
13. Шлихтер О. Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. // Летопись революции. - 1928. - № 2. - с. 96-136.
14. Косіор С.В. Чотири роки революції та продробота. // Вісті ВУЦВК. - 1921. - 7 листопада.
15. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 г. - апрель 1918 г. Сб. док. и матер. - Т. 3. - К.: Госполитиздат, 1957. - с. 334.
16. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Винсунська і Ваиштанська республіки (1919-1920 рр.). - Миколаїв.: ПП "Спрінт-прінт", 1999. - с. 104.
17. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - с.3-4.
18. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. - К.: Наукова думка, 1994. - с. 174-175.
19. Ленін В.І. Г.М. Крижанівському 16 листопада 1921 року // Повне збір. творів. - Т. 54. - с. 101.
20. Горкіна Л.П. Вказ. праця. - с. 181.
21. Там само. - с. 182.
22. Кондратьев Н.Д. Изменение мирового и русского сельского хозяйства за время и после войны и основные задачи нашей сельскохозяйственной политики // Вестник сельского хозяйства. - 1922. - № 6/7. - с. 20-21.
23. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. - М.: Центр Товарищество. "Кооп. издательство", 1925.
24. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. - М., 1919. - с. 15-16, 24, 301, 303 - 305.
25. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. 1925 г. // Избранные произведения. - М.: Политиздат, - 1968. - с. 146-230. Бухарин об оппозиции Сталину. Интервью с Б.И. Николаевским // Социалистический вестник. - 1965. - № 4. - с. 89-90.
26. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 - 1929 рр.). - К.: МР Kots Publishing, 1995. - с. 87.
27. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М.: Экономика, 1989. - с. 57.
28. Там само. - с. 100.
29. Там само. - с. 342 - 347.
30. Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації // Українська кооперація. - 1918. - № 1. - с. 10.
31. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. - с. 347.
32. Там само. - с. 475 - 476.

33. Марочко В.І. Вказ. праця. - с. 96.
34. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 г. - апрель 1918 г. - Т. 3. - с. 334.
35. Ленін В.І. Наказ від РПО (Ради праці і оборони) місцевим Радянським установам // Повне збір. творів. - Т. 43. - с. 54.
36. Кульчицький С.В. Вказ. праця. - с. 12.
37. Кульчицький С.В. Непівська концепція "кооперативного соціалізму" // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 - 1928 рр.). - К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - с.12.
38. Ленін В.І. Про кооперацію // Повне збір. творів. - Т. 45. - с. 351-358.
39. Правда. - 1925. - 6 марта.
40. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах // Избранные произведения. - с. 136.
41. Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания. - М.: Современник, 1991. - с. 15.
42. Рыков А.И. Избранные произведения. - М.: Экономика, 1990. - с. 382 - 383.
43. Горкіна Л.П. Вказ. праця. - с. 189.
44. Чубар В.Я. Вибрані статті і промови. - К.: Політвидав України, 1972. - с. 217, 362 - 364.
45. Квиринг Э.И. Очерки развития промышленности СССР. 1917 - 1927. - М.-Л.: "Кооп. издательство", 1929. - с. 91.
46. Диманштейн Я.Б. К характеристике торгово-промышленного кризиса // Хозяйство Украины. - 1924. - № 11. - с. 14.
47. Диц Л. Кризис сбыта и кредит // Хозяйство Украины. - 1923. - № 2. - с.6.
48. Зейлингер В.И. Основные предпосылки контрольных цифр народного хозяйства УССР на 1926 - 1927 годы // Хозяйство Украины. - 1926. - № 8-9. - с. 6.
49. Горкіна Л.П. Вказ. праця. - с. 194.
50. Там само. - с. 195.

Маленко В.М.

ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ УСРР ЩОДО СЕЛЯНСТВА в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Одещини)

Важливою складовою розвитку будь-якої держави є позитивний рівень прибутків її громадян. Основними факторами, які впливають на цей показник, вважається наявність можливостей для за-

робітку, податкова політика держави та рівень ринкових цін. Що ж відбувалось, зокрема на Одещині, після завершення громадянської війни, адже тягар відбудови зруйнованої економіки Радянської України основною масою більшовики поклали на плечі саме селянства.

16 серпня 1922 р. Раднарком видав "Статут про місцевий бюджет". До революції місцеві бюджети поповнювалися за рахунок земських зборів. Необхідність об'єднання управління місцевих та державних господарств в один централізований апарат під час громадянської війни викликало ліквідацію більшовицьким урядом самостійних місцевих бюджетів. Але з переходом до непу та встановленням госпрозрахункових відносин 5 жовтня 1921 р. місцевий бюджет було відновлено. Джерелами поповнення місцевого бюджету, згідно зазначеного документу, вважались комунальні і сільсько-господарські підприємства та місцеві податки. Але підкреслювалось, що у зв'язку з малою прибутковістю місцевих підприємств, головною статтею прибутку місцевого бюджету є податки з населення¹. Даний урядовий документ мав явно негативне спрямування по відношенню до радянського селянства, бо проголошував рівномірне розподілення податків між містом та селом. Дійсно, на перший погляд дії упорядників цього закону цілком логічні, - на 1922 р. в Радянській Україні проживало 25,5 млн. чоловік, з них 20,5 млн. проживало в селі, тобто 4/5 усього населення, а податки, що сплачували селяни². При цьому абсолютно не враховувався натуральний податок, що сплачувало село, який в 1922 р. був в 20-30 разів більший, ніж натурозмінна повинність у місті³.

30 серпня 1922 р. в селах та містечках було введено подвірно-грошовий податок. Цей податок вираховувався для кожної губернії окремо з урахуванням господарської міцності, врожаю в дійсному та попередньому роках, кількості землі, худоби та ін. В 1922 р. подвірний податок в Одеській губернії складав 5 пудів жита на душу населення, що в грошовому еквіваленті складало 3 крб. 50 коп. Хоча передбачалося, що даний податок має бути грошовим, його вирахування в натуральному еквіваленті було пов'язане з великим дефіцитом грошових знаків у населення⁴.

Слід зауважити, що населення вкрай негативно відносилося до фінінспекторів (податківців), в Одеській фіносередок постійно приходила інформація про вбивства та напади на фінінспекторів. Лише за жовтень 1922 - травень 1923 р. в Одеській губернії розслідувалися 18 найбільш гучних справ, пов'язаних з чиненням опору фінансистам. До карної відповідальності притягали навіть за усну образу фінінспекторів⁵. Але навіть це не допомагало зробити працю збірників податків більш безпечною. Причина полягала в післявоєнному хаотичному веденні податкової політики радянським урядом, який анітрохи не враховував знесиленість селянства. З

1921 року в Україні для селянства існувало 13 видів податку, які сплачувалися 18 видами продукції⁶.

Лише на початку 1923 року було зроблено великий крок вперед у податковій політиці. На XII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про дозвіл сплати частини податку грішми. А 10 травня 1923 року вийшов закон про єдиний сільськогосподарський податок (натуро-грошовий)⁷.

Така податкова реформа була обумовлена кількарічними дослідженнями державних комісій, що їздили по регіонах. Згідно короткого бюджетного дослідження по Одеській губернії, на першу половину 20-х рр. прибутковість селянських господарств від сільського господарства складала 94,3 %, прибутки від неземлеробських занять складали 5,7%⁸. Відповідно до звіту були зроблені висновки про те, що в Одеській губернії сільське господарство значно переважає всі інші заняття населення. І тому головним джерелом для отримання коштів на сплату податків є реалізація продуктів харчування⁹.

Грошова форма сплати податку користувалась перевагою у сільського населення ще з тієї причини, що натуру треба було власноруч возити на зсипні пункти, деякі з них знаходились на відстані 40-70 верст від платника податку, селянам, у яких не було коней, в таких випадках доводилось ще й доплачувати сусідам, що мали коней, за доставку натури. З іншого боку, приватний торговий апарат значно відтягував частину натури від зсипних пунктів, так що реалізувати натуру у власному селі для селянина практично не складало проблеми¹⁰.

Легка промисловість, що повільно поновлювалась протягом першої половини 20-х рр., не могла цілком задовольнити потреби населення. Радянський уряд намагався компенсувати дефіцит товарів даної галузі за рахунок приватних кустарів та ремісників, але нерозумні податки заважали поширенню кустарного промислу, особливо це стосувалося сільських кустарів, у яких ринок збуту був відповідно вузький, ніж у місті. Постанова Раднаркома про податкові пільги сільським кустарям від 10 квітня 1925 р. мала встановити частковий паритет між сільським та міським кустарним промислом. Згідно цього документу кустарі та ремісники, що використовували одного найманого робітника і були вільні від промислового податку (тобто не використовували в виробництві двигуни), звільнялися від прибуткового податку в тому випадку, якщо промисел був лише допоміжним у господарстві (тобто, якщо заробіток від промислу не перевищував прибутку від сільського господарства)¹¹. Сільські кустарі, що мали пільги по оподаткуванню, мали пільги і на торгівлю власним товаром, при цьому за два тижні до початку торгівлі. Їх зобов'язували надати відповідну заяву до Волвиконкому¹².

Але даний закон сприяв лише зовсім дрібним кустарям, а сільські кустарі, що при виробництві використовували більше одного найманого робітника, не могли претендувати ні на які податкові пільги. При цьому родичі кустаря не вважались найманими робітниками лише в тому випадку, якщо вони не мали власного господарства¹³.

Селянам доводилось сплачувати податки й за великі сади, огородину та баштани. 11 вересня 1924 р. було затверджено правило стягнення місцевого податку з промислових садів та огородини. Від оподаткування звільнялися сади та огородини, що експлуатувалися органами наркомів та особами, що несли службу в армії та флоті. Не оподатковувалися сади (окрім яблунево-грушевих площею до 1 дес.), що знаходились в сільській місцевості у використанні одного господаря, або яблунево-грушеві в кількості не більше 60 дерев¹⁴. Розміри оподаткування з промсадів та виноградників складали 0,5 коп. за 1 саж.² в межах Одеси, 0,2 коп. за її межами, та 0,1 коп. в 10-верстній смузі від Одеси. Податок з огородини та баштанів складав відповідно: 0,4, 0,2 та 0,1 коп. за 1 саж.^{2 15}.

Одним з найважливіших джерел держбюджету УСРР після єдиного сільськогосподарського податку вважався податок прибутково-майновий. Він, за задумом уряду, мав всією тяжкістю лягти на нетрудові елементи населення. Податок цей був побудований на принципах прогресивності. По суті всі громадяни, що отримували прибуток від торгівлі, промислів, особистих занять, комерційних угод підлягали сплаті прибуткового податку, а власники предметів розкоші підлягали майновому обкладанню. Від даного виду податку звільнялись робітники та службовці, що отримували в місяць не більше 75 крб., військові, міліція, інваліди, одинокі матері¹⁶.

Ще одною ланкою фіскальної політики більшовиків, характерною винятково для південної України, було примусове страхування. Так, інструктор Одеського губстраха Соколовський в 1924 році сказав: "Страховання в Великоросії прикилось і стало добровільним, на Україні ж добровільне страхування - неможливе особливо в місцевостях неврожайних, тому буде проводитись обов'язкове страхування."¹⁷ В рамках політики примусового страхування в УСРР запроваджувалися тимчасові податки. Так, в 1924-1925 рр. було впроваджено одночасний податок з усіх громадян, що досягли 18-річного віку. Податок мав поповнити фінансовий резерв на випадок неврожаю. Населення поділялось на 10 розрядів, а кількість виплат коливалась від 2 до 20 крб. на місяць. Від цього податку звільнялись лише селяни, що сплачували єдиний сільськогосподарський податок¹⁸.

Окремою ланкою фіскальної політики більшовиків на селі в 20-х рр. були державні еквіваленти на хліб, що вводились як альтернатива грошової сплати продподатку. Як правило, розмір державного еквіваленту встановлювався нижче реальної ринкової ціни

на окремі види хліба. У маловрожайні роки, коли хліб був конче необхідний державі, еквівалент прирівнювався ринковій ціні або навіть перевищував її, щоб економічним шляхом витягнути хліб з приватного ринку. Встановлення грошових еквівалентів незмінно впливало на ринкові ціни в сенсі їх зростання. В момент проголошення нового еквіваленту сплата податків сільським населенням значно знижувалась, селяни вичікували моменту, коли ціни ринку зростуть, а реальний розмір еквівалента впаде до такого рівня, коли вигідно сплачувати податок грошима, шляхом продажу хліба за ринковою ціною¹⁹.

Ринкова ціна на хліб та державний еквівалент пуда на жовтень 1924 р.²⁰

округи	жито	екв.	пшениця	екв.	ячмінь	екв.
Одеський	32 коп.	-	73 коп.	55 коп.	29 коп.	36 коп.
Миколаївський	31 коп.	-	83 коп.	62 коп.	36 коп.	45 коп.
Первомайський	29 коп.	-	8 коп.	43,5 коп.	21 коп.	26 коп.
Херсонський	27 коп.	-	52 коп.	39 коп.	29 коп.	38 коп.

До 1928 р. природній потяг селянина продати вирощений власноруч хліб дорожче за окреслену державним еквівалентом ціну не вважалось шахрайством, тому головними постачальниками дешевого хліба для держави були залежні від неї кооперативні сільськогосподарські об'єднання та невеликий прошарок селянства з віддалених від торговельних центрів сіл, яким було нерентабельно вивозити хліб на продаж.

Важкий податковий тиск та незбалансована податкова система примушували селянство шукати альтернативні джерела прибутку. Селяни на півдні України в більшій мірі, ніж в інших регіонах УСРР, мали можливість та стимул заробляти кошти, не пов'язані з працею на землі. Цьому сприяли географічні, кліматичні та політичні фактори.

Роль географічного фактору в поширенні поза аграрних прибутків здебільшого відчувалась на терені Одещини. Селяни вдало користувались перевагами великого портового міста, вивозячи на ринки Одеси кустарну, ремісничу та сільськогосподарську продукцію, яку здебільшого і виробляли в селах та містечках Одещини. Нерідко підробляли селяни контрабандою, користуючись близькістю радянсько-румунського кордону.

Контрабандний промисел взагалі мав велике значення для прикордонних районів непівської України. Підприємливі ділки, користуючись тим, що на внутрішньому споживчому ринку відчувался дефіцит багатьох товарів, організовували довіз цілих партій таких товарів в Україну. Контрабандисти часто об'єднувались у так звані трести, що являли собою комерційні підприємства з власними конторами, агентурою, бухгалтерією і навіть страхуванням від збитків.

Головні учасники цих організацій безпосередньо не переходили кордонів з товарами, а мешкали в містах, маючи своїх агентів в прикордонній смузі з числа місцевих селян. Переправивши товар через кордон, контрабандисти концентрували його на таємних складах ("малинах"), а потім невеликими партіями переправляли до міст, отримуючи від організаторів рейду певний процент. Згідно даних НК-РСІ УСРР, на середину 20-х рр. каральним органам вдавалося затримати лише 8-10 % контрабандистів²¹.

Політична ситуація в країні також не сприяла популярності важкої праці на землі. Нестабільний хлібний ринок, керований державою, диференційне оподаткування знижували у селян стимул до підвищення врожаю. Разом з тим проголошення НЕПу в 1921 р. дозволяла селянам торгувати, займатись кустарництвом та ходити на заробітки.

Але набагато важливішу роль у поширенні не аграрних прибутків в нашому регіоні відіграв кліматичний фактор. Існування в зоні ризикованого землеробства, неврожайні роки, змушувало селян пристосовуватися і шукати альтернативні джерела заробітку. Саме в неврожайні роки в селах спостерігалась активізація спекуляції та лихварства, виїзди працездатного населення до міст на сезонні підробітки.

Втечі з сіл в пошуках заробітку під час голоду 1922 р. практикувались по центральній Одещині скрізь і в широких масштабах. Здебільшого селяни прямували до більш-менш врожайного Поділля, де наймалися на чорнову роботу. Місцеві заробітки зустрічалися рідко, зокрема, селяни с.Дальника, с.Нерубайського, с.Усатово наймалися на погрузку продподаткового зерна (за погрузку вагона платили по 15 фунтів зерна на селянина). Але після завершення голодомору більша частина селянства з приміських сіл продовжувала ходити на підробітки до міста, не припиняючи разом з тим праці на землі²².

Протягом всього відбудовчого періоду (перша половина 20-х рр.) українське селянство, важко працюючи на землі, постачаючи хліб у місто, мало сплачувати важкі податки, при цьому не маючи і десятої частини тих благ та доступу до дефіцитних товарів, що мали міські мешканці. Але природна підприємливість південно-українського населення дозволяла нести цей тягар та знаходити додаткові, крім аграрних, джерела для заробітку.

Примітки:

1. ДАОО. - Р - Ф.104. - Оп.1. - Спр.197. - Арк.1.
2. Там само. - Арк.3.
3. Там само. - Арк.1.
4. Там само. - Арк.3.

5. Там само. - Арк.8.
6. Хорошун Б.І. НЕП і вирішення продовольчої проблеми // Науковий практикум з питань політичної історії. - 1991. - №170. - С.19.
7. Там само.
8. ДАОО. - Р - Ф.606. - Оп.1. - Спр.94. - Арк.16.
9. Там само.
10. Там само. - Арк.17.
11. ДАОО. - Р - Ф.1129. - Оп.1. - Спр.149. - Арк.22.
12. Там само. - Арк.33.
13. Там само.
14. ДАОО. - Р - Ф.1041. - Оп.1. - Спр.461. - Арк.2.
15. Там само. - Арк.6.
16. ДАОО. - Р - Ф.1041. - Оп.1. - Спр.575. - Арк.77.
17. Там само. - Арк.162.
18. Там само. - Арк.78.
19. ДАОО. - Р - Ф.606. - Оп.1. - Спр.94. - Арк.15.
20. Там само. - Арк.5.
21. Волосник Ю.П. Підпільна підприємницька діяльність нової буржуазії України та боротьба з нею в роки НЕПу // Вестник Харьковского университета. История. - 1992. - № 363. - вып.26. - с.147
22. Статистический бюллетень. - Одесса, 1923. - №1-2. - с.III-IV

Левченко В.В.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ СЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРИ ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Серед численних історичних установ і організацій, які почали виникати й розвиватися в Україні у 20-ті роки ХХ ст., окрему роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії та вихованні молодих кадрів істориків відіграли науково-дослідні кафедри (НДК) при інститутах народної освіти (ІНО). У радянській і сучасній українській історіографії питанням організації та існування історичних НДК було присвячено декілька статей, але лише у 90-х роках ХХ ст. з'явилися перші праці про діяльність цих інституцій¹.

Різні аспекти існування Одеської секції Харківської НДК історії української культури при Одеському ІНО наприкінці ХХ ст. розглядала у своїх роботах З.В.Першина². Також про діяльність секції

та її керівника М.Є.Слабченка у своїх працях писали С.Г.Водотика, В.М.Заруба, Т.М.Попова, В.Н.Станко та ін.³

НДК почали виникати в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. Зміна влади з наступною реорганізацією вищих учбових і наукових закладів, еміграція вчених, занепад економічних і фінансових відносин, втрата зв'язків українських науковців з науковцями інших держав, відсутність можливості видання нових книг привели до припинення наукової діяльності. Питання про стан науки в Україні особливо гостро постало у 1920 р., що було пов'язано із закриттям університетів. Науково-організаційні структури цих закладів переважно ввійшли до складу ІНО, основне завдання яких полягало у підготовці спеціалістів з різних галузей знань, а науково-дослідну роботу мали проводити кафедри, що виникали поза їх стінами. Складовою частиною створюваних інституцій була когорта вчених класичних університетів, вчених традиційної історичної школи російських університетів, які передавали свої знання радянським студентам. Новими науковими організаціями повинні були стати НДК при ІНО.

У звіті про діяльність Наукового Комітету (НК) Українського Голдового Комітету професійної освіти (Укрголовпрофос) за жовтень і листопад 1921 р. його голова С.Ю.Семковський подав розроблене положення про НДК⁴. Вперше положення про нові інституції було надруковано у журналі "Наука на Україні"⁵. Для повноцінного розвитку науково-дослідної роботи у найголовніших центрах України: Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Ніжині та Кам'янець-Подільському, де для цього були необхідні навчально-допоміжні заклади [ІНО. - В.Л.], Народний Комісаріат Освіти (НКО) заснував НДК. У положенні від 3 січня 1923 р. доповнювалось, що при деяких відповідних спеціальностях вузів організовувались спеціальні кафедри з окремих наукових дисциплін. У зв'язку з цим вузи повинні були сприяти кафедрам у науковій праці, надаючи їм право користуватися приміщеннями, навчально-допоміжними установами. Вузи мали залучати аспірантів до проведення практичних та семінарських занять зі студентами разом з професорами та під їх керівництвом⁶.

НДК знаходились у віданні НК, який на правах особливого відділу НКО входив до складу Укрголовпрофоса, завідував управлінням науково-дослідною частиною, організовував та контролював діяльність науково-дослідних закладів. НК були підвідомчі НДК, наукові товариства, обсерваторії, лабораторії, музеї. Для висвітлення питань, пов'язаних з НДК, голова НК скликав нараду керівників кафедр та секцій. До складу НК входили дві секції: науково-дослідна та наукової інформації і консультації. Науково-дослідна секція розглядала справи по управлінню науково-дослідними закладами, організовувала науково-дослідну роботу, скликала наукові з'їзди і займалась організацією науково-

дослідних екскурсій. Секція наукової інформації і консультації відала веденням обліку всіх наукових закладів і робіт, реєструвала наукових працівників, сприяла виданню та поширенню науково-дослідних творів, встановлювала зв'язки з науковими закладами інших держав. У Києві, Одесі та Катеринославі створювались місцеві Наукові Бюро (НБ) для виконання на місцях функцій НК, як органи, які діяли за його директивами⁷.

НДК мали свої загальні збори, в яких брали участь дійсні члени та співробітники. Секції мали право влаштовувати свої засідання під керівництвом голови секції або його заступника. На засіданнях кафедр та секцій заслуховувались наукові доповіді, розроблялись плани робіт, розглядались справи, які торкалися кафедр чи секцій.

НДК представляли НК плани своїх робіт на початку року та звіти про діяльність по закінченню кожного півріччя. З 14 вересня 1922 р. контроль над роботою кожної кафедри здійснювався адміністрацією закріпленого за нею вуза⁸. Внутрішнє управління і наукова діяльність кафедри не залежала від вузу, так як вона діяла на підставі спеціальних положень та інструкцій НКО. Питання про користування навчально-допоміжними установами вузів, для потреб дослідних кафедр, вирішувалось шляхом угоди між ними, а в разі, коли угоди не було досягнуто, у загальному порядку Головною освітою.

З метою налагодження взаємовідносин між НДК й вузами, додаток до положення у 1924 р. встановлював більш тісний контакт між науково-навчальною роботою вузу та науково-дослідною роботою кафедр. НДК були зобов'язані сприяти вузам їх науковій роботі, пов'язаній з викладацькою діяльністю. З боку вузу — у максимальному сприянні роботі, шляхом надання права користуватися лабораторіями й кабінетами, і, по можливості, фінансової допомоги за рахунок спеціальних коштів вузу⁹. Хоча в цілому НДК з усіма закладами утримувались за рахунок НКО, вони мали право самостійно розподіляти виділені кошти на утримання штату, який затверджувався у встановленому порядку.

Під керівництвом відомих вчених-дослідників НДК розробляли наукові проблеми, а також займалися підготовкою до наукової й викладацької діяльності осіб, які виявляли прагнення до наукової діяльності і необхідні для цього знання та здібності.

НДК формувались за науковими дисциплінами і пов'язаними групами наук на основі наукової класифікації, але, у першу чергу, відкривались головним чином ті, які мали особливо важливе значення для державного будівництва та економічного зростання країни. У 1921 р. наукові кафедри були поділені за видами досліджень на сільськогосподарську, індустріально-технічну, медичну, ветеринарну, фізико-математичну, хімічну, біологічну й соціальну. У 1923 р. соціальні кафедри були перейменовані у соціально-історичні. Того ж року з'явилися гірничозаводські ка-

федри. З 1926 р. НДК діяли в індустріально-технічній, сільськогосподарській, соціально-економічній, медичній, педагогічній та художній освітах¹⁰.

За положенням до особового складу НДК входили: керівники кафедр і секцій, дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти. Голова кафедри здійснював загальне керівництво всією діяльністю кафедри та всіх її секцій, подаючи періодично звіти в НК Головпрофосвіти. Керівники секцій разом з дійсними членами вели наукову роботу у секціях, залучаючи до безпосередньої участі в ній наукових співробітників і аспірантів.

НДК за положенням у першу чергу розробляли теми, запропоновані Укрголовпрофосом. У цілому кафедри самі складали програми досліджень та список тем для наукової розробки. Науково-дослідна робота кафедри організовувалась переважно на основі колективної, об'єднаної праці усіх її членів та співробітників. Результатом особистої наукової творчості деяких працівників були індивідуальні роботи.

Керівники кафедр, секцій і дійсні члени обирались на загальних зборах кафедри з висококваліфікованих вчених, що вели самостійно науково-дослідну роботу, через НК на затвердження колегії Головпрофосвіти. На посади наукових співробітників загальними зборами кафедри обирались і затверджувались НК молоді вчені, які розпочинали наукову підготовку під керівництвом своїх професорів або самостійно. Аспіранти обирались з осіб, які виявляли здібності і покликання до наукової роботи (після необхідного стажу могли бути переведені до штату наукових співробітників). Разом з тим, кандидати в керівники, дійсні члени, співробітники і аспіранти могли пропонуватися також окремими науковими асоціаціями і навіть окремими компетентними особами.

30 квітня 1923 р. НК відмітив, що одним з найголовніших завдань НДК є підготовка молодих працівників науки до викладацької діяльності. Роботу аспірантів планували по визначеній програмі, яка була розрахована на два роки. Кафедра керувала роботою аспірантів та шляхом перевірки знань визначала ступінь підготовки, яка проводилась протягом трьох років. Наприкінці аспірантського стажу для перевірки наукових досягнень, на відкритому засіданні влаштовувався прилюдний захист наукової роботи та тез за участю представників від Укрупнауки, правління вузу, Державного Наукового Методичного комітету. Якщо прилюдний захист виявляв цілком достатню підготовку аспіранта до самостійної науково-дослідної або вищої навчальної діяльності, кафедра по затвердженню Президії Укрупнауки переводила аспіранта в наукові співробітники¹¹.

У науковому відношенні робота НДК проходила в контакті з вченою роботою Академії Наук (АН). Вони повідомляли АН про результати своїх досліджень, брали участь у скликаних нею з'їздах та

конференціях. Керівники кафедр і секцій були членами-кореспондентами АН.

Для встановлення раціональної мережі НДК НК визначав, скільки кафедр і які саме повинні бути встановлені. Восени 1921 р. у Харкові нараховувалось 38 затверджених кафедр, а в інших містах тільки проводилась підготовча робота. За оперативним планом НК на 1922 р., в залежності від наявності необхідних умов для їх роботи, планувалось відкриття у Харкові 37 кафедр з 358 аспірантами, у Києві (33-317), в Одесі (15-175), у Катеринославі (11-95), у Кам'янець-Подільському (3-40) і у Ніжині (1-15)¹². Інколи допускалося існування паралельних кафедр у двох і навіть декількох містах.

6 лютого 1922 р. НК затвердив склад НДК м. Харкова та встановив початковий склад НДК м. Катеринослава. Вказівки по організації кафедр у цьому місті передавалися через професора Лебедєва, у м. Києві через представника ВУАН Лозиева і представника Київського Губпрофобра Постолювського, у м. Одесі через приват-доцента Берліна. Розподіл аспірантів по НДК здійснював заступник голови НК Д.І.Багалій¹³.

Наприкінці березня 1922 р. у Харкові було організовано 39 НДК. Особовий склад кафедр нараховував 242 наукових працівника, у тому числі керівників кафедр - 34, керівників секцій - 38, дійсних членів - 35, наукових співробітників - 30 й аспірантів - 105. У Катеринославі затверджено 11 кафедр, у Ніжині одна. Кафедри педології почали діяльність у Києві і Одесі. З п'ятидесяти трьох кафедр тільки три були історичними. У Катеринославі з 1 січня 1921 р. діяла кафедра українознавства, яка мала дві секції: археології, етнографії та історичної географії України й історії Запоріжжя (керівник кафедри і секції Д.І.Яворницький) і соціально-економічної історії України під керівництвом М.Ф.Злотникова. У Харкові в жовтні 1921 р. була заснована кафедра історії української культури під керівництвом Д.І.Багалія. До її складу входили чотири секції: історії України (очолював Д.І.Багалій), історії Росії, історії українського права, етнології і краєзнавства та історії європейської культури, яку очолював В.П.Бузескул і складалася з трьох секцій: античної культури, російської культури, західноєвропейської історії. В Ніжині у лютому 1922 р. було затверджено кафедру історії культури й мови, яка складалася з трьох секцій: античної культури (керівник кафедри і секції П.В.Тихомиров), української та російської історії (керівник В.Г.Ляскоронський) та історії української мови та літератури (керівник Резанов)¹⁴.

В Одесі організацію НДК розпочали взимку 1922 р. з ініціативи НБ Губпрофоса (голова Ч.Д.Кларк, науковий секретар Е.Я.Немировський, члени І.Ю.Тимченко, С.Й.Шатуновський). За відсутністю резолюцій по організації інституцій до Харкова був відраджений Є.П.Трифільєв. Отримані відомості зводились до того,

що в Одесі можна було заснувати лише 15 НДК, але при кожній може складатись стільки секцій, скільки це здається необхідним у відповідності з місцевими науковими силами, не перевищуючи двох із загальною кількістю 5-6 співробітників. Наукова колегія м. Одеси запропонувала 39 кафедр із 192 секціями. В результаті чергового розподілу НК їх кількість була доведена до 19, але представлені можливості залишались дуже обмеженими і знаходились у великому протиріччі з планом, виробленим вченими Одеси. Тому було вироблено новий план, переданий до НК, в основу якого була покладена схема, розроблена науковими силами Одеси. НБ виробило загальне підґрунтя, у відповідності з яким були встановлені кафедри і обрані їх керівники. Після схвалення Колегією Губпрофоса цього списку, на засідання Бюро по черзі запрошувались керівники і разом з ними кафедри поділялись на секції та обирались їх завідувачі. Потім у засіданнях, в яких брали участь всі завідувачі секцій, проводився відбір останнього персоналу кожної кафедри. Таким чином, поданий план представляв результат спільної роботи НБ та вчених Одеси. Варто відзначити, що у вирішенні питання організації НДК використовувались два моменти: важливість наукової дисципліни та наявності в Одесі особи, яка могла поставити наукове дослідження у цій галузі на високий рівень. При однаковій важливості різних дисциплін НБ зупиняло свій вибір на тій галузі знань, яка по наявності наукових співробітників у місті може розраховувати на більш широкі результати наукового дослідження¹⁵.

Влітку 1922 р. на початку академічного навчального року вдруге постало питання кількості НДК в Одесі. НБ Одеського Губпрофоса заслухало повідомлення Б.В.Варнеке (доповідь у НК від 21 червня 1922 р.) про затвердження розробленої схеми щодо виділення з 22 кафедр п'ятнадцяти штатних та семи позаштатних на основі бюджетного розподілу. У засіданні від 16 серпня Бюро не погодилося із скороченням кількості кафедр і запропонувало НК виділити додаткові місця за рахунок невикористаних місць Києвом та Харковом¹⁶.

Питання організації кількості НДК в Одесі було розглянуто НК у зв'язку з пропозицією Колегії Укрголовпрофоса про скасування загальної кількості кафедр по Україні до 75, з якого на долю Одеси припадало тільки 15, у тому числі враховувались вже засновані і затверджені кафедри марксизму та педології. Таким чином, Одеса представила 13 НДК: математики з 4 секціями (завідувач І.Ю.Тимченко); фізики (4 секц., зав. Л.І.Мандельштам); біології (5 секц., зав. Ф.М.Породко); географії й геогнозії (3 секц., зав. Г.І.Танфільєв); хімії (3 секц., зав. П.І.Петренко-Критченко); морфології й фізіології (4 секц., зав. В.В.Воронін); експериментальної й соціальної медицини (7 секц., зав. В.П.Філатов); прикладної механіки (5 секц., зав. Ч.Д.Кларк); інженерно-будівельних наук (4 секц., зав. В.І.Зуєв); агрономії (3 секц., зав. А.А. Браунер); право-

вих наук і прикладної економіки (О.Я.Шпаков); мовознавства й літератури (зав. А.І.Томсон); історії культури й археології (зав. Б.В.Варнеке) з секціями античної й західно-європейської культури та філософії (зав. М.І.Мандес, дійсні члени С.С.Дложевський, С.Л.Рубінштейн, М.І.Гордієвський, наукові співробітники І.М.Троїцький, К.П.Добролюбський), етнографії, російської й української культури (зав. Р.М.Волков, дійсні члени Є.О.Загоровський, М.Є.Слабченко, А.В.Музичко) і археології (зав. Б.В.Варнеке, науковий співробітник М.Ф.Болтенко). Як і раніше, у центрі уваги перебували питання комплектації штату, аспірантури, інвентарю, оплати праці, забезпечення літературою, стосунків кафедр з вузами та інші¹⁷.

По цій схемі НДК працювали до розгляду чергового проекту розподілу кафедр, отриманого з центру 23 лютого 1923 р.. Після перегляду особового складу співробітників у кінці березня Губпрофос затвердив схему з 13 НДК: математики, біології, географії й геогнозії, хімії, морфології й фізіології, експериментальної медицини, епідеміології й бактеріології, профілактичної медицини, прикладної механіки, інженерно-будівельних наук, рослинознавства, сучасних правових проблем, марксизму¹⁸.

З 1 квітня НБ ліквідовувалося, а його справи переходили до уповноваженого НК Укрглавпрофоса Д.К.Третьякова. У цьому ж місяці він відправив до Главпрофосу черговий проект НДК м. Одеси за яким кафедри поділялися на п'ять підрозділів: фізико-математичних наук (кафедри математики та фізики), природничих наук (кафедри біології, географії й геогнозії, хімії), медичних наук (кафедри морфології й фізіології, експериментальної медицини, епідеміології й бактеріології, профілактичної медицини), індустріально-технічних наук (кафедри прикладної механіки, інженерно-будівельної), сільськогосподарських наук (кафедри тваринознавства, рослинознавства), гуманітарних наук. До останнього входили кафедри марксизму (зав. Г.А.Левіт; дійсні члени І.А.Хмельницький, О.Ф.Малеев; наукові співробітники Л.В.Громашевський; аспіранти Стах, Петровський, Самулевич, Розенфельд, Давидов, Яновський, Айзенберг, Златопольський, Берштейн, Альохін, Лаврентьев (позаштатний), сучасних правових проблем (зав. Е.Я.Неміровський), археології (зав. Б.В.Варнеке; дійсні члени М.І.Мандес; наукові співробітники М.Ф.Болтенко, І.М.Троїцький, Семенів-Зусер; аспіранти Розенблюм, Мотвесвич), педології (зав. М.М.Тарасевич)¹⁹.

У питанні відношення НДК до вузів на основі циркуляра Главпрофобра № 393/2726 у травні було прийнято рішення закріпити їх за останніми, а штат обмежити вісьма співробітниками (без аспірантів). В Одесі розподіл виглядав таким чином: до ІНО відійшли кафедри математики, біології, географії й геогнозії; до Медичного інституту - кафедри медичних наук, до Політехнічного інституту - кафедри

індустріально-технічних наук. НДК сучасних правових проблем закріплена за інститутом народного господарства, кафедра рослинництва за сільсько-господарським інститутом, а кафедри фізики і хімії за технікумом загальної прикладної хімії²⁰.

У квітні місяці голові Укрглавпрофоса Я.П.Ряппо надійшла доповідна записка завідувача Губпрофоса Т.Внукова, в якій він відмічав, що до складу НДК задіяна велика кількість співробітників колишнього університету (Занчевський, Є.В.Васьковський), тому деякі кафедри викликають зауваження. НДК археології на його думку взагалі "зайва", так як наукова-дослідна робота з археології здійснювалась в історико-археологічному музеї. Тому 1 червня 1923 р. до Главпрофоса була надіслана чергова схема 13 НДК: математики, біології, географії й геогнозії, хімії, морфології й фізіології, експериментальної медицини, епідеміології й бактеріології, профілактичної медицини, прикладної механіки, інженерно-будівельних наук, рослинництва, сучасних правових проблем, марксизму — завідувач Г.А.Левіт, дійсні члени І.А.Хмельницький, О.Ф.Малєєв; наукові співробітники Л.В.Громашевський; аспіранти Стах, Петровський, Самулевич, Розенфельд, Давидов, Яновський, Айзенберг, Златопольський, Берштейн, Альохін, Лаврентьєв (позаштатний)²¹.

На початку 1923 р. в Україні вже було 88 НДК: 37 у Харкові, 21 у Києві, 20 в Одесі, 8 у Катеринославі та по одній у Ніжині і Кам'янець-Подільському. Склад наукових робітників усіх кафедр нараховував 1003 чоловіка: керівників кафедр - 88, керівників секцій - 132, дійсних членів - 122, наукових співробітників - 127 й аспірантів - 534. Група соціально-історичних дисциплін поділялась на інституції: історії європейської культури — знаходилась у Харкові, Києві й Одесі (включаючи археологію); історії України у Харкові й Катеринославі; історії та економіки Поділля в Кам'янець-Подільському, яка була заснована наприкінці 1922 р. і складалася з двох секцій: народного господарства і культури; історії культури та мови в Ніжині; мовознавства у Харкові, Києві і Одесі; соціальної економіки у Харкові і Одесі; проблем сучасного права у Харкові і Одесі; світового господарства у Харкові; педології у Харкові, Києві і Одесі; мистецтвознавства у Києві; марксизму й марксознавства у Харкові, Києві і Одесі²². Склад НДК Одеси був представлений на розгляд і затвердження Наукового Комітету та опублікований у журналі "Наука на Україні"²³.

31 березня 1924 р. була заснована НДК історії України у Києві під керівництвом М.С.Грушевського. Незабаром вона підпорядковувалась АН²⁴.

У 1923-1924 учбовому році в Одесі існувало 14 НДК. Склад кафедр нараховував 139 штатних працівників, з яких — 80 наукових робітників і 59 аспірантів. Почали видаватися друковані роботи членів кафедр²⁵.

Після прикріплення до ІНО перших НДК, у травні 1923 р., їх кількість у списку на 1924-1925 навчальний рік збільшилась. Так, при Харківському ІНО налічувалось 15 кафедр з двома історичними — "історії європейської культури" та "історії України". При Київському ІНО 8 кафедр. При Одеському ІНО — 6 кафедр: до існуючих математики, географії й геології, біології приєднались морфології й фізіології, педології, астрономії й геофізики. У Катеринославському ІНО три кафедри, з яких одна "українознавства". У Ніжинському ІНО одна кафедра "історії культури й мови" та в Кам'янець-Подільському ІНО одна кафедра "історії й економіки Поділля"²⁶. У порівнянні з минулим роком з десяти історичних НДК залишилось тільки п'ять. Причому в Одесі і Києві — жодної.

Питання про відкриття при Одеському ІНО НДК історії багато разів розглядалось і всебічно обговорювалось. Так, 13 липня 1925 р. на засіданні правління Укрнауки було ухвалено (доповідь Д.І.Багалія) організувати НДК історії української культури під керівництвом М.Є.Слабченка. Стосовно конкретних засобів організації, то було прийнято рішення відкласти це питання до осені для з'ясування матеріального стану та особового складу співробітників запланованої кафедри²⁷.

Впродовж перегляду цього питання 29 червня 1925 р. ректор П.Самулевич у зверненні до Головнауки відмітив, що після того, як НДК марксизму перестала існувати (постанова кафедри від 12 січня 1924 р. про припинення діяльності)²⁸, стала відчутною необхідність відкриття інституції гуманітарних наук, і у першу чергу НДК історії української культури. Тому, Одеське ІНО планувало організувати кафедру у складі чотирьох секцій: соціально-економічна історія України (завідувач М.Є.Слабченко), історія революційних рухів на Україні і КП(б)У (зав. О.Ф.Малесв), українського письменства (зав. А.В.Музичко), краєзнавства (зав. В.Б.Лебедів) під загальним керівництвом М.Є.Слабченка²⁹.

В доповіді від 20 грудня М.Є.Слабченко звернувся до завідувача Укрнауки М.І.Яворського з пропозицією об'єднати наукові сили історико-археологічного музею й архіву з НДК, як допоміжні заклади без права на власні дослідження. На це керівництво Укрнауки відреагувало негативно з відповіддю, що "не може дати право на монополію в галузі наукових досліджень" і запропонувало ввести до складу кафедри співробітників цих установ³⁰.

За постановою Президії Головнауки з 1-го січня 1926 р. в Одесі повинна була відкритися НДК історії української культури. До її складу, на чолі з керівником М.Є.Слабченко, мали ввійти вчені А.В.Музичко, В.Ф.Лазурський, Є.О.Загоровський, Б.В.Варнеке³¹.

На початку 1926-1927 навчального року, у вересні відбулося позачергове засідання Правління Одеського ІНО. На ньому обговорювались питання організації НДК історії української культури при інституті. Присутні, на чолі з ректором Т.Внуковим, постановили

важати доцільним організувати замість НДК мовознавства інституцію історії української культури, куди перша увійшла б з двома секціями — мови й літератури. За проектом нова установа мала поділятися на чотири секції: української мови (керівник О.І.Томсон), української літератури (керівник А.В.Музичко), соціології (керівник Гарін) та соціально-економічної історії України. Головою і керівником останньої секції у складі професорів К.П.Добролюбського, Є.О.Загоровського, О.Л.Вайнштейна та викладача Я.Є.Мерзона планувалося призначити М.Є.Слабченка. Пропозиція про секцію, як складову частину, не влаштовувала М.Є.Слабченка і для розв'язання цього питання до Одеси у відрядження приїхав завідувач управління Укрнауки М.І.Яворський. Після його звіту 11 грудня 1926 р. на засіданні Президії Укрнауки керівником Одеської секції Харківської НДК історії української культури при Одеському ІНО з 1 жовтня 1926 р. затвердили професора М.Є.Слабченка. Правління ІНО це повідомлення оголосило лише 4 лютого 1927 р.³²

Протягом січня-червня 1927 р. завідував секцією М.Є.Слабченко, співробітників не було, аспіранти — випускники ІНО Бровер І., Князев Г., Ковбасюк С., Рубінштейн М., Слабченко Т. і Хаїт Т. Члени секції виступили з трьома доповідями: М.Є.Слабченко - про методологію історії робітничого класу, І.Бровер - про вчення Оржецького й Т.Слабченко - про аграрну кризу 70-80 рр. XIX ст. У звіті за 1927-1928 рр. одеська секція мала десять засідань, які відбувались один раз у два тижні. М.Є.Слабченко продовжував свою роботу по історії господарства в Україні від середини XVII ст. до 1914 року і опублікував перший випуск V тому "Організація господарства України" й декілька статей. Він керував роботою аспірантів по розробці ними програм та їх педагогічною діяльністю. З усіх аспірантів шестеро (І.Бровер, Г.Князев, С.Ковбасюк, М.Рубінштейн, Т.Слабченко, Т.Хаїт) закінчували другий рік аспірантського стажу та двоє перший - Добрицький й Рибак, які протягом року ознайомились з першоджерелами історії України³³.

У додатку до штатів Одеського ІНО на 1928-1929 учбовий рік вміщено список штатного складу НДК, де зазначено чотири кафедри: математики - керівник І.Ю.Тимченко і чотири наукових співробітника; біології - керівник Ф.М.Породко із сімома співробітниками; географії та геології - керівник О.К.Алексеев та три співробітника; педагогіки та педології - керівник М.І.Гордієвський, керівники секцій С.О.Шевальов, Н.Тарасевич, А.Г.Готалов-Готліб, Лозинський та одна секція Харківської НДК історії української культури, де керівником секції був М.Є.Слабченко, а науковим співробітником - М.Ф.Болтенко³⁴.

Щоб допомогти підготуватись студентам до науково-дослідної роботи 10 січня 1927 р. Держнаукметодком затвердив положення про семінари підвищеного типу, які ставили завданням підвищення рівня студентів старших курсів з основних теоретичних дисциплін,

сприяючи таким чином підготовці складу майбутньої аспірантури для НДК. До семінарів приймали самих здібних студентів останнього та передостаннього курсів, що добре встигали з дисциплін, які опрацьовували на семінарах, і виявляли серйозний інтерес та здатність до наукової діяльності. Студенти, що успішно працювали на семінарі після закінчення теоретичного курсу вузу рекомендувались до аспірантури³⁵.

8 жовтня 1926 року на засіданні Правління ІНО проректор Д.К.Третяков виступив з доповіддю про організацію в інституті семінарів підвищеного типу з педагогіки й соціально-економічної історії України. Він повідомив, що приймаючи до уваги відсутність кредитів, питання про організацію семінарів розглядатимуться в тому разі, коли керівники подадуть заяви про безкоштовну працю. Також мова йшла про те, щоб не розглядати питання про відкриття семінарів в тих галузях дисциплін, по яких є навчально-допоміжні установи, де бажаючи студенти мають можливість поглиблювати свої знання. Після доповіді керівником семінару підвищеного типу по соціально-економічній історії України Правління ІНО затвердило професора М.Є.Слабченка і погодилося з представленим ним планом роботи. Також було затверджено сімнадцять осіб, як учасників семінару: Рибак, Горешник, Бодров, Кострицький, Пуня, Мещеряк, Добрицький, Пашенко, Дрига, Ратнер, Беккер, Дем'яненко, Опанасюк, Талай, Нізель, Ліберзон, Фелікс. Пізніше до семінару було зараховано Трачевського з 23 жовтня, Вакуловича, Гоцуляка і Грижибовського з 5 листопада, а з 11 березня 1927 р. М.О.Бачинського. Після перевірки знань 14 січня 1927 р. Правлінням вузу було дозволено приступити до занять у семінарі. За рік були розроблені теми - "Історія цін в Одещині за 1914-1917 рр.", "Зарплатня в Одесі за 1918-1923 рр." та "Аграрна революція на Одещині 1917-1922 рр."³⁶

По затвердженню Колегії НКО від 9 лютого 1925 р. за згодою Укрупнаукою НДК могли видавати власні наукові бюлетені, наукові збірки, наукові записки та взагалі наукові праці своїх членів³⁷. В Одесі ще у 1923 році розпочався випуск "Журнала научно-исследовательских кафедр в Одессе"³⁸, який призначався для коротких повідомлень про праці наукових співробітників кафедр. За п'ять років було надруковано шістнадцять номерів у трьох томах. У першому номері на внутрішньому розвороті обкладинки відмічалось, що журнал був продовженням "Ученых Записок Высшей Школы г.Одессы", які виходили у 1921-1922 рр. З першого року видання журнал включав три відділи: математики й техніки під редакцією професора І.Ю.Тимченка, медицини і природознавства (професор Г.І.Танфильев) та суспільно-гуманітарних наук (професор Е.Я.Немировський). У 1924 році було виділено четвертий відділ - медицини на чолі з редактором професором Н.К.Лисенковим.

На сторінках журналу публікували статті історики Б.В.Варнеке — "Географическое распределение окрашенных костяков СССР" і "О пределах бронзового века", Є.О.Загоровський - "Экономическая политика Потёмкина в Новороссии (1774-1791)", Ф.О.Петрунь — "Степове Побужжя в господарськiм та військовiм укладі Українського прикориччя. Замітки до Бронєвського та Баплана", В.І.Бушкович — "Матеріали до антропології в Україні. Копальний череп з Уманя"³⁹.

У 1927 р. спадковість журналу була передана "Запискам Одеського ІНО", які були надруковані тиражем 550 примірників. Проспект цього видання було затверджено в травні 1926 р. Держнаукметодкомом під назвою "Труди Одеського ІНО", як видання педагогічних праць Одеського ІНО на спеціальні кошти інституту⁴⁰.

В організації і діяльності Одеської секції історії української культури величезну роль відіграв М.Є.Слабченко. Як ми бачимо, діяльність аспірантів не була відзначена їх працями у журналі. Тому М.Є.Слабченко вважав можливим перенести роботу своїх учнів до утвореного ним у 1926 р. Одеського наукового при Українській Академії наук товариства. Можливо на той час це було альтернативною науково-дослідному закладу, яка давала свободу у вивченні історії України, до якої завжди прагнув академік. Саме тому у роботі товариства приймали активну участь його учні — аспіранти кафедри. Перші наукові праці на сторінках збірки товариства опублікували І.Бровер ("З історії "австрійської школи" на Україні" та "Економічні погляди Т.Рильського"), О.Варнеке ("Залізничне будівництво на Україні в 1860-х рр." та "Р.В.Орбінський"), С.Ковбасюк ("Місто в військових поселеннях України"), М.Бачинський ("Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М.В.Левитського" та "Головні економічні течії 30-х — 40-х рр. ХІХ ст. на Степовій Україні"), А.Погребинський ("Аграрна справа на Україні в світі II Державної Думи" та "До історії аренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р."), Т.Слабченко ("До історії аграрних криз на Україні в ХІХ столітті")⁴¹.

На підставі постанови РНК УСРР з 1 серпня 1930 р. про мережу НДК, НКО повідомив про ліквідацію деяких установ. В Одесі були закриті секція історії української культури, філія інституту єврейської культури, секція сходознавства. Усі керівники, наукові робітники та науково-технічні співробітники звільнялися з посад з 15 вересня 1930 р. Аспіранти ліквідованої секції харківської НДК Герман, Погорілий, Сіроглазов, Трачевський залишались в Одесі на умовах прикріплення до академічної кафедри історії України Одеського інституту професійної освіти, де мали продовжувати дослідження за планом інституту історії української культури імені академіка Д.І.Багалія та складати звіти про наукову роботу, виступати з доповідями, одержувати стипендії і захищати промоційні праці⁴². Нова науково-дослідна установа НКО інститут історії ук-

раїнської культури імені академіка Д.І.Багалія (1930-1934 рр.) була утворена у Харкові на базі об'єднання секції НДК історії української культури Одеського ІНО, НДК історії української культури Харківського ІНО, історичної секції НДК історії культури Ніжинського ІНО, секції історії України НДК українознавства у Дніпропетровську (Катеринослав). В Одесі була утворена Харківська філія інституту марксизму-ленінізму, до якого приєдналася секція історії революційних рухів дніпропетровської НДК. У Харкові з'явився інститут Сходознавства, а у Києві інститут єврейської культури⁴³.

Молоді історики України формувалися у 20-ті роки під впливом професорсько-викладацького складу колишніх класичних університетів. Інститут імені Д.І.Багалія продовжував традиції у дослідженні проблем історичного розвитку історії України, започатковані кафедрами й секціями історичного профілю при ІНО. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх секцій, як самостійних структур у галузі вивчення історичних дисциплін становила певний етап у розвитку історичної науки, підготовці й вихованні наукових співробітників та викладачів вищих історичних закладів.

Таким чином, Одеська секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському ІНО під керівництвом М.Є.Слабченка була організаційно сформована, розпочала дослідницьку роботу і вела активну підготовку аспірантів до наукової праці. І хоча її діяльність була не такою плідною, але саме тут продовжувалось закладення підвалин подальшого розвитку і формування наукової історичної думки та виховання істориків.

Примітки:

1. Див.: Кравченко В.В., Савенок Л.А. *Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины им. Академика Д.И.Багалая (1921-1930)* // *Вопросы истории СССР*. - 1990. - Вып. 35. - С.49-55; Богдашина О.М. *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.)*. - Харків, 1994; Юркова О. *Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.)*. - К., 1999. - 433 с.

2. Див.: Першина З.В. *Научные школы одесских историков-украинистов* // *Одесі - 200: тези доповідей Міжнародній науково-практичній конференції 6-8 вересня 1994 р.* - Ч. II. - Одеса, 1994. - С. 81; Першина З.В. *Історія України в працях одеських дослідників* // *Український історичний журнал*. - 1994. - № 6. - С. 58; Аппатов С.И., Дёмин О.Б., Першина З.В. *Историческая наука в Одессе за 200 лет* // *Очерки развития науки в Одессе*. - Одесса, 1995. - С. 459;

3. Див.: Водотика С.Г. *Наукове життя Одеси 1920-х рр. (Структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю)* //

Одесі - 200; тези доповідей Міжнародній науково-практичній конференції 6-8 вересня 1994 р. - Ч. II. - Одеса, 1994. - С. 111-112; Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. - К.-Херсон, 1998. - 156с.; Заруба В.М. Постаті. (Студії з історії України. Книга друга). - Дніпропетровськ: Видавнично-культурний центр "Україна", 1993. - С. 81-179; Попова Т.Н., Станко В.Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. - 1995. - Вып. 1. - С. 43-44.

4. Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. - 1921. - № 8-9. - С.23.

5. Научный Комитет // Наука на Украине. - 1922. - № 1. - С.112-116.

6. Бюллетень Укрглавпрофобра. - 1923. - № 1. - С.78-80.

7. Научный Комитет // Наука на Украине. - 1922. - № 1. - С. 109-112.

8. Бюллетень Укрглавпрофобра. - 1922. - № 10. - С.4-5.

9. Там само. - 1924. - № 1. - С.37-39.

10. Из операционного плана Научного Комитета на 1922 год // Наука на Украине. - 1922. - № 1. - С.119-120; Сеть научно-исследовательских кафедр на Украине к началу 1923 года // Путь просвещения. - 1923. - № 2. - С.327; Рябло Я. Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука. - Харків: ДВУ, 1926. - С.10-11.

11. Бюллетень Укрглавпрофобра. - 1923. - № 3-4. - С.66; Бюллетень НКО УСРР. - 1925. - Ч. 4. - С.75-78.

12. Из операционного плана Научного Комитета на 1922 год // Наука на Украине. - 1922. - № 1. - С.119-120.

13. Бюллетень Укрглавпрофобра. - 1922. - № 1-3 - С.59.

14. Дальнейшее развитие сети научно-исследовательских кафедр на Украине // Наука на Украине. - 1922. - № 2. - С.136-138; Кожмаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.). - К.: Наукова думка, 1973. - С. 126-133.

15. ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 465. - Арк. 21-21зв.

16. Там само. - Арк. 24-25.

17. Там само. - Арк. 22-23, 26, 29.

18. Там само. - Арк. 92.

19. Там само. - Арк. 50-53, 94.

20. Там само. - Арк. 56, 94.

21. Там само. - Арк. 74-75, 79-79зв.

22. Сеть научно-исследовательских кафедр на Украине к началу 1923 года // Путь просвещения. - 1923. - № 2. - С.327-329; Котов. Науково-дослідчі катедри на Україні // Путь просвещения. - 1923. - № 9-10. - С.243-246.

23. *Схема дослідницьких кафедр в Одесі, представлена на утвердження Научного Комітету // Наука на Україні. - 1922. - № 3. - С.240-241.*
24. *Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.). - К., 1999. - 433 с.*
25. *Внуков Т. Протягом року // Путь просвещения. - 1924. - № 8. - С.218.*
26. *Бюлетень НКО УСРР. - 1924. - № 3-4. - С.10-11.*
27. *ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 436. - Арк. 8.*
28. *Там само. - Оп. 2. - Спр. 1188. - Арк. 11.*
29. *Там само. - Оп. 3. - Спр. 436. - Арк. 12-123в.*
30. *Там само. - Оп. 5. - Спр. 738. - Арк. 658.*
31. *Одеська кафедра історії української культури // Радянська освіта. - 1926. - № 2. - С.73.*
32. *ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 6. - Спр. 4664. - Арк. 9, 47, 121-1213в; ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 583. - Арк. 6, 73в.*
33. *ДАОО. - Ф. Р-39. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 1-13в, 3а.*
34. *ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 6. - Спр. 4664. - Арк. 205.*
35. *Бюлетень НКО УСРР. - 1925. - Ч. 4. - С.75-78; 1927. - № 3. - С.13. - П.65; ДАОО. - Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 612. - Арк. 1.*
36. *ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 585. - Арк. 5, 17, 22; Спр. 583. - Арк. 2, 213в.; ЦДАВОВ. - Ф. 166. - Оп. 6. - Спр. 168. - Арк. 193в.*
37. *Бюлетень НКО УСРР. - 1925. - Ч. 4. - С.76.*
38. *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. - 1923. - Т. 1. - № 1, 2; 1924. - Т. 1. - № 3, 4, 5, 6, 7, 8-9, 10-11; 1925. - Т. 2. - № 1, 2; 1926. - Т. 2. - № 3, 4; 1927. - Т. 3. - № 1.*
39. *Див.: Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. - 1924. - Т. 1. - № 10-11. - С.125-130; 1926. - Т.2. - № 2. - С.74-84, 85-90, 91-103; 1927. - Т.3. - № 1. - С.53-62.*
40. *Бюлетень НКО УСРР. - 1926. - Ч.8. - С.51.*
41. *Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства. Секція соціально-історична. - 1927. - Ч. 1. - С. 5-22, 23-53, 54-99; 1928. - Ч. 2. - С. 3-24, 48-92; 1928. - Ч. 3. - С. 5-29, 47-65, 66-102; 1930. - Ч. 5. - С. 1-62; Секція історично-філологічна. - 1928. - № 1; 1929. - № 2; 1929. - № 3.*
42. *ДАОО. - Ф. Р-39. - Оп. 1. - Спр. 87. - Арк. 38, 39, 41, 43.*
43. *Бюлетень НКО УСРР. - 1930. - № 35. - С.12. - П. 556-557.*

Черних І. Д.

СПІВВІДНОШЕННЯ “ЧОЛОВІЧОГО” ТА “ЖІНОЧОГО” У СВІТОГЛЯДНІЙ ПАРАДИГМІ ТРАДИЦІЙНОГО КИТАЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Класичний фемінізм ґрунтується на постулаті, що стать є соціальною та культурною конструкцією. Для гендерного підходу більш властива концепція біокультурної детермінанти відмінностей між статями. Відповідно гендерна історія - це історія соціальної та культурної актуалізації відмінностей біологічної статі.

Найважливішою проблемою вивчення традиційного Сходу в контексті гендерного підходу є подолання пізнавальних бар'єрів, детермінованих в значній мірі епістемологічним фактором. В основі європейського світогляду полягає принцип ієрархічного дуалізму, тобто світ сприймається як опозиція двох нерівнозначних величин, котрі перебувають у стані вічного перманентного конфлікту: матерія — дух, плоть — свідомість, природа — культура, жінка — чоловік. Гендерні уявлення та відносини, що затвердилися в соціокультурному контексті західної цивілізації, визначені цією дихотомією.

Світоглядні основи соціокультурного буття східних цивілізацій, зокрема далекосхідної, що сформувалися в період «Осьового часу», відрізняються від європейських.

Для розуміння специфіки гендерних відношень в традиційному Китаї базовою є теорія Ін-Ян, викладена в найдавнішому пам'ятнику “І цзин”. Типове трактування цієї теорії в європейській історіографії зводиться до наступного: Ін — Жіноче, пасивне, негативне, темне начало, Ян — Чоловіче, активне, позитивне, світле начало¹. Некритичне сприйняття авторами гендерних досліджень цього розповсюдженого стереотипу виражається в ствердженні, що китайські мислителі писали про корінну невідповідність між “чоловічим” та “жіночим”². В дійсності, теорія Ін-Ян відображає єдину природу речей, їх взаємооборотність, взаємочергування, одне з часом перетворюється на інше. Неминуче взаємочергування Ін-Ян виключає постійні оцінювальні характеристики, взаємодіючи, Ін-Ян породжують то добре, то зле. В основі мислення давніх китайців були закладені принципи взаємооборотності та взаємозалежності жіночого і чоловічого, а не ідея їх антагонізму.

Не випадково у формулі Ін-Ян, Ін стоїть на першому місці. В даосизмі, який є одним з трьох компонентів релігійної свідомості китайців, міфологема Жіночого в даоській натурфілософії Жіноче

начало асоціюється з "хаосом". Концепт китайського слова "хуньдунь", переведеного як хаос, фактично означає недиференційована єдність³. В семантиці цього слова присутнє визначення "водний". В давньому китайському космогонічному міфі "хуньдунь" уявляється безформною водною масою, тим, що було до "початку світу". Для даосів "хаос" є компліментарним – це одвічне "безмежне", що передусь будь-якій просторово-часовій визначеності. Повернення до "хаосу" є виходом у "безмежне", тобто досягненням безсмертя. Жіноче начало асоціюється також з "Дао" – основоположною категорією китайського світогляду. Дао, будиши універсальним породжуючим началом, представлено в даоських текстах довгою низкою метафор, які асоціюються з "іньською" стихією води, пустотою, що містить в потенції "темряву речей", а також з всепороджуючим материнським лоном⁴.

Китайські дослідники даосизму не без підстави стверджують, що в тексті "Дао Де Цзин" "права жінок завжди вище чоловічих прав"⁵.

З 1 століття н.е. в Китаї починає розповсюджуватись буддизм. Підкреслимо, що в контексті буддійської релігійно-філософської традиції протиставлення жіночого та чоловічого також не могло інституціалізуватись, тому що не опозиційність дуальності є базовим положенням цієї світоглядної системи.

Розповсюдження буддизму в Китаї та його адаптація привело до формування буддійсько-даоського комплексу поглядів. Ін (жіноче начало) як спокій, пасивність відповідає буддійсько-даоському ідеалу⁶.

В сучасній орієнталістиці далекосхідна цивілізація іменується також конфуціанською. Це пояснюється тим, що в Китаї, а потім в Японії, Кореї та В'єтнамі конфуціанство затвердилось як державна соціо-етико-політична система. Конфуціанські мислителі також розглядали природу та суспільство як результат взаємодії Ін та Ян. А тому ніколи не принижували значення Жіночого начала. Однак вважали, що перевага жіночої енергії на рівні соціокосмічного універсуму викликала різні природні колізії, пов'язані з водою. Початковим осередком та моделлю соціуму для конфуціанців була сім'я. Держава відповідно базувалась на принципі патерналізму (імператор - батько).

Шлюбні відносини розглядались як відтворення взаємодії Жіночого та Чоловічого космічних начал та основоположне значення в конфуціанстві надавалось саме матримоніальним устоям. Конфуціанство бачило в жінці хранительку сімейного вогнища, матір, виховательку дітей, помічницю чоловіка. Для виконання перелічених функцій від жінки вимагалось оволодіння відповідними навичками та освітнім рівнем. Однак, виходячи з загальних натурфілософських міркувань відносно шкідливості надмірного впливу "жіночої" енергії на хід речей та опираючись на досвід полігамної сім'ї, конфуціанські мислителі розглядали жінку як втілення "не-

передбаченості” природи та відповідно як носія потенційно руйнуючого для соціуму начала. Тому жінки не допускались на державні посади.

Соціальний ідеал цієї конфуціанської доктрини – “шляхетний чоловік”, покликаний служити державі, тобто орієнтований на чиновницьку кар’єру, однією з сторін морально-етичної регламентації поведінки якого є контроль над власним емоційним станом. Конфуціанець повинен був в усіх відношеннях з оточуючими його жінками керуватися виключно розумом та не піддаватися почуттям⁷.

Положення жінок в традиційному китайському суспільстві не можна оцінювати однозначно. З одного боку китайська жінка була підпорядкована конфуціанським патріархальним нормам, які обумовлювались прагненням максимально впорядкувати буття полігамної сім’ї, з іншого – часто її роль в сім’ї була домінуючою. Ця подвійність проявлялась і в сфері державної влади. Хоча офіційно жінка не могла бути проголошена імператрицею, фактично китайська історія знає не мало прикладів, коли ключову роль в управлінні державою відігравали регентки при малолітніх імператорах, що доводились їм матерями, бабусями і навіть тітками⁸.

Слід враховувати той факт, що амбівалентне відношення до жінки, властиве конфуціанській традиції, переважало в основному в середовищі китайської бюрократії.

На початку XVII століття в Китаї розвивається релігійний рух, який свідомо та явно орієнтується на поєднанні трьох релігій – конфуціанства, буддизму та даосизму. Джерела XVIII-XIX ст. свідчать про існування більше сотні релігійних общин такого типу. Особливістю цього релігійного руху була віра у верховне жіноче божество, що іменувалось Ненароджена Праматір, яка породила Інь та Ян. Вона вважалась також прародителькою людства та очолювала складну ієрархію божеств, серед яких фігурують і Лао-цзи, і Конфуцій, і Христос, і Магомет. Не можна не помітити очевидний зв’язок цього культу з даоською міфологією Жіночого начала і з найбільш значною персоною матріархальної міфології давнього Китаю богинею Нюй-ва. Вона – єдина жінка, допущена згодом в конфуціанський канон “праведних правителів”. Міфологічно Нюй-ва пов’язана з китайською космогонією. Породжена водним хаосом Нюй-ва перемагала його і сама перетворювалась в “темряву речей”, тобто в природу. Вона вважалась засновницею людства. “Тлумачення норів та звичаїв” – китайське джерело II ст. н.е. – містить одну з поширеніших версій створення людей цим міфічним персонажем⁹.

Особливістю вищезгаданого релігійного руху був месіанізм. Прихильники синкретичної релігії вірили, що саме Ненароджена Праматір посилає на землю месію у вигляді ватажка общини. Важливий той факт, що на чолі деяких релігійних общин з покоління в покоління стояли жінки з спільним прізвиськом¹⁰.

Отже, китайська традиційна світоглядна система на відміну від західної не містить протиставлення «жіночого — чоловічому», інакше кажучи не містить підстав для легітимізації гендерного конфлікту, як це відбулося в контексті європейської цивілізації. Відповідно гендерна картина світу в традиційному Китаї суттєво відрізнялась від Західної та її вивчення можливе лише на основі осмислення соціокультурної детермінанти гендерних відносин.

Примітки:

1. Фицджеральд С.П. *Китай. Краткая история культуры*. - Спб.: Евразия, 1998. - С. 36.
2. Грошев И.В. *Мужское и женское: коды гендерного конфликта*. // *Гендерные проблемы в общественных науках*. - М. - 2001. - С. 59.
3. Кобзев А.И. *Китайская традиция*. // *Универсалии восточных культур*. - М., 2001. - С. 409.
4. Дао Дэ Цзин // *Древнекитайская философия. Собрание текстов*. - Т.1. - М. - «Мысль». - С. 129 - 133.
5. Торицинов Е.А. *Даосское учение о «женственном»*. // *Народы Азии и Африки*. - 1982. - № 6. - С. 99 - 107.
6. Детально див.: Григорьева Т.П. *Один из случаев влияния китайской философии на мировоззрение японцев (заметки филолога)*. // *Роль традиции в истории и культуре Китая*. - М., 1972. - С. 92 - 95.; Дюмулен Г. *История Дзэн буддизма. Индия и Китай*. - Спб.: Орис, 1994. - С. 32-114.
7. Подробнее см.: Кравцова М.Е. *История культуры Китая*. СПб.: «Лань». - 1999. - С. 305 - 306.
8. Ткаченко Г.А. *Культура Китая: Словарь-справочник*. - М. - «Муравей». - 1999. - С. 73 - 75.
9. Самозванцев А.М. *Мифология Востока*. - М. - «Алетейя». - 2000. - С. 256.
10. Подробнее см.: Малявин В.В. *Китайская цивилизация*. - М.: «Астрель». 2000. - С. 279 - 283.

Шабанова Г.М.

**ТРУДОВІ ТРАДИЦІЇ У ЗЕМЛЕРОБСТВІ СЕЛЯН
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ РОСІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ**

Основним заняттям населення краю було землеробство. Холодний клімат, поганий ґрунт, безмежні ліси створювали серйозні труднощі для селянина. Ціною великих зусиль відвойовувався у ліса кожний шматок орної землі. Тяглі наділи були зовсім малі, во-

ни складалися з окремих смуг, котрі були розкидані по різних місцям. Так, в 1699 р. у Семена Петрова Давшеева з Лоянської волості озимий ячмінь було засіяно на чотирьох смугах мірою два четверика. Наділ Артемія Матвеева з села Чимкіниці в 1734 р. складався з 8 смуг ярового засіва овса, жита, коноплі, загальним об'ємом 17 четвериків¹. Засвоєні селянські землі створювали острівці орних земель серед недоторканих лісів та болот. Вирощували жито, ячмінь, овес, у невеликій кількості ярову пшеницю, з городніх — ріпу, капусту, хміль, з технічних культур — льон, коноплю. Невеликий тягловий наділ не міг прогодувати сім'ю. До того ж писцеві описи свідчать про зменшення тяглових наділів селян Півдня Обонежжя протягом другої половини XVII - першої половини XVIII ст., їх розмір досяг 1-2 четверика на одному полі². В умовах розладу та запущення, а далі поступового відтворення господарства держава та феодалі вимушені були миритися зі скороченням селянами тягової ріллі. Надійною допомогою селянину слугували підсічні ділянки, розробка яких з-під лісу з давніх-давен практикувалася населенням. "Пахочі", "полянки", "ниви", розчищені у лісі, існували до 30-х рр. XX ст. включно. Місцеве населення впевнено твердило про користь підсічного землеробства та вважало, що тільки підсіка забезпечувала сім'ю необхідною кількістю зернових³. Про практику підсічної системи землеробства в Новгородських землях XV-XVI ст. писали А.М.Гневушев, В.Н. Бернадський, І.А.Перельман, Н.Е. Кочин та інші. Писцеві книги 1563 та 1582 рр. фіксують в Обонежжі "лес пашенный", "отхожие пожни" і пашні "меж мхов и болот". У писцевих описах початку XVII ст. "лес пашенный" в Піркінському погості Присвяр'я "розділено між селами". Під "лесом пашенным" на відміну від "леса непашенного" писці, можливо, розуміли ліс, придатний для розробки під рілля⁴. Велика кількість документів архівних фондів Олександрівського та Тихвінського монастирів містять відомості про лісову рілля у селян Обонежжя у XVII- першій половині XVIII ст. Коріння цієї землеробської практики сягають глибини віків. В XVII-XVIII ст. праця на підсіці проводилася старовинним способом. Спочатку з дерев знімали кору на зріст людини і залишали сохнути. Наступного року дерева зрубували і спалювали, а по золі сіяли. Під рілля обирали ліс, який зростав на сухих, високих місцях, а під покоси — вологі місця. У чому ж причина такого настирного збереження селянами давньої землеробської традиції? Головне в тому, що тяжка праця компенсувалася високими врожаями, які давала підсіка в перші роки її експлуатації. По-друге, врожаї з підсіки не включалися до селянського тягла, котре було обтяжене феодалними повинностями. По-третє, у XVII-XVIII ст. феодалі, держава не перешкоджали розробці лісових ділянок, так як були зацікавлені у розширенні площі орної землі. Документи свідчать, що частина підсік, придатних до довготривалої експлуатації, з плином часу включала-

ся до трипільного сівообігу і поповнювала масив постійних орних земель. Наприклад, такі розчистки були у жителів села Мекшевиці, яка належала Олександро-Свірському монастирю. У травні 1693 р. влада монастиря оглядала і обміряла у селі "захребетную землю", земля була "лесовой", "на бору" біля села. Ченці високо оцінили якість ґрунту, назвали її "доброю". Після ретельного обміру включили її до масиву постійних орних земель⁵. "Пятинная книга" середини XVIII ст. Олександро-Свірського монастиря фіксує отримання п'ятого снопа "з поля і з полянок" та окремо виділяє "лісові ниви", що свідчить про те, що "полянки" колись були підсічними землями, а до середини XVIII ст. стали польовою орною землею. Вимога "з полянок" п'ятого снопа говорить про завершення процесу перетворення вище названих "полянок" у постійні поля⁶. Достатня кількість матеріалу з архівних фондів Олександро-Свірського і Тихвінського монастирів дозволяє конкретно уявити процес перетворення колись лісової землі у тяглову. Зміні статусу підсічної землі передувала подача за вимогою монастиря "сказок" про лісові ділянки, які мали селяни. Потім — огляд і обмір близько розташованих і з добрими якостями ґрунту ділянок. І нарешті, включення їх до масиву постійних тяглих земель. Розробку підсік, яка потребувала великої праці, звичайно проводили разом декілька родин "товарищей". В залежності від розміру вкладеної праці після завершення робіт кожна з приймаючих участь сторін отримувала свою частку землі, якщо ділянку можна було розділити. Часто врожай поділявся згідно з зусиль. Також часто родини договорювалися про черговий, погодний засів спільної землі. Праця на підсіках силами декількох родин часто супроводжувалася сварками, претензіями тієї сторони, котра вважала себе обділеною. В 1691 р. селяни Олександро-Свірського монастиря Герасим Нікіфоров, Ілля та Фотій Манойлови "секли суки" під ріллю. Наступний розділ землі привів до зіткнення сторін. Лише втручання адміністрації монастиря погодило суперечку: кожна сторона отримала половину. Але у Герасима Нікіфорова виник новий конфлікт. Виявилася, що він вичищав ліс ще з селянином Микитою. І тут не обійшлося без суперечки і подальшого примирення: "Он Ерасим с ним Микитою договорилися в полянку, что сиять два хлеба нынешнего 199 до 200-го году, а в трет та земля разделить против крежевых полос пополюсно"⁷. Деякі селяни обмежилися посівами тільки на "запольных" ділянках, а тяглові занедбали. Частіше всього так робили бідні селяни, які не могли виплачувати феодалні повинності, або багаті, які мали прибуткові неземлеробські заняття. Бідні селяни, йдучи на заробітки, або залишали тяглий наділ "в пуге", або передавали його в використання родичам і сусідам. Проте, лісові ділянки, як правило, продовжували орати. Так, селянин Антон Мартинов з села Мандрогі, на якого у 1761 р. скаржилися сусіди, тому що він "тяглую свою пашенную землю покидает и ... монастырские работы: навозную воз-

ку, сенокос и жнитву ничего не работает, а за него оную монастырскую работу ... отправляем, а лесовую пашню и полянки оной Мартынка повсягдно пашет"⁸. Антон Мартинов, не будучи в стані "жити на тягле", добував засоби до існування, працюючи наймом "по разным местам". Феодали карали селян, які занедбували свої тяглові наділи. Проте, селяни використовували будь-яку можливість, щоб позбавитися від тяжких феодалських поборів та робіт. Про розміри підсічної землі і співвідношення польової і підсічної земель у господарстві селян судити важко, оскільки документи не дають обґрунтованих відомостей. Але окремі приклади, а також відомості п'ятинних книг Олександро-Свірського і Тихвінського монастирів, дозволяють провести приблизні розрахунки. Так, селянин Олександро-Свірського монастиря Венедікт Яковлев багато років в першій половині XVIII ст. розчищав ліс силами своєї родини (у нього було два дорослих сина), а також разом із сусідами. У чищеницях сіяв жито, овес, ріпу. У 1736 р. по його "сказке" у полі, в лісі посіяв жита 20 четвериків. З них 15 четвериків були засіяні в підсіках⁹. Більш точні дані про розміри підсічних земель і врожаїв з них дають монастирські книги збору "пятини" XVII - першої половини XVIII ст. Вотчинна влада брала з підсічної землі селян 6-ий або 7-ий сніп. В вотчині Тихвінського монастиря в другій половині XVII ст. на розчищених землях вирощувалося біля 1/3 усіх хлібів. У присвірських вотчинах Олександро-Свірського монастиря в першій половині XVIII ст. селяни з підсік збирали хліба стільки ж, скільки з польової землі, а часто і більше¹⁰. Коли розчисті виснажувалися, їх забудовували, або використовували під сінні покоси. Знову розчищена ділянка, не зовсім готова до засіву, теж спочатку слугувала сінокошом. Були підсіки спеціально засвоєні під сінокосні угіддя. Підсічні землі вносили суттєві корективи у землекористування селян краю. Вагомим підтвердженням цьому є відомості самих селян, котрі у 1756 р. писали, що "тою луговою (тяглою - А.ІІІ.) землею кормится мало, и есть у нас чищено в разных местах на борах поляны и в болотах, кому где способно - тот в том месте и росчищал и роди копал, и огороды поставлены"¹¹. На закінчення можна зробити висновок, що на території Північного Заходу Росії у другій половині XVII - першій половині XVIII ст. побутувала комбінована система землеробства. При нищівно малих розмірах тяглових польових наділів, котрі не могли прогодувати родину, селяни активно займалися розчищенням ріллі з-під лісу. Збір зернових з такої землі був рівним, а часто й значно перебільшував врожай з тяглових земель. Збереженню практики населенням підсічно-вогневої системи обробітку ґрунту сприяли, безумовно, специфічні природні умови Північного Заходу Росії та висока норма феодалської експлуатації. Традиції підсіки в цей період отримали розвиток як початковий етап підготовки землі під постійну рілля, сприяючи таким чином освоєнню нових масивів сільськогосподарських угідь.

Примітки:

1. Архив Санкт-Петербургского Института истории - филиала института Российской истории Академии Наук (СПБИИФИРИАН). Ф.3. - Оп.1. - К.8. - П.35; К.15. - П.16.
2. Аграрная история Северо-Запада России XVII века. - Л., 1989. - С.131.
3. Приклонский С.А. Народная жизнь на Севере. - М., 1884; Гомилевский С. С крайнего Севера Европейской России. // Сельское хозяйство и лесоводство. Кн.128. - Спб., 1878.
4. Архив СПБИИФИРИАН. Ф.3. - Оп.2. - Д.613; Колесников П.А. Северная деревня в XV - первой половине XIX в. - Вологда, 1976.
5. Архив СПБИИФИРИАН. Ф.3. - Оп.1. - К.9. - П.144; К.7. - П.10, 12.
6. Там само. К.24. - П.8.
7. Там само. К.6. - П.140.
8. Там само. К.27. - П.2.
9. Там само. К.11. - П.2.
10. Шабанова А.М. Землепользование в Обонежской пятине. Южное Обонежье. - Аграрная история Северо-Запада России XVII века. - Л., 1989. - С.137-138.
11. Архив СПБИИФИРИАН. Ф.3. - Оп.1. - К.24. - П.6.

Кулачинський М. М.

**"ЛЕВІАФАН" АБО "ОКЕАНІЯ":
МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ
Т.ГОББСА І ДЖ. ГАРРІНГТОНА**

Поява перших теоретичних моделей державного устрою бере свій початок ще за часів античності, де крізь призму дискусій між мислителями давнини відбивалися в їхній свідомості критерії ідеалу "правильності" форм державної влади. Однак, слід зазначити при цьому, що ці суперечки породжували все ж таки деяку абсолютну парадигму про ідеальну державну владу за часів античності, і це ж вказане зауваження залишалося справедливим й для постренесансного періоду розвитку політичної думки, часу коли жили і працювали видатні мислителі Англії, такі як Дж.Гаррінгтон та Т.Гоббс.

Представник старовинного дворянського роду, Джеймс Гаррінгтон¹, належав до числа тих англійських аристократів, які адаптувавшись до соціально-політичних змін в країні, виступали в ролі теоретиків-новаторів, концептуально формуючи постулат нової моделі державної влади в Англії. Його трактат "Океанія", як, між іншим, і трактат Т.Гоббса "Левіафан", мав в значній мірі хара-

ктер етико-політичного повчання, яке, на їх думку, мало запобігати допущенню значних помилок у правлінні державою її суверенів.

При цьому, слід відзначити той факт, що, не дивлячись на приятельські стосунки роду Гаррінгтонів з Стюартами², Джеймс Гаррінгтон вороже ставився до абсолютної монархії. Він підходив до проблеми правління в Англії з позиції філософського скепсису аристократа-новатора.

Так, наприклад, він відзначав в "Океанії", що "...державою повинні керувати психологічно здорові, мудрі та помірковані люди. Такими людьми можуть бути аристократи, які спроможні взяти в свої руки важелі правління"³. Статус аристократії оцінюється в його трактаті як богообраної. "Аристократію", - пише він, - сам Бог надіслав людству та розселив її по своєму тілу (тобто в державах)"⁴. "Тільки ці люди, — продовжує він, — мають багатство і час для заняття суспільними справами"⁵.

З вищенаведених міркувань випливає висновок відносно ефективності форм державної влади. З одного боку, ми бачимо в нього республікансько-аристократичний підхід до формування структур державної влади. З іншого ж — визначення поняття аристократії у Гаррінгтона не завжди носить винятково родовий характер. Основним показником до аристократичної належності, на його думку, виступає земля як приватна власність.

Це та "Природна сила", яка створює національну державу, - пише англійський мислитель⁶. Подібно до того, — продовжує він, - "коли людина не може жити за власний рахунок і змушена стати слугою того, за чий рахунок вона живе, так і народ, якщо він втратив свою землю, стає слугою короля або знаті"⁷. Істиною свободою для індивіда і соціуму, на думку Гаррінгтона, виступає наявність земельної власності, яка дозволяє людині жити за свій рахунок і в цьому сенсі вважати себе вільною⁸. Це головне правило, яке повинно поширюватися, гадає Гаррінгтон, на всі (крім італійських держав) європейські держави, де основою виступає наявність земельного фонду, як у випадку з Англією. Ідея Гаррінгтона про роль земельної власності при класифікації тієї чи іншої форми державної влади викликає непідробний інтерес та має неабияку цінність. Однак, ми не можемо не помітити у політичних поглядах автора "Океанії" деяких внутрішніх суперечностей.

По-перше, суперечним, на наш погляд, є теза Гаррінгтона стосовно того, що державою можуть керувати тільки люди мудрі і багаті, тобто які володіють землею, бо не завжди ці поняття можуть бути сумісними з однією і тією ж людиною. А це, в свою чергу означає, що не завжди голос мудрого, хоча і бідного, може бути почутим тими, хто утримує владу в суспільстві і державі.

По-друге, слід відзначити те, що англійський мислитель так вірив в силу законів його "справедливої республіки", що навіть уявити собі не міг всю її утопічність. Позбавлена підстав його думка

про те, що люди, отримавши усіма правдами і неправдами величезну земельну власність і владу в свої руки, зможуть її віддати у встановлені терміни або добровільно відмовитися від власних повноважень. Подібні міркування про соціальну ротацію, термін виконання своїх обов'язків посадовими особами зазнали критики з боку самого лорда-протектора Олівера Кромвеля, який вважав їх вкрай небезпечними для держави.

Достатньо згадати і той факт, що трактат "Океанія" перебував під цензурною заборонаю як в роки індепендентської республіки в Англії, так і в період Реставрації.

У вказаному сенсі правовий *modus vivendi* Томаса Гоббса, з політичними поглядами якого рахувався також той самий О.Кромвель, був більше прийнятним з позиції цензури, ніж в опального республіканця Гаррінгтона.

І нарешті, по-третє, відзначимо те, що земля дійсно відіграє значну роль у державі з наявністю великого земельного фонду, але не можна при цьому забувати, як це робить Гаррінгтон, про суттєвий внесок у становленні інститутів періоду англійської революції банкірів з Лондонського Сіті, завдяки капіталу яких утримувалися армія, парламент і до певного часу англійський король Карл I Стюарт.

В цьому зв'язку цілком доцільною є теза К.Карлтона про те, що "англійський абсолютизм Карла I розбився об фінанси банкірів та парламент, які виступали єдиним фронтом проти нього"⁹.

Правда, при цьому, на наш погляд, слід додати, що абсолютизм Карла I зазнав поразки не тільки через відсутність грошей та протистояння парламенту, але, в першу чергу, через опір основного прошарку англійського народу, який по-різному бачив мету цієї боротьби і свою роль у ній.

Оцінюючи в цілому англійський республіканізм, представником якого був Дж.Гаррінгтон, ми можемо зазначити, що він мав переважно аристократичний характер, оскільки в ньому не зачіпалися права всього народу в цілому. Для нього було аксіомою, що людьми повинна керувати еліта обраних громадян (як правило аристократів), але ніяк не маса рівноправних людей. Однак, при цьому, не можна відкидати визначну актуальність і позитивність політичних ідей Гаррінгтона з конкретних питань державотворення в Англії.

Гаррінгтонівська модель системи державного управління, це за суттю той проект, постулати якого могли бути реалізованими ймовірно в майбутньому, ніж за часів вказаної доби.

Це відзначав ще М.А.Сміт, вказуючи на те, що відомий француз Сійєс був популярний у французькому революційному русі більшою мірою не завдяки своїм оригінальним думкам, а завдяки думкам, запозиченим у Гаррінгтона. Парадокс у тому, що останній не був таким популярним в Англії, як Сійєс в роки французької революції¹⁰.

На жаль, критична оригінальність Гаррінгтона, щодо вибірності посадових осіб, регулярності виконання ними своїх обов'язків, рівності всіх перед законом, не мала тоді успіху в англійському суспільстві. І в даному сенсі англійський республіканець був лише тільки передвісником політико-правових теорій мислителів доби Просвітництва.

Інший, вагомо відмінний від концепції Гаррінгтона погляд відносно форм державної влади ми бачимо у Т.Гоббса.

Незалежно від наявності тієї або іншої державної форми (республіки чи монархії) виняткову роль у ній відігравав, на думку останнього, суверен. Тільки він, з точки зору англійського мислителя, міг представляти державу і виступати від її імені.

"Тільки суверен, - пише Гоббс, - може володіти винятковим правом нагороджувати багатством, ушануваннями своїх підданих, і в той самий час, він може здійснювати фізичні та грошові покарання¹¹. І якщо не має закону, який би дозволяв виконувати всі ці заходи, то суверен повинен судити, керуючись власним здоровим глуздом, тим самим показуючи і доводячи своїм підданим, що дозволено робити, а від яких вчинків порушнику правопорядку слід утриматися¹².

Парадокс у випадку з Гаррінгтоном та Гоббсом у тому, що події англійської революції для обох були своєрідним символом правоти в переконаннях їх політичних поглядів.

Так, наприклад, Гаррінгтон знаходив у цих подіях деяке підтвердження своєму постулату про ротацію земельної власності, бо англійська революція, з його точки зору, відбирала землю в одних і передавала її іншим, тобто вже новим аристократам. Гоббс був впевненим у тому, що суверен, ким би він не був (монархом або радою обраних осіб), повинен мати абсолютну, ніким не обмежену, владу, з чим, в принципі, також був згоден Гаррінгтон. На відміну від Гаррінгтона, прибічника республіканської форми державної влади, Гоббс з більшою симпатією ставився до монархії, хоча і не заперечував права на існування республіки.

Монарх, з його точки зору, не може мати розходжень щодо приватних та державних інтересів, оскільки вони для нього співпадають.

Крім того, монарх може отримати пораду від будь-якого підданого і в будь-який час, незалежно від рангу та звання радника. За умов аристократичного правління пораду верхівній раді можуть надавати лише ті, хто має право брати участь у роботі цієї ради, а це переважно люди, що розуміються більш у питаннях стосовно надбання багатства, ніж у питаннях надбання знань¹³.

"Без сумніву, кожна форма влади, в тому числі і монархія, має свої недоліки, - відзначає Гоббс. Одним з таких недоліків є те, що монарх-суверен може мати фаворитів і збагачувати їх за рахунок

державної скарбниці". Але такі ж вади має і аристократична форма правління. Якщо монарх має не дуже велику кількість фаворитів, то члени зібрання численні, і родичів у них значно більше, ніж у будь-якого монарха. Однак, ми не повинні звертати увагу на ці недоліки, бо подібна критика може призвести до думки, що будь-який уряд є більшою незручністю, ніж хаос та громадянська війна¹⁴.

На завершення позначимо найбільш характерні, на нашу думку, спільні риси та диференціації у поглядах обох мислителів на державу.

По-перше, обидва мислителі абсолютно впевнені у тому, що суверен, в якій би юридичній формі він не виступав, повинен мати абсолютну владу. Правда, Гаррінгтон при цьому обмежує її функції у часі, не торкаючись при цьому її сутності. По-друге, земля в обох мислителів є символом та критерієм багатства та правової свободи, що притаманне тільки обраним особам. Однак, Гоббс при цьому вказує, що земля могла бути у підданих до укладення суспільної угоди і після цього акту, коли суверен міг їх наділити землею.

Але в будь-якому випадку за сувереном залишається право вирішувати долю майна свого підданого в межах своїх прерогативних прав.

І нарешті, по-третє, обидва мислителі не ставили під сумнів права суверена по відношенню до підданих. При цьому, суверен, на думку Гоббса, може стояти понад законами держави.

Відзначимо також і те, що обидва англійських мислителя, безсумнівно, мали великий вплив на формування інститутів політичної культури, притаманних сучасному суспільству. В їхніх політичних трактатах помітно проглядаються такі актуальні і принципові питання, як правова свобода громадян в суспільстві, правовий статус інститутів державної влади, система правових гарантій з боку верховної влади про безпеку життєдіяльності своїх підданих.

Дотримання та інтерпретація цих принципів у сучасному суспільстві є предметом гострих дискусій, однак, саме їх реалізація допомагає людям індивідуалізуватися у суспільстві, виявити свій творчий потенціал, а також формувати суспільну думку як іманентну частину будь-якої сучасної держави.

Примітки:

1. *Английская буржуазная революция XVII века. /Под ред. Е.А.Косминского, Я.А.Левицкого. Т.II. - М., 1954. - С.76.*

2. *Harrington J. Republique D'Oceana. //Oeuvres Politiques de J.Harrington, ecrite Par J.Toland. T.I. - Paris., 1796. - P.46.*

3. *Ibid., P.47.*

4. *Ibid., P.124.*

5. *Ibid., P.72.*

6. *Ibid., P.73.*

7. *Ibid., P.59-60.*

8. *Ibid., P.61.*

9. Carlton Ch. *Charles I The Personal Monarch. Second Edition.* - London - New-York., 1995. - P.260.

10. Smith M.A. *Harrington and his Oceana. A Study of a 17-th century Utopia and its influence in America.* - Cambridge., 1914. - P.205.

11. Hobbes Th. *Leviathan: or, the Matter, Form, and Power of a Commonwealth Ecclesiastical, and Civil.* // *The Moral and Political Works of Th.Hobbes of Malmesbury.* - London, 1754. - P.176.

12. *Ibid.*, P.177.

13. *Ibid.*, P.180.

14. *Ibid.*, P.181-182.

Алксєєнко М.В.

ПОЛІТИКА РЕФОРМ ІСПАНСЬКОГО КОРОЛЯ КАРЛОСА ІІІ (1759-1788) І МІНІСТРИ-ПРОСВІТИТЕЛІ

Епоха Просвітництва у Європі взагалі та в Іспанії зокрема давно є об'єктом пильної уваги дослідників. Але якщо відносно французького Просвітництва багато оцінок співпадають, то стосовно Іспанії ця епоха мислиться по-різному. До цього часу дискусійними є питання про джерела, характер та хронологічні рамки іспанського Просвітництва.

Особливий інтерес, на наш погляд, викликає політика іспанської монархії у роки правління Карлоса ІІІ (1759-1788). Класик іспанської католицької історіографії Марселіно Менендес Пелайо (1856-1912) відзначав, "що немає жодного іспанця, який міг би сказати, чи є плоди з дерева, посадженого Карлосом ІІІ, солодкими чи гіркими"¹.

Час правління Карлоса ІІІ — це епоха іспанського "освіченого деспотизму", що характеризується формулою "Усе для народу, але без народу", тобто необхідно підтримувати добробут народу, але не давати йому брати участь у керуванні². Такі реформи освіченого абсолютизму, як створення централізованої системи державного управління, обмеження прав корпоративної власності, внутрішня колонізація провінцій Іспанії, намагання оздоровлення фінансової системи, ефективне використання багатств колоній, були направлені на відродження економіки країни після кризи ХVІІ - початку ХVІІІ ст. та пристосування держави до умов буржуазного розвитку.

Ні в якому разі не обмежуючи іспанське Просвітництво тільки правлінням Карлоса ІІІ, в рамках даної статті ми вважаємо за потрібне зупинитися на ролі іспанських міністрів-просвітників у проведенні реформ.

У ХVІІІ ст. Іспанія перебувала у стані глибокого економічного і культурного занепаду. Позбавлена своїх континентальних во-

лодінь, за винятком Парми та П'яченци, і прикута до величезної американської імперії, Іспанія знаходилась під владою грандів, церкви та Інквізиції. Але ідеї Просвітництва проникали вже на територію Іспанії через Піренеї. В другій половині XVIII ст. вплив ідей французьких енциклопедистів відчуло й іспанське суспільство. Крім того, одним з факторів, що вплинули на розвиток просвітительських ідей в Іспанії, стало розширення культурних контактів із Францією, пов'язане зі сходженням на іспанський престол побічної гілки французької династії Бурбонів у 1700 р.³

Об'єднавши коло себе однодумців, Карлос III став ініціатором реформ. Ховельянос, Аранда, Кампоманес, Флорідабланка, Пеньяфлоріда — ось неповний перелік патріотів-просвітників. Всі надії вони покладали на освіченого монарха, та, треба сказати, багато в чому він виправдовував їх сподівання. Велика кількість так званих "Похвальний слів" на адресу монарха є не придворними лестощами, але аналізом політики короля⁴.

Треба сказати, що Карлос III був прихильником теорії про всемогутність королівської влади і про необхідність підпорядкування їй церкви. Протистояння королівського уряду і церкви складало важливу частину внутрішньої політики Іспанії другої половини XVIII ст. 11 січня 1753 р. з папською курією було укладено новий конкордат, що надало королівській владі право розпоряджатися всіма церковними доходами. Це істотно обмежувало права церкви. Теоретичною стороною обґрунтування цього закону займався Педро Родрігес Кампоманес, який присвятив йому свій трактат про право призначення церковних бенефіцій⁵.

Велике зіткнення Карлоса III і Рима, підтримуваного Інквізицією, відбулося в 1761 р. і було пов'язано з книгою "Тлумачення християнської доктрини або Інструкція про істинні принципи релігії" французького теолога Мезенгі (Mesenghi). Король вважав цю книгу корисною і за нею виховував свого сина. Папа ж видав бреве, що забороняє публікацію книги і її поширення. У відповідь на це королівська влада відмовила Великому інквізитору Мануелю Кінтано-і-Боніфасу у праві публікації в Іспанії бреве проти Мезенгі. Коли інквізитор став протестувати проти захоплення королем влади, яка раніше йому не належала, останній вислав Кінтано з Мадрида.

Це був уже відкритий конфлікт, що закінчився законом 18 січня 1762 р., за яким всяка папська булла, бреве, лист чи розпорядження, відправлений трибуналу, хунті, судді чи прелату, повинні попередньо бути надані нунцієм королю. Великий інквізитор може публікувати лише те, що дозволяє король і Державна рада. Звичайно, Інквізиція боролася проти цього закону, за підтримкою матері короля та королівського духовника надре Хоакіна де Елета закон було скасовано протягом 1763-1768 рр., але потім ця постанова, яка

додала монарху право скасування самої інквізиції, якщо виникне потреба, знову ввійшла у силу.

Але це було не єдине зіткнення королівської влади з Інквізицією і Святим Престолом. Протириччя виникли і через канонізацію дона Хуана де Палафоса-і-Мендоса, відомого аскета і супротивника Інквізиції й Ордену єзуїтів, прихильника вигнання останнього з Парагваю⁶. Король, з активною допомогою свого італійського міністра Тануччі, надіслав до Риму лист-клопотання про канонізацію Палафоса. Одночасно Карлос III наказав Великому інквізитору вилучити роботи Палафоса з "Індексу заборонених книг", доповнення до якого було видано Римом у 1759 р. Незважаючи на своє незадоволення, Великий інквізитор підкорився і едикт із цього приводу був виданий 5 лютого 1761 р.⁷ Це була чергова перемога королівської влади.

Головним результатом реформ освіченого абсолютизму у церковній сфері було вигнання в 1767 р. з Іспанського королівства, Неаполя та його колоніальних володінь Ордену єзуїтів. Одним з ініціаторів цього процесу став Педро Пабло Абарко-і-Болео граф де Аранда (1718-1798). Треба сказати, що вплив церкви в державі був величезним. Так у 1690 р. в Іспанії на 7,5 мільйонах жителів приходилося 9.000 чоловічих монастирів, 168.000 представників духовництва, у тому числі 90.000 ченців. Церква одержувала 360.000.000 реалів щорічного прибутку, стільки ж, скільки й держава⁸. А у 2-ій половині XVIII ст. нараховувалося вже 180.000 представників духовенства, з них ченців 112.000⁹ (але це свідчить не стільки про релігійність населення, скільки про його важке матеріальне положення). Приводом для вигнання Ордену єзуїтів послужило спровоковане ченцями-єзуїтами повстання в Мадриді у квітні 1766 року. П'ять тисяч членів Ордену були силоміць вивезені до Папської області в Італії¹⁰, а все майно конфіскували до 1774 року¹¹. Необхідно сказати, що буквально за кілька років до цього (у 1764 р.) Суспільство Ісуса було вигнано з Франції міністром Шуазелем (1719-1785), що дає підставу деяким дослідникам казати про залежність політики іспанських Бурбонів від їхніх французьких родичів¹². Але треба згадати, що єзуїтів першою з держав вигнала Португалія у 1759 р., де правила своя династія. Це було результатом реформ під керівництвом прем'єр-міністра уряду Португалії Себастьяна де Помбала (1699-1782). Російський історик Микола Іванович Карєєв (1850-1931) вважав, що кожна держава сама знаходила за потрібне покінчити з могутньою організацією єзуїтів, яка була, з одного боку, наче держава у державі, з другого — свого роду міжнародним закатом проти всіх урядів¹³. Нам здається, що ця точка зору має підстави. Але, як би там не було, Орден єзуїтів було вигнано з Іспанії, що істотно підірвало вплив церкви в державі.

Активним прихильником обмеження прав церкви і захисником прав корони від домагань Рима був і Хосе Монїно, граф де

Флорідабланка (1728-1808). Будучи послом у Римі, він домігся у 1773 р. від папи Климента XIV бреве про розпуск Ордену єзуїтів. Разом з Кампоманесом Флорідабланка різко виступав проти цензорської влади Риму і наполягав на тому, щоб вилучити в Інквізиції одноособове право забороняти книги католиків з незаплямованою репутацією. У 1770 р. були прийняті закони, що обмежували юрисдикцію Інквізиції тільки єрессю, а в 1784 р. — закон, що вимагав від Святого Трибуналу передачі королю процесів проти грандів, міністрів і всіх королівських чиновників. Інквізиція стала набагато обережнішою у своїх діях, з 1759 по 1788 рр. було спалено тільки чотири людини. Введення в практику так званого "малого аутодафе" говорить про прагнення піти на компроміс з королівською владою.

Але Інквізиція була ще дуже сильна. Про її вплив можна судити з відомого процесу Пабло де Олавіде (1725-1803), міського судді Севільї, правителя і генерал-губернатора Сьєра-Морени, останнє місце він зайняв за допомогою графа де Аранда. Під керівництвом Олавіде були освоєні пустельні землі Сьєра-Морени на півдні Піренейського півострова, побудована величезна кількість шляхів і нових поселень. Для заселення нових територій до Іспанії було запрошено 6 тисяч німців та фламандців. Нові поселенці були, здебільшого, протестантами. З ними прибули протестантські священники. Усе це викликало незадоволення Інквізиції. Пабло Олавіде арештували у 1776 р. і посадили у тасмну в'язницю Святого Трибуналу в Мадриді як нечестивця і єретика. Крім того, його звинуватили в тасмному листуванні з Вольтером і Руссо, що було найтяжчим злочином в очах Інквізиції. Не дивлячись на заступництво міністрів-просвітителів та навіть самого короля, Олавіде був засуджений у 1778 р. до восьмирічного ув'язнення в монастирі. В нього відібрали майно, заборонили займати будь-які посади і жити в Мадриді, Севільї, Кордове і нових поселеннях Сьєра-Морени. На аутодафе було присутньо 60 чоловік, спеціально запрошених для залякування¹¹. Тільки через кілька років йому вдалося втекти до Франції.

Ще один напрямок перетворень — реформа колоніального керування. Граф де Аранда, посол Іспанії в Парижі з 1773 р., президент вищого урядового органу (Кастильської ради) з 1766 року, направив на ім'я короля Карлоса III і міністра закордонних справ маркіза Хосе де Грімальді доповідну записку, в якій містився проект перебудови взаємин з колоніями. Аранда прагнув переконати двір і уряд у необхідності визнання незалежності США. Іспанський посол у Парижі вважав, що незалежно від того, звільняться англійські колонії чи ні, іспанським володінням у Північній Америці загрожує небезпека з боку агресивних північноамериканських поселень. Його турбувало їх бурхливе зростання, небезпека поглинання ними менш численних іспанських поселень. Аранда намагався переконати

Грімальді в тому, що договір з США в обмін на вступ Іспанії у війну проти Англії може гарантувати в майбутньому збереження суміжних колоніальних володінь¹⁵. Аранда запропонував проєкт федерального устрою колоній. Він вважав, що необхідно відмовитися від усіх колоній у Південній та Північній Америці, крім Куби, Пуерто-Ріко і ще одного острова на півдні для торгівлі. У Мексиці, Перу і Твердому Березі (частина сучасної Венесуели) необхідно звести на трон трьох іспанських інфантів, а королю Іспанії стати імператором. Усім чотирьом державам необхідно укласти тісний політичний, династичний, економічний і військовий союз, що забезпечить їм безпеку і процвітання. До сфери взаємин федерації також необхідно залучити Францію, як союзницю Іспанії. І не дозволити Англії торгувати з південноамериканськими державами¹⁵. На думку графа де Аранда це дозволить уникнути проблем у взаєминах з колоніями. Ця записка не мала практичного значення і взаємини з колоніями не були переглянуті. Хоч уряд Іспанії таємно надавав фінансову підтримку бунтівним колоніям Англії в Північній Америці. Це, утім, не врятувало іспанські колонії від зазіхань на них північноамериканських поселенців.

Але реформи у галузі колоніального управління пішли у іншому напрямку. По королівському указу з 1764 р. з Ла-Коруньї щомісячно стали відправлятися кораблі з кореспонденцією до Америки, було налагоджено зворотній зв'язок з метрополією, до цього часу постійного зв'язку з колоніальними властями не було. Указ уряду 1765 р. дав свободу торгівлі островам Вест-Індії, а з 1778 р. цей позитивний досвід було розповсюджено на материкову Америку, порти Перу та Нової Іспанії відкрилися для торговельних кораблів 13 портів Іспанії, а не тільки Кадіса та Севільї.

Раціональна економіка посідала одне з чільних місць у списку пріоритетів доби Просвітництва. Необхідність проведення економічних реформ визнавалася як королівською владою, так і всіма прогресивними діячами держави. З 60-х рр. XVIII ст. економіка Іспанії намагається стати на шлях капіталістичного розвитку, тільки з 1787 по 1797 р. кількість буржуазії зросла на 60 %. Цьому сприяла й активна діяльність Педро Родрігеса Кампоманеса. Він вважав, що одного сільського господарства не досить для процвітання держави. Кампоманес активно пропагував свої ідеї. У "Доповіді про розвиток народної промисловості" він писав про право жінок працювати на невеликих мануфактурах з виробництва шовку. Крім того, доводив ефективність заснування фабрик з обробки льону і виробництва пеньки. Ще одна нова ідея полягала в необхідності обмежити кількість святкових днів, коли вся країна не працює, що теж не сприяє процвітанню держави.

Треба відзначити, що король та уряд почули голос Кампоманеса й інших прогресивних суспільних діячів. За активною підтримкою уряду була заснована велика кількість промислових підприємств:

фабрики з виробництва одягу і скла в Мадриді, Гвадалахарі і Севовії, фабрика з виробництва кришталю в Сан-Ідельфонсо, фабрика по переробці бавовни в Авіле і фабрика з виробництва порцеляни в Буен-Ретіро (район Мадриду). Найбільш швидкими темпами розвивалася промисловість Галісії, Валенсії та, особливо, Каталонії. Остання спеціалізувалася на переробці бавовни. У бавовняній промисловості Каталонії було зайнято 80.000 чоловік. Населення Каталонії за період 1759-1789 рр. зросло з 53.000 до 111.000¹⁷.

Педро Родрігес Кампоманес та Хосе Монїно Флорідабланка стали ініціаторами ще однієї важливої реформи — обмеження прав Мести, союзу власників овець, який мав до цього часу величезні привілеї, що заважало нормальному розвитку сільського господарства багатьох провінцій Іспанії. Кампоманес та Флорідабланка провели величезне розслідування діяльності Мести, результатом якого було прийняття низки законів 1770, 1779 та 1799 рр. про обмеження її прав. Метою своєю автори законопроектів ставили відродження всієї Іспанії, хоча значна частка населення не підтримала дії міністрів. Власники стад, в більшості своїй — представники дворянства та трьох великих духовних орденів Іспанії (Сантьяго, Калатрава та Алькантара), яким належало 81% всіх овець, - всіляко протидіяли цим перетворенням¹⁸. Але Карлос III відзначив міністрів свого уряду за їх величезну роботу, надавши їм титули¹⁹.

У 1766 р. була остаточно скасована система такс на хліб, заборонена будь-яка монополія в торгівлі хлібом і був встановлений вільний ввіз і вивіз хліба в межах країни і за кордон²⁰. Економічні реформи своєю метою мали послаблення пут феодалізму і тим самим подолання відставання країни. Але, треба сказати, великої підтримки в іспанському суспільстві вони не знайшли. Реформи йшли в розріз з інтересами титулованої аристократії, яка володіла більшої частиною земель країни. Іспанська аристократія тільки від алькабали (загального 10-ти відсоткового податку на всі торговельні угоди) мала величезні доходи.

Загальне уявлення про прогрес знайшло свій вияв у специфічній ідеї економічного вдосконалення. У 60-70-і роки XVIII ст. в Іспанії виникли так звані "Економічні Суспільства друзів Батьківщини" (Sociedades economicas de amigos del pais), що своєю метою ставили поліпшення життя іспанського суспільства, відродження економіки, освіта іспанського народу.

"Економічні суспільства" не були іспанським винаходом. По всій Європі в XVIII столітті виникали подібні суспільства: у Шотландії — в 1723 р., в Ірландії — у 1736 р., у Швейцарії — у 1747 р., у Франції — у 1761 р. (Париж), у Німеччині — у 1763 р. (Лейпциг), у Росії — у 1765 р. (Санкт-Петербург). Міністр хунти з торгівлі та фінансів при дворі Фердінанда VI, шотланець за походженням, Бернардо Уард (Bernardo Ward), після поїздки по Європі написав "Економічний трактат"²¹. У трактаті доводилася необхідність ство-

рення економічних суспільств в Іспанії: варто об'єднати вищу знать і великих землевласників, що у своїх володіннях могли б впроваджувати нововведення, розроблені економічними суспільствами. Не дивлячись на раптову смерть автора, ідея організації економічних суспільств прижилася. Аристократія переймалась новою наукою про управління маєтками і була переконана, що їх можна не просто впорядкувати, а обернути на ефективні підприємства.

Але іспанські суспільства не стали прямим копіюванням європейських. В Іспанії існували предтечі економічних суспільств - салони і гуртки (*tertulias*). Ще в 1748 р. в трьох баскських провінціях подібні салони об'єдналися в "академічну хунху" на чолі з Хав'єром Мунібе-і-Ідакесом, графом де Пеньяфлоріда (1729-1785). У 1765 р. король дозволив створити "Економічні суспільства" в усіх баскських провінціях, у кожному суспільстві було створено по чотири комісії: сільськогосподарська, корисних наук і мистецтв, промисловості і торгівлі, історії і літератури²².

Також ще одним стимулом утворення "Економічних суспільств" виявилася "Доповідь про розвиток народної промисловості" Педро Родрігеса Кампоманеса, академіка Королівської Академії Історії. Ідеолог створення "Економічних суспільств" писав, що для удосконалювання іспанської економіки необхідні знання, а для цього треба створити спеціальний орган, що буде давати рекомендації для проведення реформ. Нарешті, 17 липня 1775 р. було створено Мадридське "Економічне суспільство" на чолі якого став сам Кампоманес.

Членами "Економічних суспільств" була проведена величезна робота по пошуку та публікуванню матеріалів архівів міст Іспанії. Яскравим прикладом цієї роботи є дослідження каталонського історика, члена Королівської Академії Історії Антоніо де Капмані-і-Монтпалау (1742-1813), який займався публікуванням архівних документів міста Барселона щодо морської торгівлі та ремесла, прагнучи показати своїм співвітчизникам, що "слава Іспанії не тільки у героїчних перемогах та священних трофеях запеклих баталій"²³, а й у ремісничому виробництві та морській торгівлі, у мирній праці на благо своєї Батьківщини. У передмові до свого дослідження Капмані писав, що "славні діяння предків - це стимул для нащадків" направити усі свої сили на відродження могутності Іспанії²⁴. І ця точка зору була характерна для іспанської просвітницької історіографії того часу²⁵.

Королівська влада претендувала також і на керівництво культурними процесами. У 1711 р. заснована Королівська (у майбутньому — Національна) бібліотека, у 1714 р. — Королівська Академія Мови, що у 1739 р. випустила перший 6-ти томний академічний словник іспанської мови ("Словник авторитетів", "*Diccionario de autoridades*"), а в 1771 р. — першу академічну граматику. У 1735 р. виникла Королівська Академія Історії, у 1752 р. — Королівська Академія Сан Фернандо, чи Образотворчих Мистецтв²⁶.

Відомий діяч іспанського Просвітництва Гаспар Мельчор де Ховельянос (1744-1811), вважаючи, що основа перетворення іспанського суспільства — створення умов для отримання народом знань, необхідність вивчення словесних і точних наук, пропонував провести реформу освіти. Треба сказати, що система освіти в Іспанії кінця XVIII ст. не відповідала вимогам часу. Початкові школи були лише при монастирях, виховували в основному богословів і чиновників. У середніх, так званих "латинських школах", вивчали латинську мову (але не грецьку і не нові мови), математику, історію, географію, іспанську мову, риторику і піїтику. Після 12 років (курс *humanidades*) бажаючи переходили до курсу "філософії" (*facultad de artes*), на якому вивчали логіку, Аристотеля та інших античних філософів у схоластичному трактуванні. Богослови слухали цей курс 4 роки, юристи і медики — 2 роки. Студенти, що залишалися, переходили на вищі факультети. Але з 100 юристів менш ніж 12 чоловік після стількох років вивчення латинської мови були спроможні читати Цицерона чи Вергілія в оригіналі²⁷. На кафедрах со-рока іспанських університетів викладали тільки представники духовенства. А в 1771 р. Саламанський університет привселюдно відмовився викладати системи Ньютона, Гассенді і Декарта, тому що вони (ці системи) не узгоджуються із релігійними одкровеннями, як система Аристотеля²⁸. Прагнучи реформувати систему освіти, уряд Карлоса III запрошує на кафедри вчених-природників (фізиків, хіміків, мінералогів, ботаніків) і юристів, тобто представників світського знання²⁹, хоча загальна реформа була проведена тільки в 1845 р.

Поверховий і половинчатий характер був властивий іспанському просвітницькому рухові протягом усього існування. Але рух зазнав значної еволюції. На думку відомого фахівця з області іспанської літератури З.І. Плавскіна, Просвітництво в Іспанії пройшло два етапи: 1) до 60-х р. 18 ст. — ідеї Просвітництва тільки проникають у ряди інтелігенції; 2) друга половина 18 ст. — широке проникнення ідей Просвітництва, але дуже багато хто з презирством відвертається не тільки від феодального минулого країни, але і від накопиченого народом за сторіччя прогресивного суспільного і культурного досвіду³⁰. Саме в цей час складається тип "офранцуженого" інтелігента (*afrancesado*).

Органами просвітницької пропаганди були: 1) "Щоденник іспанських літераторів" ("*Diario de los literatos de Espana*"), що виходив три рази на місяць у 1735-1742 рр.; 2) "Мислитель" ("*El Pecedor*"), що видавався просвітителем Хосе де Клавіхо-і-Фахардо в 1762-1763 та 1766-1767 рр. і присвячений переважно критиці моралі; 3) "Цензор" ("*El Cenzor*"), який поєднував пропаганду ідей енциклопедистів з різко антиклерикальною критикою, випускався Луїсом Каньюело у 1781-1786 рр.

Ідеї іспанського Просвітництва не притягли на свій бік народ, вони залишилися голосом освіченої меншості. Неосвічені і прихильні до патріархальних форм побуту народні маси, нерідко виявлялися лише сліпим знаряддям далекої їм політики. Цим почасти і пояснюється та недовіра до "черні", яка лунає у багатьох працях просвітителів.

Широко відомі слова короля Карлоса III: "Іспанці люблять її (Інквізицію), а мені вона не заважає"³¹. Це багато що розповідає про стан іспанського суспільства і пояснює протистояння реформам більшості населення Іспанії. А при Карлосі IV (1788-1808) перші ж звістки про революцію у Франції змусили іспанський абсолютизм повернутися до політики відвертої і жорстокої реакції.

Вже згадуваний нами Марселіно Менендес Пелайо у своїй праці "Історія іспанських інакомислячих" писав, що всіма здійсненнями свого царювання Карлос III зобов'язаний винятково своїм радникам, що він ніколи не керував своїм розумом³². В цьому його підтримував російський історик А.С.Трачевський, який писав про несаможиттєвість Карлоса III у питаннях перетворень³³. З цим не погоджується відомий спеціаліст у області іспанської історії С.П.Пожарська, яка вважає, що у дійсності політика Карлоса III не залежала ні від Парижу, ні від міністрів³⁴. Останнє слово завжди залишалося за монархом.

Соціальну базу іспанського Просвітництва, на відміну від французького, складало ліберальне дворянство, так звана "освічена меншість". Іспанські просвітителі діяли в країні, де навіть найбільш пригнічені верстви населення були дуже консервативні. Не кажучи вже про титуловану знать, яка володіла більшою часткою земель Іспанії та не була зацікавлена у буржуазному розвитку держави. Проблема "двох Іспаній" (Іспанії традиційно-консервативній, ізольованій від всього світу та Іспанії, орієнтованій на Європу, але відрізаний від національного коріння), яка була поставлена ще Беніто Херонімо Фейхоо-і-Монтенегро (1676-1764), стояла дуже гостро³⁵.

Оточення Карлоса III усіляко сприяло проведенню реформ. Передові діячі Іспанії брали активну участь у розробці цих перетворень. Але елітарний характер іспанського Просвітництва не дав можливості проникнути цим передовим ідеям в широкі верстви суспільства і вже за спадкоємців Карлоса III багато прогресивних починань були зведені нанівець.

Авторка вважає, що жорсткий контроль з боку просвітницького абсолютизму всіх напрямків перетворень (так зване "організоване Просвітництво"), суперечності усередині самих реформаторів та незначний відсоток буржуазії в Іспанії — все це звело нанівець зусилля реформаторів. І хоча політика освіченого абсолютизму принесла плоди в області розвитку науки та освіти, результати її у економічній та політичній сферах були дуже малі.

Примітки:

1. Menendes Pelayo M. *Historia de los heterodoxos espanoles.* - Madrid, 1956. - Т.2. - Р. 493.
2. Altamira R. *Manual de historia de Espana.* - Buenos Aires, 1946. - Р. 435.
3. Юрчик Е.Э. "Защита испанской нации": Х.Кададьсо против Ш.Монтескье. // *Вестник Московского университета.* - Серия 8. - История. - 1995 - № 6. - С.10.
4. Див. наприклад Jovellanos G.M. *Elogio de Carlos III* // Jovellanos G.M., de. *Obras escogidas.* - Paris, 1887. - Р. 42-61.
5. *Tratado de la regalia de Espana, o sea el derecho real de nombrar a los beneficios eclesiasticos de toda Espana, y guarda de sus iglesias vacantes; Con un suplemento, o reflexiones historicas, para la mayor inteligencia del novisimo concordato de 11 enero de 1753 en sus principales articulos. Arreglado y deducado todo ello de los canones, disciplina eclesiastica, costumbres y leys de Espana, segun el orden de los tiempos por D. Pedro Rodriguez Campomanez.* - Paris, 1830. - 238 p.
6. Altamira R. *Op. cit.* - Р.450.
7. Menendes Pelayo M. *Op. cit.* - Р. 494.
8. Шашков С.С. *Собрание сочинений.* - СПб., 1898. - Т.2. - С. 14.
9. Трачевский А. *Испания девятнадцатого века.* - М., 1872. - Ч.1. - С. 9.
10. Ортега-и-Гассет Х. *Гойя* // Ортега-и-Гассет Х. *Веласкес. Гойя.* - М., 1997. - С.279.
11. Дейвіс Н. *Європа. Історія.* - К., 2001. - С. 829.
12. Бокль. *История цивилизации в Англии.* - СПб., 1864. - Т.2. - С.126.
13. Кареев Н. *Западно-европейская абсолютная монархия XVI, XVII и XVIII веков. Общая характеристика бюрократического государства и сословного общества "старого порядка".* - СПб., 1908. - С.367.
14. Льюренте Х.А. *История испанской инквизиции.* - М., 1999. - Т.2. - С. 712.
15. Пожарская С.П. *О признании Испанией независимости США* // *Новая и новейшая история.* - 1975. - №1. - С. 84.
16. Секретная записка относительно английских колоний, переданная испанскому королю Карлу III графом Арандой вскоре после подписания Парижского мирного договора 1783 г. // *Новая и новейшая история.* - 1993. - № 3. - С.243.
17. *Эпоха Просвещения* // *Всемирная история в 24 тт.* - Минск - Москва, 2000. - Т. 15. - С. 383.
18. Мицкун Н.И. *О роли Месты в истории Испании XVIII века* // *Вопросы истории.* - 1963. - № 8. - С. 215.
19. *Вказ. праця* - С. 161.
20. *История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.* - М., 1986. - С.196.

21. Jovellanos G.M., de. Op. cit. - P. 55.

22. Волосюк О.В. Экономические общества друзей отечества в Испании во второй половине XVIII века // Проблемы испанской истории. - М., 1987. - С. 241.

23. Capmani A., de. Memorias historscas sobre la marina comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona.- Madrid, 1779. - T. 1. - P. 24.

24. Ibid. - P. 1.

25. Кузьмичева Е.К. Фейхоо-и-Монтенегро и становление исторической мысли испанского Просвещения // Европейское Просвещение и Французская революция XVIII века. - М., 1988. - С. 7.

26. Плавский З.И. Испанская литература XVII - середины XIX века. - М., 1978. - С.96.

27. Трачевский А. Вказ. праця - С.18.

28. Бокль. Вказ. праця - Т.2. - С. 108.

29. Jovellanos G.M., de. Op. cit. - P. 52.

30. Плавский З.И. Вказ. праця - С. 98.

31. Menendes Pelayo M. Op. cit. - P. 495.

32. Ibid. - P. 494.

33. Трачевский А. Вказ. праця - С. 11.

34. Пожарская С.П. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. - 1993. - № 1. - С. 153-170.

35. Кузьмичева Е.К. Вказ. праця - С. 19.

Дьоміна М.О.

РОЗВИТОК ГРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ у XVIII - наприкінці XIX століття

З набуттям Україною незалежності стрімко виріс інтерес до історії та сучасного стану розвитку греків, які проживають на її теренах. За ці роки з'явилась значна кількість публікацій стосовно різних сторін буття грецької спільноти України. Однак все ще недостатньо робіт узагальнюючого характеру. І все ж на цьому шляху вже наявні певні напрацювання. Зацікавленість дослідників викликають положення щодо етнічної історії греків України, етапів їх еміграції на українські терени, адаптаційних моделей тощо.

Один із визначальних періодів у розвитку грецької діаспори на Україні припав на XVIII - кінець XIX століття. Він характеризується ліквідацією гетьманської автономії і приєднанням інших українських земель до російських імперських володінь. В результаті територія декількох районів розселення греків у Східній Європі опинилась в межах одної країни. Вивчення періоду дозволяє розглянути суспільні процеси в грецькому середовищі в умовах незначного деформаційного впливу російської державності. Одночас-

но, розпочате в другій половині XIX ст. втручання влади, скасування пільг грекам дає можливість порівняти наслідки державної політики Російської імперії щодо різних груп грецького населення.

В першій половині XVIII ст. єдиним регіоном компактного поселення греків була Гетьманщина, насамперед місто Ніжин. Грецька ніжинська громада спочатку зорганізувалась у 1680 р. як церковна парафія з ініціативи грецького священика з Македонії Христофора (Христодула) Дмитрієва. Її статус підтвердили грамоти константинопольського патріарха Іакова та чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Громада розпочала будівництво дерев'яної церкви, проте так і не закінчивши її, приступила до спорудження двох великих кам'яних храмів, які і завершили у 1696 р. на пожертви московського уряду. Одночасно греки зуміли домогтись від нового гетьмана Івана Мазепи універсалу від 11 вересня 1687 р. про передачу ніжинським грекам усіх прав, які раніше надавались чужоземним купцям, правда, переважно грекам. Як вважають дослідники ніжинських греків, існуюча в останньому десятиріччі XVII ст. в місті церковно-парафіяльна організація доповнилась ще однією — торговельною. На їх базі в 1696 р. з'явилося грецьке братство м. Ніжина¹. Того ж року воно отримало санкцію київського митрополита Ясинського і гетьмана Мазепи. Греки могли без втручання місцевої церковної влади вибирати свого пресвітера, підлеглого тільки київському митрополиту, засновувати школу і шпиталь, користуватись автономною грецькою юрисдикцією. До братства могли входити, окрім осіб духовного стану, всі греки. Але право голосу мали тільки ті, хто сплачував внески до громади і досяг двадцяти років.

Отримані греками привілеї спричинились до тривалої боротьби громади з магістратом міста, старшиною Ніжинського полку і російською владою у місті. Отож з переминою влади в Гетьманщині та в Російській імперії греки звертались до нових можновладців з приводу підтвердження своїх прав. Вони спромоглися відстояти пільги за гетьманування Івана Скоропадського, Даниїла Апостола, Кирила Розумовського. Царські жалувані грамоти та укази Петра I в 1710 р., Анни Іоаннівни в 1734 р., Єлизавети в 1742 р. не тільки залишили грекам їх давні привілеї, але й надали нові². Особливістю ніжинської громади було зарахування до її кола греків, які постійно не перебували в місті, а займались торгівлею в Санкт-Петербурзі, Москві, Таганрозі, згодом в Одесі та інших містах імперії. Це дозволяло їм заробляти великі кошти і підтримувати матеріально громаду. Кількість ніжинських братчиків та формально залучених до братства була приблизно рівною. Суперечки між ними привели в середині XVIII ст. до кризових явищ у самому братстві. Однак, як писав К. Харлампович, дійсного занепаду до 30-40-х рр. XIX ст. не спостерігалось³. Остаточного втратив своє значення грецького центру Ніжин у другій половині XIX ст., коли в 1855 р. грецькі храми

міста приписали до ніжинського Благовіщенського монастиря, а у 1870 р. ліквідували і грецький магістрат. Ніжинська громада, зберігши впродовж довгого часу етнічну і релігійну ідентичність яскраво репрезентувала модель "торгової діаспори".

В першій половині XVIII ст. греки мешкали майже у всіх полкових та деяких сотенних містечках Гетьманщини. Невелика, у порівнянні з Ніжином, кількість греків проживала в Києві. Вони так і не зуміли створити громаду, проте заснували в місті в середині XVIII ст. єдиний на Україні грецький чоловічий Катерининський монастир⁴. За часи існування Гетьманщини в ряди козацької старшини увійшли і греки, як ті, що вже жили на українських землях, так і новоприбулі, з території Греції. Так нащадки Христофора Матіаракі, львівського купця і члена православного Ставропігійального братства в кінці XVII ст. перебрались на Гетьманщину, побрали шлюби з синами та доньками старшини і покозачились. З грецьких земель Венеції до України на чолі загону добровольців на початку XVIII ст. прийшов Петро Капнісіс з сином Василем. З них веде початок історія старшинського роду Капнісістів.

Новий етап у розвитку грецької спільноти України розпочався з середини XVIII ст. Його підґрунтям стали зміни в підходах російського уряду до проблем внутрішньої колонізації. Освоєння приєднаних до імперії значних за розміром українських територій вже впродовж середини та другої половини XVIII ст. вимагало великих людських ресурсів. Використання власних резервів обмежувалось можливими втратами соціальної стабільності імперії. Складовою частиною нової колонізаційної політики явилось залучення до справи іноземців, в першу чергу представників православних народів, із наданням їм значних пільг. Так, у полі зору російських політиків опинились греки. Вже в середині 50-х років в щойно збудованій російській фортеці Св. Єлизавети (сучасне місто Кіровоград) з'явилась грецька громада на чолі з венеційським підданим Євтимом Темелею. За прикладом ніжинського грецького братства вона отримала від російської влади пільги щодо самоврядування. Не дивно, що одне із передмість фортеці навіть називалось Грецьким⁵. Проте невелика грецька спільнота скоро розпорошилась, так і не отримавши стимулів для зростання.

В останню третину XVIII ст. окреслюються чотири зони проживання грецького населення в межах майбутньої України: землі ліквідованої Гетьманщини, Приазовщина або Маріупольщина, Крим та південно-західне Причорномор'я. На південно-східних землях України представлений варіант формування землеробської, значної за чисельністю, компактної та довготривалої грецької діаспори. Його поява стала наслідком переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 - 1780 роках. Ця тема має багато аспектів, викликає велику зацікавленість, представлена різноманітною і чисельною літературою⁶. Дослідники вказують, що виїзд майже вісімнадцяти тисяч хри-

стіянського грецького населення з території півострова, здійснений під тиском російської влади негативно відбився на економіці Кримського ханства, сприяв його загарбання імператрицею Катериною II. Після деяких поневірянь греки отримали землі на північному березі Азовського моря. Складні умови існування на неосвоєних просторах, байдужість російських чиновників, туга за батьківщиною привели до повернення в Крим частини переселенців. Інші утворили компактний масив грецьких сіл довкола адміністративного центру міста Маріуполя. Населення отримало пільги іноземних переселенців, зосередилось на сільському господарстві, займалось, головним чином, скотарством, проте, не маючи значних капіталів, не могло впливати на розвиток грецького загалу українських земель протягом усього часу до початку російської революції 1917 р. Разом з тим, у 1807 р. Маріуполь та 23 грецьких села утворили Маріупольську округу, в якому діяла грецька управа, що виконувала адміністративні, поліцейські та судові функції. Зростання населення насамперед йшло за рахунок природного приросту, за епізодичного поповнення зовні. Фактично існувала ендегамія шлюбів, бо вони не виходили за межі грецького розселення. Певний час зберігалась і відокремленість грецької церковної організації. Все це забезпечувало автономність грецької етнокультури на півдні України.

В третій чверті XIX ст. російська влада розгорнула наступ на права грецьких поселенців. В 1859 р. на землях Маріупольського округу отримали дозвіл селитись особи негрецької національності, через десять років був ліквідований маріупольський Грецький суд. Нарешті, в 1873 р. знищили грецьку округу, приєднавши її до земства Маріупольського повіту, а вже в 1874 р. ліквідували останній привілей місцевих греків — звільнення від рекрутського набору⁷.

Паралельно із розвитком життя греків Маріупольщини відбувався процес відтворення грецької спільноти на Кримському півострові. Деяка кількість греків так і залишилась на старих місцях, особливо в селах, в Феодосії та Бахчисараї, не піддавшись спокусі переселення. З переходом Криму до Російської імперії певна частина греків повернулась з різних причин на старі місця. За даними істориків до 1820 р. до Криму реемігрувало до тисячі мешканців (800 міських жителів та біля 200 селян). Ще до переселення, у 1775 р. до Керчі та Енікале, що знаходилась під владою Росії, прибуло восьмибатальйонне "грецьке військо", сформоване в період російсько-турецької війни 1768 - 1774 років з греків-добровольців під час Архіпелажської експедиції російського флоту. Наступного року дехто з греків переселився до Таганрогу. Згодом, на основі цих частин був створений грецький піхотний полк, переведений у 1784 р. до міста Балаклава, далі більш відомий під назвою Балаклавського грецького батальйона або "легіона імператора Миколи"⁸. В результаті на кримських землях розвивалась змішана модель розвитку діаспори військово-торговельно-землеробського типу.

В інших умовах проходила розбудова грецької діаспори на південно-західних українських землях. Отож, тут спостерігаються відмінні від попередніх варіантів наслідки. По-перше, поселення греків носило дисперсний характер, і, по-друге, проходило за рахунок переселення греків із Середземномор'я. Виключення складали греки міст Аккермана, Ізмаїла, Рені, які жили там з часів Османської імперії. Грецькі общини в новостворених російських містах виникали майже одночасно з просуванням Росії до Чорного моря. До 1774 р. відноситься початок історії грецької спільноти Херсона. Поряд із греками з різних областей Греції туди у 1784 р. прибули греки з о. Мінорка, захопленого іспанцями. В місті була збудована грецька Софійська церква, утворені магістрат і передмістя. Переселенці займались торгівлею, ремеслом, мореплавством⁹. Із заснуванням Миколаєва майже подібний процес повторився і там.

Найбільш вивчена історія грецької спільноти Одеси. Перші дослідження про одеських греків почали з'являтися в ХІХ - на початку ХХ ст. в загальних роботах по історії міста. Спеціальні праці з історії одеських греків стали надбанням радянської історіографії. Проте вивчались вони в контексті російсько-грецьких відносин, а не як складова частина грецької діаспори України¹⁰. Тут значно інтенсивніше, ніж в інших містах півдня проходило поселення греків. Взагалі є відомості про перебування греків у Хаджибеї, майбутній Одесі ще під турками. На початку 1792 р., коли остаточно визначилась доля Буго-Дністровського межиріччя, яке перейшло до Росії, постало питання про заселення регіону. За першим розпорядженням імператриці Катерини ІІ місто призначалось для поселення греків, які побажали переселитись до Росії із Греції після закінчення в Середземному морі військових дій¹¹. Проте, внаслідок різних чинників, плани влади відносно грецького поселення змінились: греків запланували розмістити біля Одеси. Після появи у квітні 1795 р. наказу Катерини ІІ "Про поселення в місцевості навколо Одеси греків і албанців, які в останню війну в Архіпелазі служили" був створений грецький трьоххотний дивізіон. Для військово-вослужбовців відвели землі на р. Барабі та надали ряд пільг¹². Подальша його доля примхлива. За царювання Павла І дивізіон розформували, але з приходом до влади Олександра І грекам повернули у 1803 р. землі та поновили військовий підрозділ у формі батальйону. У 1810 р. батальйон перевели у військове поселення, а у 1819 р. взагалі ліквідували.

Заснуванням грецького поселення, що отримало згодом назву Олександрівка російський уряд не обмежився. В перше десятиріччя ХІХ століття новоприбульці з Балкан розселялись у сільській місцевості. В результаті в Херсонській губернії до 1807 р. виникло сім греко-болгарських колоній, в яких налічувалось 2256 душ чоловічої статі¹³.

Проте основним центром найбільш активної частини грецької діаспори України з кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. стає Одеса. Вже в

перше десятиліття життя міста під його сучасною назвою греки складали не менше 10% від загальної чисельності мешканців. Їх вплив виявився настільки великим, що греки в 1797 р. добились за-снування спеціального "магістрату для іноземців", щоправда, не-вдовзі скасованого російською владою.

Послідуюче зростання грецької спільноти Одеси пов'язане з ши-рокою участю місцевих греків у зовнішній торгівлі Російської імперії, насамперед у експорті зерна. У 1807 р. налічувалось вже дванадцять грецьких купців першої гільдії. В подальшому зростає роль великих міжнародних торговельних домів, які контролюва-лись грецьким капіталом. Економічне зміцнення грецького товари-ства стало фундаментом його консолідації та оформлення громадсь-кого етнічного самоврядування впродовж перших десятиріч XIX ст¹⁴. Найбільшого поширення набули релігійні братства, добро-чинні громади і неформальні, офіційно не зареєстровані об'єднан-ня. Вони й відіграли визначальну роль в розбудові грецької діаспо-ри Одеси. Зусиллями і коштами греків у 1813 р. при грецькій Троїцькій церкві було засновано початкове училище для дітей греків. На його базі за рішенням зборів одеських греків у 1817 р. відкрилось Грецьке комерційне училище. Для утримання навчаль-ного закладу грецькі страхові товариства Одеси почали відрахову-вати в його фонд від 10 до 20% своїх прибутків, а грецькі купці пе-редавали 0,1% від своїх торгових обертів.

В історії грецької спільноти Одеси чітко просліджується два періоди, хронологічною межею між якими є виникнення незалеж-ної грецької держави та її визнання європейськими країнами. Як-що в перші десятиріччя XIX століття, особливо після початку національно-визвольної боротьби в Греції, виразно представлена тенденція зростання грецького населення міста¹⁵, то з 1830 р. запо-чатковується зворотній процес. Значна частина греків повернулась на батьківщину, що привело до суттєвого зменшення грецької гро-мади Одеси та до змін в її середовищі. Провідну роль відігравала порівняно невелика за чисельністю група купців, які орієнтувались на зовнішню торгівлю російським зерном. В другій половині XIX ст. ця частина найбільш заможних греків, користуючись змінами в системі місцевого самоврядування, створила окреме від всієї грець-кої громади міста Благодійне товариство. Це ще більше підкресли-ло торговельний характер грецької діаспори Одеси.

Таким чином, на українських теренах грецька спільнота була представлена у XVIII - XIX ст. трьома моделями існування діаспо-ри: торговельною діаспорою, сільськогосподарською діаспорою, військовою діаспорою. Перша модель зустрічається на території Гетьманщини та південно-західному регіону, друга — притаманна південно-східній частині, так званій Маріупольщині, третя — наяв-на на Кримському півострові як складова частина змішаного типу існування грецької діаспори України. Проте, в другій половині

ХІХ ст. внаслідок реформаторських дій російської влади пройшла певна уніфікація становища греків, яка все ж не змогла цілком знищити етнічну ідентифікацію та цілісність моделей існування грецької діаспори України.

Примітки:

1. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії у Ніжині // *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. - Кн.. 24. - К., 1929. - С.126; Любченко В.Г. З історії громади в Ніжині // *Україна - Греція: історія та сучасність*. - К., 1993. - С. 84 - 86; Сидоренко Є.Ф. До історії українсько-грецької торгівлі // *Україна - Греція: історія та сучасність*. - К., 1993. - С. 137; Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII - XX вв.). - К., 1999. - С. 65 - 85; Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. - К., 2000. - С. 56 - 57, 75.

2. Полный свод законов Российской империи. - Т. 4. - № 2260. - С. 481 - 482; Т. 11. - № 8656. - С. 709.

3. Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII - XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. - Вип. III. - К., 1999. - С.148 - 149.

4. Петров Н. Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // *Труды Киевской духовной академии*. - Т. 1. - К., 1896. - С. 55 - 112; Мазарати С. Греки Киева: история и современность // *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. - Вип. 1. - К., 1997. - С. 67 - 71.

5. Ястребов В.Н. Греки в Елисаветграде // *Киевская старина*. - 1884. - № 4. - С. 673 - 684; Кизименко П.Н. Греки на Кировоградщине // *Греки и славяне: 1000 лет*. - № 1. - Донецк, 1997. - С. 87 - 90.

6. Непомнящий А.А. Вопрос о выселении греков из Крыма в 1778 г. в дореволюционной крымской историографии // *Україна - Греція: історія та сучасність*. - К., 1993. - С. 97 - 99; Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. - 90-е гг. XX в.) - Симферополь, 1999.

7. Терентьева Н. Указ. соч. - С. 168; Греки на українських теренах. - С. 76.

8. Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // *ЗООИД*. - Т. 1. - Одесса, 1844. - С. 205 - 240.

9. Араджиони М.А. Эмиграция греков в Украину в XVI - первой трети XIX вв. // *Греки и славяне: 1000 лет*. - № 1. - Донецк, 1997. - С. 79.

10. Парадисопулос С. Грецька спільнота дореволюційної Одеси в російській та радянській історіографії (XIX - 80-і роки XX ст.) //

Археологія та етнологія Східної Європи. - Т.3. - Одеса, 2002. - С.219-222.

11. *Історія Одеси. - Одеса, 2002. - С.59.*

12. *Теохаріді Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. // Вісник Одеської комісії краєзнавства. - Одеса, 1930. - № 4-5. - С. 9-44; Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой: очерки истории п. Александровка с древнейших времен до начала XX века. - Одеса, 1999. - С. 79-104.*

13. *Калмакан Н.А. Малобуялыкские греки. 200 лет на Одессине. - Одесса, 2002. - С. 15.*

14. *Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 - 1914. - К., 1999. - 128-129; Harlaftis G. A History of Greek-Owned Shipping. - London, 1996. - P. 44 - 46; Дьомін О.Б., Парадісонулос С. Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII - XIX столітті // Греція и славянский мир. - Вып. 1. - Симферополь, 2002. - С. 58-60.*

15. *Арш Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII - начале XIX веков // Советская этнография. - 1969. - № 3. - С. 85-95; Пятигорский Г. М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821 - 1831 гг. // Балканские исследования. - Вып. 8. - М., 1982. - С. 135-153; Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XVIII и XIX вв. // Балканские исследования. - Вып. 11. - М., 1989. - С. 190-199.*

Антипіна І.В.

КИТАЙ У ПРАЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ XVIII - пер. пол. XIX ст.

Період XVII - XVIII ст. позначений для європейців нестримним прагненням проникнути в східний світ, пізнати його і розповсюдити свої європейські ідеали. Це має безпосереднє відношення і до Китаю. Проявом активного проникнення у загадковий східний світ, безперечно, можна вважати і місіонерські зусилля католиків, протестантів, православних.

Усі місії в тій чи іншій мірі намагалися виявити інтерес людей своєї країни до Сходу XVII - XVIII ст. — вже вийшли публікації цих місій про Китай, джерельна цінність і достовірність яких дуже різняться¹. Вони містять як схвальні, так і негативні, суб'єктивні і об'єктивні відгуки. Хоч переважають оцінки, які базуються на рівні чуттєвого сприйняття, на принципі порівнювання з європейським духовним і побутовим життям.

Інформація, що надходила в Європу з названих місій, була головним і визначним джерелом, яке формувало погляди просвітителів про Китай XVIII ст. і філософів XIX ст.

Французькому просвітителю XVIII ст. Вольтеру Франсуа Марі (Аруе) (1694-1778рр.) властивий оригінальний підхід до історії, порядків та звичаїв Китаю. Його уявлення про Китай має інтерес для сучасних дослідників в тому, що мислитель "першим пішов новим шляхом — і вніс світло філософії у темні архіви історії"², тобто він намагався теоретично осмислити доступний для нього матеріал про Китай. Вольтерівська історична схема всесвітньої історії протиставлена концепції християнських істориків. Це пояснюється тим, що мислитель починає історію розвитку людства з азіатських країн, з Китаю, де вперше зародилася цивілізація, в той час як Захід перебував у повному варварстві. Він писав: "...у давнину тільки індійська релігія і ще та, яку сповідували китайські вчені, не сприяли розвитку варварства в людях"³. Та всесвітня історія, яка фабрикувалася на Заході і в якій не писалося про арабів, китайців, Індію, на думку Вольтера, не заслуговує на увагу. В китайській історії, на його погляд, набагато більше цінного і повчального, ніж у "священній" історії євреїв. "Тоді, як інші народи вигадували різні алегоричні байки, китайці писали свою історію з пером в одній руці і з астролябією в іншій, і при цьому з такою простотою, якої не зустрінеш в Азії ніде. Їхня історія не сходить до тих диких часів, коли треба було обманювати людей, щоб керувати ними...", "...до них якнайкраще підходить те велике висловлене положення - перші хроніки будь-якого народу свідчать вже про існування його у вигляді зразкової і сильної держави, і це означає, що даний народ існував в світі ще багато віків до початку своєї ери"⁴.

Просвітитель захоплено говорить і про Конфуція, вважає його розумним сановником, який повчав людей законам, що існували здавна. Китаю належить своєрідне місце в історіософії Вольтера. На його думку, це країна набутої мудрості, справедливості і внутрішнього світу, з найвищою моральністю і культурністю. На чолі держави стоїть мудрець - імператор, оточений філософами - мандаринами.

Таким чином, можна констатувати, що Вольтер ні в якому разі не вважав стан китайської цивілізації нижчим за європейську, він навіть надавав їй перевагу, яку бачив у духовній і матеріальній культурі Китаю.

Радянські автори ідеалізацію Китаю Вольтером пояснюють тим, що він знайомився з його історією не з першоджерел, а через єзуїтів, які побували в країні і перекрутили у своїх працях історію, ідеологію, побут, звичаї країни. До того ж, просвітитель, описував Китай крізь призму своїх політичних ідеалів.

Опираючись на ідеалізовані описи мандрівників і місіонерів, Вольтер створив з китайської історії моралізуючу байку для повчання європейців⁵.

Його сучасники писали про Китай зовсім по-іншому і їх узагальнення по суті стали основою європоцентричної концепції.

Представником інших поглядів на Китай став німецький просвітитель XVIII ст. Гердер І.Г. У своїй праці "Ідеї до філософії історії людства", що була написана в 1784 р., він присвятив Сходу 11 розділ, названий книгою⁶.

У зазначеній праці обґрунтовується гердерівська концепція історичного процесу, що зводиться до наступного: "світ - єдине безперервне ціле, яке розвивається, закономірно проходячи певні необхідні рівні". Остаточна мета розвитку — гуманізм, а культура - його серцевина, і рівень розвитку кожного народу залежить від загальної "світової душі". У книзі 12 даної праці, параграфі шостому німецький просвітитель пише, що людина створена, аби засвоїти дух гуманності та релігій. А в книзі 5, четвертому параграфі підкреслює, що царство людини - система духовних сил.

"І нарешті релігія — ось вища гуманність людини, не дивуйтеся тому, що я відношу релігію до людяності... Якщо б навіть релігія була просто вправою сил розуму, то і тоді в ній - вищий дух людяності, сама піднесена квітка людської душі"⁷.

Але треба відзначити негативне ставлення І.Гердера до духовного життя народів Сходу, це певною мірою пояснюється його поглядами на релігії цих народів, які він вважає релігіями дитинства, а християнство пов'язує з цивілізацією.

Книга 11 праці німецького просвітителя про поступальну роль розвитку людства в Китаї — невелике за обсягом історико-філософське узагальнення з проблем історії, філософії людства, яке має посилення на джерела. Сам автор наполегливо підкреслює джерельну цінність праць католицької місії, а також джерел російських синологів - А.Леонтьєва і І.Расохіна.

Надаючи великого значення рельєфу Китаю, географічному положенню, клімату, він, ґрунтовно опрацювавши матеріал, зупиняється на цих питаннях: "На східній окраїні Азії, на південь від гір, розмістилася країна, яка вважає себе і свою культуру найдавнішою й називає себе першою з країн, квіткою, що росте посеред світу, країна, котра й насправді є однією з найдавніших і найцікавіших на всій землі — Китай".

Далі він звертає увагу на кількість населення Китаю, посиляючись на джерела, в тому числі і російські. "Китай за розмірами своїми менший за Європу, але він пишається тим, що там живе, незважаючи на це, набагато більше людей, ніж у Європі, цій настільки густо населеній частині світу, — тому що в Китаї нараховується 25200000 оподаткованих селян, 1572 великих і малих міст, 1193 фортеці, 3158 кам'яних мостів, 2796 храмів, 2606 монастирів, 10809 старовинних споруд". Держава поділена на 18 губерній"⁸. Вся імперія посічена горами і пустелями, але водні артерії сполучення чудово розвинені, міста і села стоять біля води, поживлена внутрішня і зовнішня торгівля.

Зазначимо, що історики ХХ ст., зокрема Ф.Бродель, стверджують, що критерієм, за яким країни можна відносити до високих або низьких, є вирощування рису і пшениці⁹.

Безумовно, гердерівське ствердження: "Хліборобство — ось стовп, на якому тримається весь державний устрій: мандрівники розповідають нам про доглянуті рисові поля, хліба, про штучно оприроджені пустелі, дикі нагір'я, перетворені у родючі землі". Пише про річки і озера, що кишать рибою, про землю багату живністю: "один шовковичний черв'як годує тисячі людей, які старанно працюють"¹⁰.

Автор приділяє увагу і моральним якостям китайського народу. В цій частині праці він пише доброзичливо: "Лагідність і чемність, гнучкість в поведінці, пристойні жести — ось та абетка, якої вчить-ся китаєць з дитинства і в якій він невтомно вдосконалюється протягом всього свого життя".

На початку роботи автор висловлює загальноприйнятну точку зору, а саме, дає схвальний відгук і про державний устрій Китаю: "Владою і законом служить у них правильність, регулярність, суворо заведений порядок. Весь державний устрій з усіма взаємовідношеннями і зобов'язаннями станів побудовано на шанобливості...; чи може бути кращий принцип управління? В Китаї нема спадкоємного дворянства, почесні посади дістаються чоловікам, перевіреному у справах, і тільки ці почесні місця і дарують людині титул та гідність".

І.Гердер вважає за необхідне підкреслити віротерпимість китаїців до різноманітних форм релігійного вірування, пише про те, що підданого ніхто не примушує обирати віру і ніхто не переслідує релігію, якщо вона не загрожує існуванню держави.

В той же час, І.Гердер заперечує всі наведені ним позитивні тези, вважаючи недостовірним відображення державного і духовного устрою країни місіонерами. Тому видається можливим, на його думку, стверджувати, що коли "потік людських думок проторував собі шлях і в протилежних кутках, виникла недовіра до розповідей місіонерів, і тоді не хотіли вже визнавати за китайцями ні високого рівня розвитку культури, ані навіть усієї дивної їх самобутності".

Він дуже старанно підходив до джерел з історії цього часу і не забув згадати французьке джерело "Nouveaux Memoires sur l'etat present de la Chine", написане місіонером о.Леконтом в 1697 р., де "неупереджено розповідається про Китай", а сам автор запевняє, що дотримується "серединного шляху між перебільшеними похвалами і надмірною критикою, а це, певно, і є шлях істини".

Наміри І.Гердера заслуговують усілякої похвали, але від намірів до реалізації чимала дистанція. Мова йде не про сюжети і нюанси з історії Китаю, які можна пояснити рівнем синології періоду життя просвітителя, а загальними концептуальними основами автора.

Говорить про захоплення Китаю монголо-татарами і доводить, що маньчжурська династія і монголо-татари це одне і те саме. Китай, на його думку, — "татарський феодалний лад, який протягом цілих століть слугував ланцюгами, що прив'язували васалів до їх господаря".

Приділяючи увагу китайській мові у своїй праці, автор досить тонко підмічає загальноновизнану зараз її особливість, що основою є "музика слова" і "безліч складних знаків, кількість яких нараховується до вісімдесяти тисяч, — ось писемність, якою позначена китайська народність серед усіх народів земної кулі!"

Духовні і побутові особливості життя китайського народу не викликали схвалення у І.Гердера; і як вирок всьому сказаному — ствердження: "Так мало в усьому цьому смаку до справжніх, природних пропорцій і відношень, таке слабе відчуття внутрішнього спокою, краси і гідності, що тільки нерозвинене, невиховане відчуття могло піти таким шляхом в культурі спілкування, рішуче в усьому поступитися їй"¹¹.

І.Гердер стверджує, що природа не наділила Китай даром розуміння волі і великих відкриттів. Вони чудово володіють мистецтвом імітації в усьому, що для них корисно.

Китайську самобутність, збережену народом в своєму кутку землі, він називає "марною гординею". І.Гердер наполегливо підкреслює що таке традиційне суспільство, породило особливу культуру китайського рабства. Одна з причин — це система виховання: "дитяча слухняність повинна лягти в основу усілякої доброчесності, не тільки в сім'ї, але і в самій державі..." в результаті якої могла виробитися звичка до постійного обману і відмова від самостійності¹².

Традиційний Китай XVIII ст. викликає різку критику. Бувши громадянином європейської цивілізації, яка базувалася на індивідуальній волі та ініціативі особистості, просвітитель не міг позитивно сприймати традиційне східне суспільство, іменоване і його сучасниками, і наступними філософами та істориками східною деспотією.

Помітно, що його судження про Китай зазнали вплив джерел XVII-XVIII ст., в яких виявляється негативне ставлення до східних країн. І.Гердер все-таки не утримався на позиції "серединного шляху". Він перебільшує негативні результати навіть в плані перспектив розвитку традиційного східного суспільства.

В 12 книзі "Ідеї до філософії історії людства", присвяченій іншим країнам Далекосхідного регіону, він за допомогою компаративного методу намагається розкрити різницю між Західною Європою і традиційними країнами Сходу.

"В Європі всі вчені утворюють одну особливу державу, побудовану на працях багатьох століть; життя цієї держави підтримується загальними засобами і взаємною ревністю європейських держав,

підтримується штучно, тому що ті вершини науки, до яких всі ми прагнемо, ніякої користі не приносять загальній людській природі. Вся Європа — одна вчена імперія, яка, почасти дякуючи внутрішньому духу змагання, почасти ж, в останні століття, дякуючи допоміжним засобам, знайденим у найрізноманітніших кутках землі, отримала деякий ідеальний вигляд, в якому може розібратися лише вчений муж і з якого бере для себе користь лише державний діяч. В той час, як замкнений, круглий Китай, який сховався за своїми горами, — це одноманітна, ізольована з усіх сторін імперія, а провінції його, які б різні народи там не жили, утворені відповідно до принципів давнього державного устрою, вони не конкурують одна з одною, а знаходяться в глибокій покірності центру”¹².

Таким чином, з одного боку, І. Гердер розумів масштабність Китаю, який міг зрівнятися з Європою, не лише територіально, але і численністю населення імперії, з іншого боку, він відходить від цих показників і акцентує увагу на інтегративних аспектах, які відбувалися в цей період в Європі.

Інший його співвітчизник — Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831рр.) — вершина класичної німецької філософії - по суті підводить філософську основу під гердерівську концепцію. У 1821р. він видає свою “Філософію історії”, в якій обґрунтовує положення про те, що все існуюче на землі є не що інше, як розвиток абсолютного духу та його прагнення до самопізнання. На цьому будується і гегелівська позиція Сходу.

Концепція Г.Гегеля стосовно Сходу і Китаю користувалася увагою філософів, істориків. Мала вплив і на К.Маркса, що відбилося у марксистській історичній літературі¹⁴. У пострадянський період в 1995 році, вийшла ґрунтовна монографія Г.Б. Шаймухамбетової “Гегель і Схід. Принципи підходу”. Автор детально доводить, що звернення філософа до теми Сходу не було випадковим, оскільки він вважав, що розвиток всесвітньої історії йшов зі Сходу на Захід. В Азії початок людської історії, в Європі — її кінець. У той же час народи Сходу для мислителя не є історичними, вони “за межами всесвітньої історії”. Трактуює Китай як цивілізацію пройденого етапу, і стирає неперехідну межу між Сходом і Заходом. Для Г.Гегеля це інший тип цивілізації, характерний все ж таки для Сходу, і наявність такого типу не означає, що автор дає позитивну чи негативну оцінку даній цивілізації, просто наголошує на її відмінності. Г.Б. Шаймухамбетова визначає, що саме Г.Гегель є засновником європоцентричної концепції, і викладення його поглядів носить швидше комплементарний характер, ніж критичний¹⁵.

“Філософія історії” Г.Гегеля має розділи, присвячені Сходу. Розділ 1 відводиться Китаю. Це значна частина (20 сторінок), в якій містяться основні вихідні точки його концепції.

Починаючи розділ з Китайської держави і виправдовуючи це тим, що вона найдавніша, оскільки це засвідчено історичними даними, він стверджує, що будь-яка можливість зміни Китаю виключена: "нема протилежності між об'єктивним буттям і суб'єктивним прагненням до неї, і непорушне, яке завжди знов проявляє початок, заміняє те, що ми назвали б історичним елементом". Цим він визнає, що Китай, як Індія, знаходиться за межами Всесвітньої історії, вони як "передумова тих моментів, лише завдяки поєднанню яких починається животворний історичний процес"¹⁶. З певною симпатією пише про історичне минуле Китаю, що він з давніх часів має ряд історіографів своєї країни, відносячи цю традицію до 3000р. до н.е. і називає відому зараз світу історію Шу-цзин. Історія Китаю, в цій основній книзі, починається з правління Яо, яке відносять до 2357р. до Р.Х.

Дату зародження Китаю він традиційно використовує для того щоб довести його давнє походження і ствердити, що він старіший за християнський народ.

Вважаючи, що Китай здавна привертав до себе увагу європейців, наводить як приклад дослідження венеціанця Марко Поло - XIII ст. про визначення чисельності населення, кордони Китаю: "Повна організованість населення і розроблене до найменших деталей державне управління викликали здивування європейців, і особливо їх вражала та точність, якою відрізняються історичні праці".

Г.Гегель достатньо детально зупиняється на давній історії Китаю, на імператорі Фу-сі, який вперше розповсюдив цивілізацію у своїй країні. Обмеженням у викладенні цієї історії служить те, що це може завадити розвитку його філософської думки про роль Китаю у розвитку історії людства.

Взаємозв'язки Китаю й Заходу за ініціативою першого почалися у I ст. н.е. На початку VIII ст. н.е. у Китай прибули перші християни. XVI-XVII ст. філософ називає століттями війн, які завершилися захопленням трону династією, що існує і зараз.

На нашу думку, Г.Гегель був одним з перших мислителів, який помітив важливу особливість Китаю, а саме: завойовники, у даному випадку маньчжури, змушені були посилено вивчати китайські закони і науки.

Переходячи від китайської історії до аналізу духу державного устрою, він категорично зазначає, що "дух державного устрою залишається незмінним", і надалі розкриває основи його незмінності. За його переконанням, незмінність духу державного устрою впливає з принципу загальної волі. Для пояснення він підкреслює, що ці відношення є родинними: "Китайська держава заснована лише на цьому моральному зв'язку, і для неї характерний об'єктивний сімейний пієтет. Китайці не особистості в державі, тому що в ній панують патріархальні стосунки і управління засноване на прояві батьківської дбайливості імператора, який підтримує порядок в усьому"¹⁷.

Переходячи до управління держави, основну якість якого Г.Гегель вбачав в абсолютній рівності, але в Китаї нема волі, тому деспотизм виявляється необхідним способом правління. Детально описує апарат управління і складові його частини. Якісна риса, в цілому, — "все управління представлено ієрархією чиновників. Імператор є центром, біля якого усе обертається і до якого усе повертається, і отже, від імператора залежить добробут країни і народу — не існує ніякої іншої законної влади або порядку, крім цієї яка керує зверху і яка здійснює нагляд влади імператора".

Щодо правового положення, то за Г.Гегелем: "в силу принципу патріархального правління піддані визнаються неповнолітніми. Нема ніяких самостійних класів або станів, тому що тут все спрямовується і контролюється зверху. У китайців будь-яка провина карається тілесно".

Особисту залежність в Китаї філософ пов'язує із власністю на землю і відносить її до III ст. до н.е., підкреслюючи, що в Китаї "не може існувати великої різниці між рабством і волею, тому що перед імператором усі рівні, а саме: всі однаково безправні".

В його міркуваннях про розуміння китайцями честі, переважають думки, що у даного народу свідомість приниження легко переходить у свідомість нищості. Звідти витікає глибока аморальність китайців.

Читачів дивує не філософське ствердження, що всій Європі відомо, як китайці обдурюють. Ця фраза — яскраве свідчення упередженого ставлення європейців, яке зустрічається в джерелах XVI-XVII ст., впливу якого не уник і Гегель.

Про релігійний бік китайської держави філософ висловлюється в такий спосіб: "В патріархальному стані релігійне підвищення людини саме по собі є простою моральністю і праведністю. Саме абсолютне є почасти абстрактним простим правилом цієї праведності, вічною справедливістю, почасти її міццю. У зв'язку з тим, що імператор — голова держави, релігія стає державною, тому в Китаї істинної віри не може бути, так як індивідууми всередині самих себе і для себе залежні від зовнішньої примусової сили". Він вважає, що в китайській релігії міститься момент чарів, самі китайці марновірні, внутрішня несамотійність — протилежність духовній волі.

Г.Гегель зупиняється на стані точних наук в Китаї, не поділяючи високої думки про їхній розвиток. Говорить про те, що в державі відсутній справжній науковий інтерес і те, що там можна назвати науковим, має емпіричний характер.

Як і І.Гердер, він говорить про характер мови, що стає великою перешкодою для розвитку наук і приділяє цьому багато уваги. Завершуючи огляд культури Китаю в цілому, він ще раз повертається до історії китайців, зазначаючи, що предметом її уваги є "суто певні факти без всякого судження і міркувань", а про китайську філо-

софію говорить у позитивному плані. Порівнює їх філософію з вченням піфагорійців. Спеціально зупиняється на творах Конфуція і говорить про те, що: "зустрічаються правильні моральні вислови; але в них містяться довгі судження, що не перевищують рівень повсякденності".

Висновок розділу про Китай звучить різко і недоброзичливо. "Відмінною рисою китайського народу є те, що йому чуже все духовне: вільна моральність, почуття, глибока релігійність і істинне мистецтво"¹⁸.

Аналізуючи китайську цивілізацію Г.Гегель дійшов висновку, що став поняття про право, релігію, науку і мистецтво виявляє в Китаї найнижчу сходинку в розвитку абсолютного духу; дух в Китаї не дійшов ні в чому до пізнання себе: навіть єдина особа богдыхана, яка, мабуть, користувалася волею, знаходилася сама в рабському стані, скута віковими переказами.

Гегелівський погляд на китайців як на людей, натхненних перевернутим "тоталітаризмом", внаслідок чого їх поведінка визначається і керується виключно ззовні, не застарів і досі. В більшості сучасних висловлювань про ставлення китайців до прав людини інтерпретується вихідне припущення, згідно з яким китайський "індивідуум" — особливий вид самозаперечення або безособовості¹⁹.

Філософ прагне знайти місце кожному народу, в поступальному розвитку людства. На Сході, вважає філософ, сходить тільки "зовнішнє фізичне сонце", на Заході ж сходить "внутрішнє сонце самопізнання категорії свободи"²⁰.

У працях європейських мислителів, за винятком Вольтера, були визначені концепційні основи наступного дослідження Китаю. Більше поширення одержала європоцентрична концепція, суть якої схематично можна звести до такого: якщо в широкому сенсі культура не відповідає європейським канонам, значить це неправильно.

Примітки:

1. Бартольд В. *История изучения Востока в Европе и России / лекции читанные в Ленинградском институте живых восточных языков /*. Л., 1925 - С. 97-126

2. Пушкин А.С. *Сочинения*. Т.IX.- М., 1935.- С. 33

3. Вольтер Ф.М. *Философия истории*. СПб., 1808. - С. 98

4. Там само. - С. 106

5. Кузнецов В.Н. *Франсуа Мари Вольтер*. - М.:Мысль, 1978. - С. 223

6. Гердер И.Г. *Идеи к философии истории человечества*. - М.:Наука, 1977.- С. 290

7. Там само. - С. 107-131

8. Там само. - С. 291-292

9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Т.1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. К.: Основи, 1995. - С. 90-126

10. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. - М.: Наука, 1977. - С. 292

11. Там само. С. 292-294

12. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. - М.: Наука, 1977. - С. 294-295

13. Там само. С. 311-312

14. Поршнев Б.Ф. Периодизация всемирно-исторического прогресса у Гегеля и Маркса // Философские науки. - М.: Высшая школа, 1969. - №2. - С. 56-64

15. Шаймухамбетова Г.Б. Гегель и Восток. Принципы похода. - М.: Восточная литература, 1995. - 289 с.

16. Гегель Г. Философия истории // Сочинения. Т.VIII. - М., 1935. - С. 111-137

17. Там само. - С. 111-115

18. Там само. - С. 118-131

19. Эймс Р. Индивид в классическом конфуцианстве // Человек-Общество-Бог. - М., 2000. - С. 40

20. Гегель Г. Философия истории // Сочинения. Т.VIII. - М., 1935. - С.98

Сайгакова Л. О.

БУНД ТА РСДРП: ПОЧАТОК КОНФЛІКТУ

Наприкінці XIX ст. в соціумі Російської імперії з'явилась нова складова — робітничий клас. Все більш жорстокою ставала експлуатація робітників внаслідок подальшого розвитку капіталістичних відносин, що, в свою чергу, вело до посилення класової боротьби. Стихійність, неорганізованість та роз'єднаність виступів робітників виявили свою малоефективність. Перед активістами робітничого руху постало насущне завдання поєднання зусиль у боротьбі за свої права.

Першого березня 1898р. в Мінську відкрився з'їзд представників соціал - демократичних організацій. Були присутні 9 делегатів від 6 організацій: по одному делегату від "Союзів боротьби за звільнення робітничого класу" — Петербурзького, Московського, Катеринославського та Київського, три делегати від Єврейського Союзу робітників в Росії та Польщі (Бунду) та двоє від групи київської "Робітничої Газети" — ініціатора зустрічі¹.

Харківська соціал - демократична група відмовилась від участі, бо з'їзд, на їхню думку, був "передчасним зважаючи на слабкість руху та місцевих організацій"². Не з'явилися також представники Литовської соціал - демократичної партії, хоча напередодні й отримали запрошення³.

З'їзд проголосив утворення Російської соціал - демократичної робітничої партії на базі злиття представлених делегатами організацій. Її поява в політичному просторі Росії як головного координатора зусиль робітників в боротьбі за свої права мислилась початком якісно нового етапу російського революційного руху.

На з'їзді був обраний Центральний Комітет партії як її основний виконавчий орган. До його складу ввійшли представники найбільш значущих організацій: Радченко С. від Петербурзького "Союзу боротьби", Кремер А. від Бунду та Ейдельман Б. від групи "Робітничої газети". До обов'язків ЦК входило забезпечення місцевих комітетів революційною літературою, організація всеросійських заходів, таких, наприклад, як святкування Першого травня, оперативне видання листівок, допомога страйкуючим та інш., а також встановлення зв'язків з іншими революційними організаціями. У віданні ЦК знаходилися й кошти партії.

ЦК, безумовно, мав стати координуючим та керуючим центром. Тим не менше, розуміючи, що здалеку не завжди можна розібратися в конкретній ситуації, місцевим комітетам була надана деяка самостійність навіть до відмовлення виконати ту чи іншу вимогу ЦК (треба було тільки пояснити причину відмови). Виходячи з цього, а також зі специфіки статусу в Росії єврейського населення та особливостей революційної роботи серед такого контингенту, Бунду був наданий статус автономної організації, "самостійної лише в питаннях, які торкаються спеціально єврейського пролетаріату"⁴.

На з'їзді не були прийняті ані Програма, ані Статут партії (точніше, вони взагалі не були подані). Не визначена була також періодичність скликань вищого органу партії — з'їздів (кожний поточний призначав термін наступного). Навіть строки Другого з'їзду партії не були оговорені. Все це давало підставу деяким партійцям (й серед них бундівцям) вважати цю зустріч не з'їздом, а нарадою представників деяких соціал - демократичних організацій.

Дійсно, партії як такої не існувало: не було єдиного керівництва центру (двох з ЦК, а також багатьох відомих есдеків майже відразу було заарештовано), була відсутня ідейна та організаційна єдність. Так, замість обраного на з'їзді Центрального Органу — київської "Робітничої газети" — з осені 1900р. почала виходити газета "Іскра", яка, можна сказати, самовільно взяла на себе функції партійного ЦО. Правда, слід помітити, що були об'єктивні причини для такого роду зміни: арешти 1898 - 1899 рр. не могли не зачепити працівників "Робітничої газети", й номер третій, до якого Ленін підготував матеріал (знаходячись на засланні), так і не побачив

світ. Звичайно, можна було б "знов обрати центральне установлення й доручити йому поновити орган партії" ⁵. Але тут, на нашу думку, настала черга суб'єктивізму, який й привів до появи саме "Іскри". Ми маємо на увазі політичні амбіції самого Леніна. Прагнучи до керівництва, але не будучи достатньо відомою особою в соціал - демократичному русі, він мав потребу в політичних поручителях. Їх Ленін знайшов серед ветеранів руху — женеvської групи "Визволення праці", яку очолював Г.В. Плеханов. Їх авторитет (Плеханов, Аксельрод та Засулич увійшли до редакції нової газети разом з Леніним), безумовно, сприяв популяризації видання.

Російські есдеки прагнули консолідації сил незважаючи на національну належність, бо вважали, що досягнення головної мети повалення самодержавства — автоматично вирішить всі національні проблеми. Так, наприклад, в прокламації "До єврейських трудящих", яка була видана в 1903р. Катеринославським комітетом РСДРП, йшлося про те, що єдиного єврейського народу не існує й тому необхідно всім працюючим, незалежно від національності, поєднатися в боротьбі за загальну ідею ⁶.

У Бунду була своя точка зору на це. По-перше, єврейські ідеологи не довіряли російській соціал - демократії. Вони вважали: якщо в процесі запеклої революційної боротьби необхідно буде чим-небудь пожертвувати, то цією жертвою стануть саме права єврейського населення ⁷.

По-друге, бундівці вважали (і не без підстави), що революційна робота серед єврейства має ряд специфічних особливостей, що ніяк не враховує партійний російський центр. Йому тільки Бунд в змозі працювати серед єврейського пролетаріату, "підтягуючи" його свідомість та активність до певного рівня, достатнього для участі в російському революційному русі на рівних.

Виходячи з наведеного вище, Бунд вважав можливим й, навіть, необхідним настоювати на особливому для себе статусі в партії. Саме це й стало основою конфлікту між Бундом та РСДРП, який розпочався на Другому з'їзді партії і який, за своєю суттю, існував до самої ліквідації Бунду як політичної сили в Росії.

Вже при підготовці Другого з'їзду РСДРП достатньо чітко прослідковується боротьба двох тенденцій — ліберальної та центристської. Так, з'їзд представників соціал - демократичних організацій в Білостоці наприкінці березня 1902р., де позиції "іскровців" були дуже слабкими, був проголошений лише конференцією з підготовки справжнього з'їзду. Останнім зайнялись "іскрівці" самотужки: на нараді у Пскові (листопад 1902р.) був призначений Організаційний Комітет для підготовки скликання чергового з'їзду РСДРП. До його складу увійшли представники "Іскри", Петербурзького "Союзу боротьби" та групи "Південний робітник", тобто всі так звані ленінці. Підсумком роботи саме цього ОЖ і був відомий Другий з'їзд партії, який відкрився в Брюсселі в липні 1903р.

На з'їзді були присутні 43 делегати з правом голосу. У Леніна, Мартова (який тоді входив до складу редакції "Іскри"), представників Миколаївського, Батумського та Тифліського комітетів, а також Кримського союзу та Союзу Гірничозаводських робітників (тобто тих організацій, де позиції лєнінців були найсильнішими) було по два голоси (плюс голос брата Леніна — Дмитра Ульянова, який представляв Тульський комітет партії — і є вже 15 голосів одноподумців (!)). Крім того, були присутні такі відомі в русі особи, як Бауман, Красиков та Землячка.

5 голосів мали на з'їзді бундівці: двоє делегатів представляли Закордонний Комітет (Коссовський В. та Медем В.), три - ЦК Бунду (Лібер, Юдін та Абрамсон). Така квота була узгоджена ОК, який "прийняв до уваги цілковито виключні розміри та вплив цієї партії"⁸.

14 делегатів мали дорадчий голос. Серед них — Аксельрод, Потресов, Засулич, Крупська та один представник Бунду — Кремер А⁹.

У Порядку денному роботи з'їзду другим пунктом (після п.1 Конституювання з'їзду) було поставлено обговорення питання про місце Бунду в партії і тільки потім — Програми (п.3) та структури партії (п.6). Такий порядок обговорення проблем показує, що вимоги Бунду були достатньо принциповими для партії. Вони зводились до двох позицій :

1. Бунд повинен розглядатись як єдиний представник єврейського пролетаріату.

2. Через те, що ті рамки, які були надані Бунду Першим з'їздом РСДРП, тобто автономія, не мали чіткості та конкретики, статус суб'єкта федеративної організації мав бути для Єврейського Союзу найкращим (принцип федералізму передбачає рівність партнерів в той час, як автономія — підпорядкування, — вважали бундівці).

Під час обговорення п.2 Порядку денного роботи з'їзду був озвучений Статут Бунду, прийнятий на П'ятому з'їзді партії. В ньому було зафіксовано практично самостійне положення Єврейського Союзу в рамках РСДРП. На такі умови делегати Другого з'їзду не дали своєї згоди, що і було відбито в достатньо м'якій формі (формулювання Мартова) у резолюції по даному питанню: об'єднання партій, на жаль, не сталося, однак, є надія на можливе їх злиття в майбутньому, якщо на той час зникнуть ті суперечності, які зараз мають місце¹⁰. Вирішивши таким чином це питання, делегати з'їзду перейшли до обговорення наступних проблем.

Делегати від Бунду продовжували брати участь в роботі з'їзду в надії, що станеться повернення до їх питання. І дійсно, після того, як була прийнята Програма та визначена структура партії, у рамках обговорення взаємовідносин РСДРП з національними організаціями делегати повернулися до статусу Бунду. Знов, але на цей раз, дуже уважно — по параграфах, навіть по окремих виразах — почалося обговорення Статуту Бунду. І в цьому контексті дуже

доречно пролунав лист ризьких товаришів як доказ нераціональності федеративної структури організації. Усобиці, суперечності, провал загальних справ, а потім й окремих частин організації остаточно переконали присутніх в шкідливості подібного роду структури й, навпаки, у доцільності централізованої організації.

Після неприйняття більшістю присутніх одного з принципових положень Статуту, яке визначало статус Бунду в РСДРП¹¹, Лібер зробив усну заяву про рішення делегатів Єврейського Союзу покинути з'їзд і взагалі про вихід Бунду з партії. Письмова заява про це була надана в бюро з'їзду наступного дня (6 (19) серпня) та оголошена у день його закриття.

Партії розійшлися, але бажання дати цьому своє тлумачення та довести свою правоту у кожної залишилось. "Жорстко - прямолінійний, нещадний централізм, який всліпу підкоряє собі все, що зустрічає на своєму шляху, централізм, який тільки підходить для групи людей, які прагнуть самотужки, без народу, зробити революцію, але ж в ніякому разі не для партії — ось той організаційний ідеал, перед яким схилялася більшість російських делегатів"¹², — так характеризував ЦК Бунду ситуацію, яка склалася на Другому з'їзді РСДРП у своїй відозві у грудні 1903р.

Нібито у відповідь, ЦК РСДРП(б) видав окремою брошурою на ідишу звіт про Другий з'їзд та його основні рішення. Відкривало її звернення редакції ЦО "До єврейських робітників", у якому давалось пояснення свого бачення проблеми: чим сильніше національне гноблення, тим згуртованішими мають бути пригноблені для організації спільної боротьби за світле майбутнє для всіх.

Ленін на сторінках "Іскри" виступав також із роз'ясненням для широких мас того, що сталося на Другому з'їзді, обґрунтовуючи його рішення по даному питанню¹³.

Ситуація на місцях складалась по-різному: десь (Мінськ, Бобруйськ) спостерігався перехід членів Бунду у РСДРП, десь (Гомель, Могильов) революційна робота, дійсно, велася за національною ознакою, а десь відбувались й спільні заходи. Останніх ставало все більше, особливо після січня 1905р.

Спільна революційна діяльність створювала сприятливі передумови для об'єднання партій. Скликана в квітні 1906р. Сьома конференція Бунду була "за" об'єднання, знявши вимогу федеративності. Однак, уявлення про те, що тільки Бунд є єдиним представником інтересів єврейського населення, все ж таки залишилось.

З іншого боку, ще Третій з'їзд РСДРП, прийняв до уваги гостроту поточного моменту — революцію, яка щойно почалася, доручив і ЦК, і місцевим комітетам докласти всіх зусиль до згоди з національними соціал - демократичними організаціями з метою узгодження місцевої роботи й таким чином підготовки до об'єднання в єдину РСДРП¹⁴.

Прагнення сторін до консолідації сил привело до їхнього злиття на Четвертому з'їзді РСДРП (квітень - травень 1906р.). Недаремно він увійшов в історію партії під назвою "Об'єднаної": крім того, що примирилися (нібито) більшовики з меншовиками, тоді до складу РСДРП увійшли Соціал - демократія Польщі та Литви, Латишська соціал - демократична робітнича партія й Бунд. Останній увійшов з достатньо широкими правами: його діяльність не обмежувалась районними рамками, в питаннях агітації, організації та пропаганди він зберігав самостійність, мав свої місцеві організації, центральні заклади та з'їзди, права самостійно розпоряджатися всіма справами своєї організації, а також посилати своїх представників для участі у міжнародних нарадах соціал - демократичних організацій¹⁵.

Таким чином, об'єктивна необхідність консолідації сил робітничого руху привела до створення Російської соціал - демократичної робітничої партії. До її складу на правах автономної організації увійшов один з ініціаторів появи нової партії — Єврейський Союз робітників (Бунд). Процес централізації, який незабаром почався в РСДРП, не був прийнятий Бундом. Після невдалої спроби відстояти свої позиції, йому довелося вийти з партії. Революційні події в Росії 1905 року підштовхнули Бунд та РСДРП до нового зближення. Однак, поновлення членства в партії для Бунду не означало відмови від своїх поглядів.

Примітки:

1. Ейдельман Б. Перший з'їзд РСДРП // Перший з'їзд РСДРП. Березень 1898 р. Документи та матеріали. - М., 1958. - С.205.

2. Мартов Л. Історія російської соціал - демократії. - П.-М.: Книга, 1923. - С.210.

3. Там само. - С.215.

4. Перший з'їзд РСДРП // КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. - М.: Держполітвидав, 1954. - С.14.

5. Заява редакції "Іскра" // КПРС в резолюціях ... Вк. тв. - С.19.

6. Шестак Ю.І. Боротьба більшовицької партії проти націоналізму та опортунізму Бунду. - М.: Політвидав, 1980. - С.23.

7. Рафес М.Г. Два роки революції на Україні (еволюція та розкол Бунду). - Б/м, 1920. - С.36.

8. Другий з'їзд РСДРП. Протоколи. - М., 1959. - С.710.

9. Там само. - С.444.

10. Там само. - С.400.

11. "Бунд є соціал - демократична, не обмежена в своїй діяльності будь-якими районними рамками, організація єврейського пролетаріату й входить в партію як його єдиний представник". Цит. за кн.: Шестак Ю.І. Вк. тв. - С.42.

12. Рафес М.Г. Нариси з історії Бунду. - Б/м, 1923. - С.353.

13. *Ленін В.І. Повн. збір. тв. - 5-те вид. - М.: Держполітвидав, 1959. - Т.8. - С.23-29, 65-76.*

14. *КПРС в резолюціях... Вк. тв. - С.82.*

15. *Там само. - С.134.*

Чернявська В.П.

"БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ" В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ГРІ 1934-1940 рр.

Після того, як королівська Румунія в 1918 р., скориставшись сприятливою для себе міжнародною кон'юнктурою, захопила Бессарабію та Північну Буковину, вона протягом десятків років незмінно наполягала на тому, що ця територія історично була, а віднині є і завжди буде румунською.

Радянська сторона ніколи не визнавала законності відторгнення Бессарабії та Північної Буковини та наполягала на поверненні цих земель. "Бессарабське питання" неодноразово було предметом обговорення на спеціальних румунсько-радянських зустрічах та міжнародних форумах, але вирішення не знаходило. Румунія залишалася єдиним західним сусідом Радянського Союзу, з яким у нього не було нормальних дипломатичних відносин. З 1918 р. королівська Румунія охоче виконувала призначену їй Антантою роль "санітарного кордону" проти Радянської держави та "жандарма па Дністрі"¹.

Дана стаття присвячена розгляду суті "бессарабського питання", визначенню його ролі та місця в історії дипломатичних відносин між Радянським Союзом та Румунією з моменту їх встановлення у 1934 р. до ультиматуму 28 червня 1940 р. Слід зазначити, що вказана тема не знайшла належного висвітлення ні в радянській, ні в румунській історіографії. Фактично проблема ще не була об'єктом спеціального дослідження, автори торкалися різних її аспектів лише побіжно, при цьому як в доборі джерел, так і їхній інтерпретації, висновках досить відчутними були елементи політизації. Це помітно на прикладі навіть таких фундаментальних, узагальнюючих праць, як "История дипломатии", "История второй мировой войны", "История международных отношений и внешней политики СССР"² та ін. Введення в науковий обіг у другій половині 80 - 90-х рр. XX ст. невідомих раніше документів та матеріалів зумовило появу декількох в науковому плані більш глибоких праць з даної проблематики³, хоча деякі аспекти теми до сьогодні лишаються недостатньо дослідженими. Використання в даній статті оригінальних архівних документів, спогадів румунських політиків 1930-х рр. (прем'єр-міністра Г.Тетереску, міністра іноземних справ Г.Гафенку) та ін. певною мірою, як ми сподіваємося, дозволило уточни-

ти деякі оцінки конкретно-історичних фактів, процесів, що мали місце в міжнародному житті та двосторонніх радянсько-румунських відносинах в досліджуваний період.

З поверненням в 1930 р. Кароля II на румунський престол співробітництво Румунії та Німеччини в економічній, а з приходом Гітлера до влади - в політичній та поліцейській сферах стало більш тісним. Це викликало занепокоєння деяких румунських політиків, які намагалися уникнути участі країни в локальних, чи загальноєвропейському конфліктах. Вони звертали увагу й на зростання реваншистських настроїв відносно Румунії в правлячих колах сусідньої хортистської Угорщини.

Відчуття цієї загрози підштовхнуло тодішнього голову зовнішньополітичного відомства королівства, відомого дипломата, голову сесії Ліги Націй Н.Тітулеску погодитись на підписання конвенції про визначення агресора, яку запропонував Радянський Союз. Після цього за словами Н.Тітулеску "ніщо не заважало більше СРСР та Румунії встановити дружні відносини"⁴.

В подальшому стараннями Н.Тітулеску та М.Литвинова 9 червня 1934 р. між Румунським королівством та Радянським Союзом були встановлені дипломатичні відносини. При цьому сторони домовилися, що питання про долю Бессарабії не буде підніматися та дискутуватися, аби не стати перешкодою на шляху до укладання пакту про взаємодопомогу між СРСР та Румунією. Зрозуміло, що проти цих домовленостей активно діяла гітлерівська дипломатія. Нацистське керівництво Німеччини розглядало Румунію з її хлібом та нафтою як трамплін на Схід. У гітлерівців в Румунії вже була своя "п'ята - колона" в особі самого короля Кароля II, та у вигляді створеного в 1927 р. "Легіону Михайла Архангела" чи "Залізної гвардії Корнелія Зелі Кодряну". Ідеологія цієї партії - суміш великорумунського шовінізму, антисемітизму та мілітаризму. Програмні девізи і гасла румунських фашистів: церква, армія, школа, земля тим, хто її обробляє, геть жидів⁵. Зовнішньополітична орієнтація, декларована самим Кодряну: "через 48 годин після приходу до влади ми заключаємо союз з Німеччиною"⁶. Але попри всі складнощі непростий процес підготовки радянсько-румунського пакту про взаємодопомогу просувався вперед, один за одним узгоджувались його пункти. Текст пакту вже майже був готовий до підписання, коли 29 серпня 1936 р. о 5-й годині вечора Н.Тітулеску, що перебував у Женеві, отримав запит із Бухареста: "Яка думка міністра відносно дій Італії та Німеччини в Іспанії?". Н.Тітулеску відповів: "Румунії треба йти за Францією та Англією". (Уряди цих країн засудили агресію Італії та Німеччини проти Іспанської Республіки). Король Кароль II відреагував блискавично — вже о 8-й годині вечора Н.Тітулеску був відправлений у відставку з поста міністра закордонних справ. Підписання пакту з СРСР було зірвано⁷.

Проте до весни 1939 р. у радянсько-румунських відносинах "бесарабське питання" ні в якій формі не піднімалося. Але в означений час відбулися події, внаслідок яких це питання не просто знову "виплило на поверхню", а, на наш погляд, було перенесено із сфери класичної дипломатії в сферу дипломатії "з позиції сили".

В березні 1939 р. Румунія, на відміну від Угорщини та Польщі, відмовилася взяти участь в розподілі того, що залишилось від Чехословаччини після Мюнхенської змови. Але в ході Мюнхенської конференції (серпень - вересень 1938 р.) "вона, — як відзначав лідер націонал-ліберальної партії Г.Бретіану, — твердо опиралася будь-якій спробі перетворити її в шлях для приходу радянської армії в Центральну Європу, ...тим самим Румунія виконала свою історичну місію в душі своїх дій у 1919 р., коли вона, завдячуючи своїм власним силам, поклала кінець більшовицькому розгулу в Будапешті і зупинила на Дністрі спроби розповсюдження в Європі російських більшовиків"⁸.

Саме з цього часу починається стрімка фашизація громадсько-політичного життя Румунського королівства. По мірі нарощування темпів та масштабів підготовки гітлерівців до агресії в Європі інтерес фашистської Німеччини до Румунії — її нафти, хліба, інших стратегічних матеріалів, до самого геополітичного положення Румунії швидко зростає. Гітлера вже не задовольняла декларативна підтримка керівництвом Румунії його експансіоністських планів, йому потрібно було більше — реальна участь в реалізації цих планів. На погляд фюрера, все більш очевидною перешкодою на цьому шляху ставала політика румунського короля, з його намаганням "грати на двох столах одночасно", тобто підтримувати лояльні відносини, як з Німеччиною, так із англійцями та французами⁹.

В листопаді 1938 р., як нещодавно стало відомо з румунських джерел, в ході особистої зустрічі з румунським королем Гітлер в ультимативній формі висунув вимогу: "Румунія повинна зараз же твердо визначитися: з Рейхом вона, чи проти нього, причому визначитися негайно, а не тоді, коли їй буде приставлено ніж до горла. Якщо Румунія погодиться на такий союз, їй буде гарантовано недоторканість її кордонів... Крім того, — наголошував Гітлер, — Румунія повинна вийти із Ліги Націй, розірвати всі угоди, що суперечать майбутньому німецько-румунському договору та дати владу в країні "Залізній гвардії"¹⁰.

Не бажаючи обмежувати свободу своїх дій домовленістю лише з одною стороною, сподіваючись на підтримку партнерів "за другим ігорним столом", Кароль II вирішив погодитись лише з частиною вимог німців. При цьому він пообіцяв Гітлеру "сприятливий нейтралітет своєї держави при будь-яких діях Німеччини"¹¹, чим ледь не підписав собі смертний вирок.

Щоб піддобрити своїх "німецьких друзів", у східному напрямку Румунія приступила до посилення радянсько-румунського кордо-

ну, накопичення тут воєнного потенціалу. По лінії Дністра стала зводиться лінія укріплених районів, в Бессарабії було засновано так званий "Дністровський цинут" — військово-адміністративна область з генералом — королівським намісником на чолі, Стара та Нова Кілія перетворювались в єдину воєнну річково-морську базу, добудовувалось стратегічне шосе "Ізмаїл-Болград" та другий шлях на дільниці залізної дороги Кишинів-Кайнари. Поступово, але невинно відбувалася передислокація сил та засобів на "Східний фронт", в басейн Дністра.

Зрозуміло, що ці заходи не залишились непомітними для радянської сторони. Тому з весни 1939 р. починаються взаємні звинувачення в порушенні кордону по Дністру. В ході обміну нотами румунська сторона постійно називає Бессарабію своєю історичною територією, а демаркаційну лінію по Дністру — державним кордоном між двома країнами, що ніколи не визнавала Радянська сторона. Таким чином, знову з усією гостротою постало "бессарабське питання"¹².

Зрив англо-франко-радянських переговорів про колективні дії у випадку фашистської агресії, що проходили у березні-серпні 1939 р., призвів до кардинальних змін міжнародної ситуації, до того, що СРСР міг опинитися в ізоляції, перед загрозою агресії з боку потужних держав світу - Німеччини та її союзників. Саме тоді і тому було підписано пакт Ріббентропа-Молотова з доданням до нього секретним протоколом, існування якого протягом десяти років в офіційній радянській історіографії заперечувалось. Третій пункт цього протоколу наголошував: "Що стосується Південно-Східної Європи, з радянської сторони підкреслюється інтерес до Бессарабії. З Німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість в цих областях"¹³.

До початку Другої світової війни залишався один тиждень. Секретний протокол, забезпечивши на цьому вирішальному історичному рубежі сприятливий для фашистської Німеччини нейтралітет СРСР, фактично розв'язав Гітлеру руки.

Звичайно, Бухарест про секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова нічого не знав. (Про нього нічого не було відомо навіть членам Президії Верховної Ради СРСР). Але з самого факту укладання радянсько-німецького договору румунська сторона зробила загальом вірний висновок: "Росія хоче повернути свої кордони до 1914 р., а Німеччина не має ні права, ні бажання заважати їй в цьому", - визнавав, щоправда згодом, тодішній голова дипломатичного відомства Г.Гафенку¹⁴.

Більше ніж чотирьохрічному періоду затишку відносно "бессарабського питання" настав кінець. Як свідчив той самий Г.Гафенку: "Вже восени 1939 р. радянські ЗМІ почали наполегливо піднімати "бессарабське питання"¹⁵. Реакція на це Німеччини, вірогідного союзника Румунії, була незрозуміло, навіть підозріло спокійною. Це викликало занепокоєння румунського керівництва,

яке по відношенню до СРСР зовні стало вести себе підкреслено коректно, навіть запобігливо. З початком Другої світової війни зовнішньополітичне відомство Румунії таким чином визначало позицію уряду своєї країни: "... уряд у зв'язку з міжнародними подіями, що відбуваються, вирішив дотримуватися правил нейтралітету, встановлених міжнародними угодами по відношенню до воюючих держав даного моменту"¹⁶.

Наявність в тексті секретного протоколу пункту щодо визнання Бессарабії сферою інтересів СРСР, не означав готовності і бажання керівництва Радянського Союзу діяти на цьому напрямку негайно, тому радянська дипломатія зовні зберігала коректний, навіть доброзичливий тон по відношенню до Румунії.

19 вересня 1939 р., на третій день від початку походу Червоної Армії у Польщу, як проголошувалось "з метою визволення населення Західної України та Західної Білорусії", в заяві Наркомату іноземних справ СРСР відзначалось: "...що стосується ставлення СРСР до воєнних подій в Європі, то принципова позиція Радянського Союзу ... полягає у тому, що СРСР не зобов'язаний втягуватись у війну ні на боці Англії проти Німеччини, ні на боці Німеччини проти Англії". Однак, далі йшла фраза, що викликала непокоєння сусідів: "Радянський Союз буде проводити свою власну, самостійну політику, яка заснована на забезпеченні інтересів народів СРСР"¹⁷. Про готовність Радянського Союзу дотримуватися діючих міжнародних угод мова не йшла.

Румунська сторона не без підстав побоювалася, що при такому підході "бессарабське питання" може бути розв'язане Радянським Союзом таким же чином, як це було зроблено відносно західних районів Польщі. За таких умов румунське керівництво спробувало "прощупати" ставлення СРСР до цієї проблеми. Саме з цією метою 29 вересня 1939 р. міністр праці Румунії пан Г.Раля у бесіді з посланцем СРСР у Бухаресті П.Г.Куколевим відзначив: "На останньому засіданні Ради міністрів [Румунії - В.Ч.], де обговорювалося питання про національні меншини, у тому числі і про бессарабців ...прийшли до висновку про надання всім меншинам рівних прав"¹⁸.

Але і радянський посланець нічого не знав про третій пункт секретного протоколу і тому завірив міністра праці Румунії, що Радянський Союз відносно "бессарабського питання" буде зберігати повний нейтралітет¹⁹.

Поки вирішувались проблеми розподілу Польщі й продовжувалась радянсько-фінська війна, СРСР не міг приступити до вирішення "бессарабського питання". В цей час Радянський Союз по відношенню до Румунії обмежився лише активізацією розвідувальної діяльності, в тому числі й агентурної розвідки. До виконання спеціальних доручень московських спецслужб залучалась і значна кількість комуністів Бессарабії, що знаходились на нелегальному

становищі. Чимало їх згодом потрапило до рук "сигуранци", а потім в застінки Дафтани, Жилови та інших тюрем Румунії.

Що стосується Румунії, то ведучи на офіційних зустрічах з радянськими дипломатами розмови про нейтралітет і навіть звільнивши у вересні 1939 р. із тюрем певне число політв'язнів, в тому числі бессарабців, вона посилювала підготовку до війни. Повним ходом йшло створення "Східного фронту". Його перша лінія проходила по правобережжю Дністра, друга — по лівобережжю Прута, і третя — по річці Серет. Вдосконалювалась стара система укріпрайонів на лінії Фокшани - Немолоаса. Генштаб румунських збройних сил планував перевести з інших напрямків (Угорщини, Болгарії, із самого Бухареста) на "Східний фронт" до 65% чисельності своїх сухопутних сил. На 20 червня 1940 р. у складі "Східного фронту" нараховувалось 36 дивізій та 2 бригади²⁰.

Щоправда, озброєння румунської армії залишалось на рівні Першої світової війни: гвинтівки-трюхлінійки зразка 1891 р., австрійські "манліхеровки", французькі "лебель". Більш сучасними були кулемети "Максим" та "Гочкіс", але й вони також застаріли морально та фізично. Польова артилерія мала на озброєнні російські трюхдьюмовки зразка 1902 р. Важка артилерія була малочисленною і складалася з дуже старих систем²¹. Румунський Чорноморський флот мав у своєму складі крейсер, три есмінці, декілька міноносців та один підводний човен. Все це було побудовано ще до Першої світової війни. І лише Дунайська військова флотилія румунів мала досить боездатні міцні монітори. Їх було сім²². Елементом підготовки до війни було й те, що Румунія продовжувала вдосконалювати систему транспорту та зв'язку на стратегічних напрямках, а "сигуранца" і поліція в Бессарабії та Буковині складала списки осіб, що підлягали превентивному арешту²³.

У грудні 1939 р. в Румунії виникла паніка у зв'язку з радянсько-фінською війною. Радянські дипломати із Румунії повідомляли: "Серед населення і членів уряду склалась думка, що Румунію чекає доля Фінляндії. Ця думка підкріплюється тим, що питання румунорадянського кордону досі не вирішено²⁴.

12 березня 1940 р. Нарком іноземних справ СРСР В.М.Молотов на сесії Верховної Ради заявив: "У нас немає пакту про ненапад з Румунією. Це пояснюється наявністю невирішеного питання про Бессарабію, захоплення якої Румунією СРСР ніколи не визнавав, хоча і ніколи не ставив питання про повернення Бессарабії збройним шляхом²⁵.

Правлячі кола Румунії зрозуміли, що Радянський Союз більше не буде відкладати розв'язання "бессарабського питання". За таких умов румунський уряд різко пішов на зближення з фашистською Німеччиною. В травні 1940 р. був укладений так званий "нафтовий пакт", який дозволяв Німеччині стати майже монопольним розпорядником румунської нафти (6-7 млн. т. на рік). Тоді ж "Коронна

Рада" вирішила запропонувати Німеччині укласти договір про дружбу та союз із нею²⁶.

Навесні та на початку літа 1940 р. помітно почастишали інциденти на радянсько-румунському кордоні (порушення повітряного простору, обстріли, перестрілки й т.п.). Відповідальність за них кожна зі сторін покладала одна на одну.

Занепокоєне зближенням Бухареста з Берліном і тим, що після розгрому Франції вірогідність нападу Німеччини на СРСР збільшилась, радянське керівництво вирішило далі не гаяти час з вирішенням "бессарабського питання", тим паче, що воєнну підготовку до цього було в основному завершено — війська Південного фронту у складі 12-ої, 5-ої та 9-ої армій були готові до наступу. Командуючим був призначений генерал армії Г.К. Жуков. На вихідні позиції висунулися загони прикордонників, які повинні були стати на охорону нового державного кордону. Дії сухопутних сил мали підтримати кораблі Чорноморського флоту і створеної навесні 1940 р. Дунайської військової флотилії.

І все ж вирішальне значення у розв'язанні "бессарабського питання", на наш погляд, мала діяльність радянських дипломатів. Звичайно, що це була дипломатія з позиції сили. Дипломатичне відомство СРСР готувало текст жорсткого ультиматуму Румунському королівству. Про цей ультиматум заздалегідь був попереджений уряд гітлерівського Рейху.

23 червня 1940 р. о 21 годині 26 хвилині в МІС Німеччини надійшла телеграма від посла в Москві Ф.Шуленбурга: "Молотов зробив мені сьогодні наступну заяву: "Вирішення "бессарабського питання" не терпить подальшого зволікання. Радянський уряд все ще намагається вирішити питання мирним шляхом, але він має намір використати силу, якщо румунський уряд відхилить мирну угоду". При цьому зазначалось: "В.М.Молотов виразно підкреслив, що питання вкрай термінове", несподіваним для Рейху було поширення радянських територіальних вимог також і на Буковину²⁷. Останнє мотивувалось тим, що "Буковина є останньою частиною, якої не вистачає єдиній Україні, і Радянський уряд вважає важливим вирішення цього питання водночас із "бессарабським"... Радянський уряд сподівається, що Німеччина не буде перешкоджати проведенню акції, а підтримає її"²⁸.

24 червня відбулася зустріч А.Гітлера з Й.Ріббентропом, на якій обговорювались саме ці питання. Після цього Ф.Шуленбург отримав вказівки відвідати В.М.Молотова і заявити йому наступне:

1) Німеччина залишається вірною московським угодам, тому вона не виявляє інтересу до "бессарабського питання", але вона занепокоєна долею 100 000 етнічних німців на цій території.

2) Претензії Радянського уряду по відношенню до Буковини - де-що нове. Буковина була територією Австрійської корони і густо заселена німцями. Їх доля також хвилює Німеччину.

3) В інших районах Румунії Німеччина також має важливі економічні інтереси...тому Німеччина зацікавлена, щоб ці райони не стали територією воєнних дій.

4) Повністю симпатизуючи врегулюванню "бессарабського питання", імперський уряд сподівається, що... Радянський Союз у співробітництві з Румунським урядом зможе вирішити це питання мирним шляхом. Імперський уряд зі свого боку готовий у душі Московських угод порадижити Румунії досягнути полюбовного врегулювання "бессарабського питання" в задовільному для Росії сенсі²⁹.

Граф Ф.Шуленбург у той же день виконав доручення свого зовнішньополітичного відомства і 26 липня 1940 р. вже повідомив Берлін, що Радянська сторона запевнила: "Економічні інтереси Рейху в Румунії будуть враховані в сприятливому для Німеччини душі. Також будуть вирішені проблеми етнічних німців в Бессарабії та Буковині. Радянська сторона ще раз підтвердила, що "буковинське питання" має бути вирішене водночас з "бессарабським"³⁰.

Через 10 днів в повідомленні своєму МЗС, як витікає з невідомих раніше архівних документів, граф Ф.Шуленбург висловив припущення, що: "Надихали і були авторами вимог про поступку Північної Буковини українські кола в Кремлі"³¹.

Тим часом дипломатична лихоманка наростала. В.М.Молотов викликав графа Ф.Шуленбурга вдень 26 липня ще раз і повідомив, що: "Радянський уряд ... вирішив обмежити свої вимоги Північною частиною Буковини з містом Чернівці... Радянський уряд подасть свої вимоги румунському послу в Москві протягом найближчих декількох днів і чекає, що уряд німецької імперії ... невідкладно порадить румунському уряду ... підкоритися вимогам, так як в протилежному випадку війни не уникнути"³².

Зауважимо, що в подальшому, в листопаді того ж 1940 р., В.М.Молотов в Берліні вже перед Гітлером поставив питання про приєднання до Радянського Союзу і Південної Буковини, але Німеччина на той час вже заявила про гарантії існуючих кордонів Румунії, німецька армія розгорталась на її території, був майже готовий план "Барбаросса", і Румунії кондуктора Й.Антонеску в ньому була відведена важлива роль. У відповідь на наполегливі питання В.М.Молотова фюрер, не приховуючи роздратування, кинув: "Колишня австрійська територія повинна увійти в німецьку сферу впливу"³³.

А тоді, влітку 1940 р., Й.Сталін і В.М.Молотов дуже поспішали з поверненням Бессарабії Радянському Союзу ... і не через декілька днів, а всього лише через декілька годин. О 22 годині 26 червня посол Румунії в Москві був терміново викликаний в кабінет В.М.Молотова, де йому і був зачитаний ультиматум, вимоги якого зводились до наступного:

1) Повернути Бессарабію СРСР.

2) Передати СРСР північну частину Буковину в кордонах згідно карти, що додавалась (розмежовуюча лінія, проведена Молотовим на карті червоним олівцем, була широкою і відсікала не лише Бессарабію і Північну частину Буковини з точками, перерахованими Молотовим за проектом Давіdescу, але і смугу завширшки в 10-12 км., що захоплювала території Південної Буковини та Запрутської Молдови, в тому числі містечко Герца)³⁴.

В ноті СРСР від 26 червня і в наступних документах, що стосувались "бессарабського питання" не був використаний багатий арсенал документів про незаконність захоплення Бессарабії Румунією у 1918 р. Гірше того, в ноті Молотова від 26 червня подана невірна статистика про національний склад населення Бессарабії.

Твердження, що край населений головним чином українцями суперечить істині (реально жоден етнос Бессарабії не складав абсолютної більшості її населення). Ця нота СРСР — документ дипломатії з позиції сили.

27 червня Бухарест панічно шукав виходу із становища: декілька разів засідала "Коронна рада", уряд звертався за допомогою до Німеччини, але звідти, після тривалої мовчанки, надійшла порада погодитись на вимоги СРСР, щоб уникнути війни.

Посол Італії висловив обурення з приводу вимоги СРСР (усно, кулуарно) і теж порадив погодитись на радянські вимоги. І лише турецький уряд заявив, що готовий виконати зобов'язання, що витікають із Балканського пакту згоди, але практично це була лише моральна підтримка³⁵.

27 червня о 23 годині Румунський уряд дає ухильну відповідь на радянську ноту: "Він (уряд) готовий приступити негайно в самому широкому сенсі до дружнього обговорення, із загальної згоди усіх пропозицій, що надходять від Радянського уряду"³⁶.

Після цих слів В.М.Молотов безапеляційно констатує: "Якщо посол вважає Румунську відповідь позитивною, то 28 червня радянські війська повинні зайняти певні пункти (Чернівці, Хотин, Сороки, Кишинів, Бендери, Аккерман) і 3-4 днів їм буде достатньо, щоб зайняти решту території"³⁷.

Письмова відповідь в ультимативному тоні на Румунську ноту була вручена румунському послу 28 червня 1940 р. о 1 годині 30 хвилин. В ній зазначалось: "Уряд СРСР вважає відповідь королівського румунського уряду від 27 червня не певною ... Але так, як румунський посол пояснив, що згадана відповідь ... означає його згоду на пропозицію Радянського уряду ... уряд СРСР пропонує:

1) Протягом 4 днів, починаючи з 2 годин дня за московським часом, 28 червня румунським військам очистити територію Бессарабії і Північної Буковини.

2) Радянським військам за той же період зайняти територію Бессарабії та Північної Буковини.

3) Призначити комісію ... (по двох людей від кожної сторони) для врегулювання спірних питань в процесі евакуації румунських військ, закладів із Бессарабії та Північної Буковини. Крім того, Радянський уряд в ноті наполягав, щоб відповідь Румунії була дана не пізніше 12 години 28 червня^ж.

Коли румунський посол в Москві пан Давілеску 28 червня 1940 р. об 11 годині з'явився на прийом до В.М.Молотова, щоб передати відповідь на ноту радянського уряду, деякі радянські частини Південного фронту вже форсували Дністер і стрімко просувались до річки Прут.

В кінцевому результаті Південний фронт генерала армії Г.К.Жукова став тим мечем, яким, вже в умовах розпочатої Другої світової війни, Радянський Союз розбив складний "гордіїв вузол", яким протягом десятиріч було "бессарабське питання".

Таким чином, залучення нових архівних джерел, матеріалів з румунських документальних публікацій, а також нова інтерпретація вже відомих раніше фактів дозволяє зробити висновки, що у 1934-1940 рр. взаємовідносини між Радянським урядом і Румунським королівством стосовно Бессарабії, в своєму розвитку еволюціонували у широкому діапазоні від встановлення нормальних дипломатичних відносин, коли дипломатія була силою, що регулювала ці відносини, до взаємин досить напружених — на грані війни, коли вони здійснювались засобами з позиції сили.

Різкий крен до таких відносин відбувся після укладання радянсько-німецького пакту Ріббентропа-Молотова з додатком до нього у вигляді секретного протоколу, третій пункт якого безпосередньо стосувався Румунії та Бессарабії.

Україні ж цей протокол і дипломатія в цілому принесли майже повну соборність, щоправда в кордонах Радянського Союзу.

Примітки:

1. Лазарев Н. Молдавская советская государственность и "бессарабский вопрос". - Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1974. - С. 429.

2. Див.: История дипломатии. - Т. 3, 4. - М.: Политиздат, 1965-1975; История второй мировой войны (1939-1945). - Т.1. - М.: Воениздат, 1973; История международных отношений и внешней политики СССР. - Т. II. - М.: Политиздат, 1962 та ін.

3. Silviu A. Curentul. - Bucurest, 1990. - 192 p.; Ciuca M.-D. Documente: regimul antonescian // Dosarele istorice. - 1998. - № 11. - p. 12-24; Mioara A. Dictatorul nu se alege ... // Dosarele istorice. - 1998. - № 11. - p. 3-11; Вэратек В., Шишкану И. Пакт Молотов - Риббентрон и его последствия. - Кишинев, 1991. - 231 с.; Istoria romanilor (epoca contemporana). - Chisinau - Galati: Porto Franco, 1992. - 312 p.; Cucu V. Romania-geografie umana: Clasul Bucovinei, 1995. - 381 p.

4. Архив Внешней политики Российской Федерации (далее - АВПРФ). Ф. 125. - Оп. 21. - П. 17. - Д. 15. - Л. 7-9.

5. *Istoria romanilor (epoca contemporana)*. - P. 58.
6. Там само. - P. 56.
7. АВПРФ. - Ф. 125. - Оп. 21. - П. 17. - Д. 15. - Л. 7-9.
8. *Universul*, 22.05.1939 г., № 5.
9. Лазарев Н. Молдавская советская государственность и бесарабский вопрос. - С. 429.
10. *Istoria romanilor. Epoca contimporana editatia. Galati-Chisinay. 1992.* - С.36.
11. Там само.
12. АВПРФ. - Ф. 06. - Оп. 1. - Д. 135. - П. 15. - Л. 7; Л. 39-41; Л. 45-46.
13. Оглашению подлежит. СРСР-Германия. - 1939-1945. - Документы и материалы. - М., 1991. - С.71.
14. *G. Gafency. Priminare de la guerre a l'East.* - Paris, 1944. - С. 307.
15. Там само.
16. АВПРФ. - Ф. 06. - Оп. 1. - Д. 153. - П. 14. - Л. 91-92.
17. Там само.
18. АВПРФ. - Ф. 06. - Оп. 1. - Д. 151. - П. 14. - Л. 91.
19. Там само.
20. *Romania libera*, 7.V.1940.
21. АВПРФ. - Ф. 71. - Оп. 99. - Д. 107. - Л. 14-15.
22. Черноморский флот. - М.: Воениздат, 1967. - С. 137.
23. Лазарев Н. Молдавская советская государственность и бесарабский вопрос. - С. 429.
24. АВПРФ. - Ф. 6. - Оп. 1. - Д. 151. - П. 14. - Л. 101.
25. Известия, 30 марта 1940, № 18.
26. *Istoria romanilor. Epoca contimporana editatia. Galati-Chisinay. 1992.* - С.102.
27. Оглашению подлежит. - С.194-195.
28. Там само.
29. Там само. - С. 198-199.
30. Там само. - С. 199-200.
31. АВПРФ. - Ф. 6. - Оп. 2. - Д. 276. - Л. 13; 20.
32. Оглашению подлежит. - С. 202-203.
33. Гальдер М. Военный дневник. - М.: Военное издательство, 1969. - Т. 2. - С. 244.
34. АВПРФ, ф.6, оп. 2, д. 279, л.16-23; Известия 29 июля 1940. - № 25.
35. *Tatarescu G. Amintire. Bucuresti, 1945.* - Ч.1. - С. 17.
36. АВПРФ. - Ф. 6. - Оп. 2. - Д. 279. - П. 23. - Л. 24-31.
37. Там само.
38. Там само. - Ф. 5. - Оп. 2. - Д. 279. - П. 23. - Л. 32-33.

Й. БРОЗ-ТИТО ПРО СОЦІАЛЬНУ НАПРУЖЕНІСТЬ В ЮГОСЛАВІЇ У 1955-1956 рр.

1954 рік керівництво югославської держави зустріло з великим оптимізмом, і підстави для цього були. В листопаді 1952 р. відбувся VI з'їзд Комуністичної партії Югославії, на якому партію було перейменовано в Союз комуністів. Він проголосив відмову від попередніх методів керівництва країною. Правляча бюрократія різко послабила адміністративний тиск на робітників і селян, дозволила останнім вийти з колгоспів. Припинилося нагнітання атмосфери ворожості і боротьби з ворогами, відповідно послабилися і антиурядові настрої. "...Що стосується противників нашої системи, можуть тут сміливо сказати, що в нашій країні у дуже стислий термін настало заспокоєння, більш правильне розуміння і серед тих людей, що не були нашими, і серед тих, багато з яких, можливо, ще не наші, але які бачать, що сьогодні це дійсність і примирилися з цією дійсністю... Одним словом, той неспокійний стан майже припинився, тут є тільки одинаки, які еwentуально ще чогось палко бажають, але, на мою думку, одинаки, які більше не мають ніякого шансу, і потрібно, щоб і вони вже почали інакше мислити", — підвів підсумки нової внутрішньої політики президент Югославії Йосип Броз-Тіто¹. В той же час уряд подолав економічну кризу 1950-1952 рр., покращилось зовнішньополітичне становище країни, і позиції правлячого режиму зміцніли як ніколи після 1948 р. Але розвиток наявних у тодішній Югославії соціально-економічних суперечностей вже через два роки призвів до нових кризових явищ. В 1955 р. ціни на більшість предметів споживання різко зросли, розновсюдився дефіцит, реальні доходи населення швидко впали, при чому найбільше постраждали робітники. Процес зростання цін був настільки потужним, що навіть від доброго врожаю 1955 р. ріст цін на сільськогосподарську продукцію не припинився. Зростання цін викликало зубожіння лише міського населення. Селяни від нього навпаки виграли, отримавши додаткових доходів на 18 млрд. динарів. Зниження рівня життя повинне було впливати на зміну настроїв громадян. Мега статті дослідити, як ці зміни віддзеркалилися в промовах керівника югославської держави Й.Броз-Тіто.

В літературі вже використовувались промови Й.Броз-Тіто, як специфічне джерело. Югославський дослідник Коста Чавошкий в кінці 1970-х рр. вирішив за допомогою аналізу творів Й.Броз-Тіто показати його "революційний макіавелізм", розходження між словами і справами та взагалі викрити його: "...дати нарис, що показує, чим був Тіто в області політики насправді"². В своїй праці К.Чавошкий охопив періоди 1926-28 і 1936-79 рр., тобто 47 років політичної діяльності Й.Броз-Тіто, і зробив близько 450 посилань на його тво-

ри. З цього числа лише 25 припадають на 1953-1962 рр. Таким чином, на десятилітній відрізок, що становить 21,3 % всього періода, припадає лише 5,6 % матеріалу, що викриває Й.Тіто, як політика. До того ж з 25 згаданих посилань 10 торкаються безпринципності Й.Броз-Тіто у зовнішній політиці. Таким чином, період 1953-1954 рр. - це час найбільш низького рівня макіавелізму і розходження між словами і справами у внутрішній політиці Й.Броз-Тіто, а значить, його промови як джерело найбільш достовірні саме в ті роки, ніж в будь-який інший відрізок часу. Цю особливість можна пояснити наслідками VI з'їзду, який пройшов під гаслом боротьби за демократизацію суспільства. Після нього керівники партії стали більш відверто виступати перед народом. Час від часу вони навіть чесно зізнавалися, що кажуть не все, що знають³.

Якщо проаналізувати промови Й.Тіто, зроблені протягом 1953-1957 рр., то в них можна виділити два періоди. З січня 1953 до вересня 1954 р. керівник Югославії нічого не повідомляв про труднощі, не робив ніяких натяків про наявність антиурядових настроїв. Лише коли один з членів ЦК СКЮ, Мілован Джилас, несподівано розірвав з лінією партії, Й.Тіто заговорив про пильність, але швидко з'ясувалося, що партійці М.Джиласа не підтримують, і Й.Тіто заспокоївся. Другий період охоплює вересень 1954 - грудень 1956 р. За цей час у 19 публічних виступах та інтерв'ю Й.Броз-Тіто торкався внутрішніх проблем Югославії, згадував про труднощі, про невдоволення рівнем життя, закликав до пильності. На 1954 р. припадає чотири таких виступи, на 1955 р. - десять, а решта - на 1956 р. За характером вони розподіляються так. У 1954 р. він зробив три виступи на мітингах та один на партконференції. В наступному 1955 р. це були два виступи на мітингах, один виступ перед делегатами, що вітали його з днем народження, один виступ перед керівництвом країни на IV пленумі Соціалістичного союзу трудового народу Югославії, п'ять листів та інтерв'ю, опублікованих в газетах, а також вітання з Новим роком. На 1956 р. припадають два виступи перед різного роду активом, виступ на VI пленумі ЦК СКЮ та два інтерв'ю. Крім того у 1956 і 1957 рр. Й.Тіто зробив в своїх інтерв'ю дві ретроспективні згадки про події 1955-1956 рр. Після 1956 р. повідомлень про наявність незадоволення громадян у Й.Тіто вже немає.

Отже, після майже дворічної перерви згадки президента Югославії про невдоволення громадян з'явилися у вересні - жовтні 1954 р. 19 вересня 1954 р. в промові на мітингу в Острожному він можливо вперше згадав про невдоволення людей зростанням цін: "Товариші, у нас останнім часом трохи почали нарікати в зв'язку із зростанням деяких цін..."¹. 3 жовтня 1954 р. Й.Тіто знов сказав про це на мітингу в Требінью, але настрої громадян охарактеризував де-що інакше: "В містах наші люди обурюються, чому збільшуються, скажімо, ціни хліба, чому збільшуються ціни овочів тощо"². І хоча

в Острожному Й.Тіто зазначав, що люди стурбовані через поганий урожай, причиною росту цін він в обох випадках все-таки назвав діяльність спекулянтів.

Вслід за тим 6 жовтня 1954 р. на конференції комуністів міста Сараєва Й.Тіто почав закликати громадян до терпіння і розуміння труднощів індустріалізації⁶. До цього ні в 1953 р., ні в 1954 р. він людей не заспокоював. А 21 листопада Й.Тіто зізнався, що потрібні вже навіть "заходи, щоб зменшити стурбованість, яка існує в наших людей через те, що де-не-де в містах ціни окремих продуктів почали стрибати". Коливання цін було таке, що Й.Тіто з неохотою визнав: "...Рівень життя у певному смислі почав знижуватись"⁷. Після виступу президента уряд вжив заходи і закупив за кордоном зерно, якого не вистачало.

В цілому у 1954 р. Й.Тіто робив свої промови в оптимістичному і спокійному тоні. Вони були повністю позбавлені занепокоєння внутрішніми проблемами (виключення становить хіба що випадок з Мілованом Джиласом). Навіть 31 грудня 1954 р., вітаючи народи Югославії з Новим 1955 роком Й.Тіто запевняв, що труднощі попереднього періоду вже подолані, а про нові нічого не повідомляв⁸. Але рівно через рік, 31 грудня 1955 р., з'ясувалося: існують "труднощі, що стоять перед нами", при чому вони "значно менші від тих, що ми вже здолали..." У вітанні з 1956 роком Й.Тіто вже заспокоював громадян: "...Ми... можемо в стислий термін усунути ті елементи, що зараз у нас порушують нормальний хід життя і без необхідності періодично створюють занепокоєння громадян"⁹. Не зважаючи на початок зростання цін Й.Тіто в 1954 р. ще не виявляв серйозної стурбованості суспільним невдоволенням. Але згадки 1954 року послуговували свого роду вступом до більш потужних і яскравих повідомлень, що почалися у Й.Тіто в наступному році. Щоправда, новому періоду передувало тривале мовчання президента.

Згадки про невдоволення міського населення зростанням цін в його промовах були відсутні протягом шести місяців, до травня 1955 р. Хоча офіційна статистика показує, що найбільш стрімко роздрібні ціни зростали в Югославії в першій половині 1955 р., і найбільш істотно зарплата знижувалася саме в той час¹⁰, Й.Тіто це наче не турбувало. Він заговорив про внутрішні негаразди країни лише 24 травня 1955 р., напередодні свого дня народження. Представникам трудових колективів він заявив: "Знаю, що ми ще маємо труднощі, знаю, що наші трудящі люди в різних місцях, в містах і селах, на заводах і в комунах більше всіх відчувають труднощі, які в них самих є. Вони бачать і свої успіхи, і свої результати, але значно більше відчувають свої власні труднощі". Після заклику не боятися труднощів, які безпосередньо відчувають трудящі, Й.Тіто порадив їм втішитися, дивлячись на загальні успіхи Югославії¹¹. Але ніяке милування економічними успіхами не могло перекреслити падіння реальної зарплати і подорожчання споживчих товарів.

Коріння цього процесу полягало в екстенсивному характері югославської індустріалізації. Взаємозв'язок між підвищенням цін і індустріалізацією публічно визнав і сам Й.Броз-Тіто. 25 липня 1955 р. він зустрівся з представниками семінару Едді Шервуда, що діяв в США при Макалестерському коледжі м.Сент-Пола. Гості недвозначно запитали: "Які головні внутрішні проблеми Югославії?" - і отримали не менш чітку відповідь: "Ми не маємо ніяких інших внутрішніх проблем, крім економічних труднощів, а вони викликані головним чином нашою працею на індустріалізацію"¹².

Виступ Й.Тіто 24 травня 1955 р. є першим непрямим свідченням про зростання соціального незадоволення у 1955 р. З кінця липня згадки президента про соціальне невдоволення частішають, стають більш змістовними і відчутно серйознішають. Майже беззмістовні згадки про труднощі нарешті припинилися восени 1955 р., і Й.Броз-Тіто показав як він бачить невдоволення громадян.

У великій і гостро критичній промові на IV пленумі Соціалістичного союзу трудового народу Югославії (27 листопада 1955 р.) Й.Тіто висловився про внутрішній стан Югославії так: "Я думаю, що нам ніщо не приносить такої значної політичної шкоди, як різні негативні явища, спекуляція на ринку і в багатьох випадках безпричинне вздування цін"¹³. Це дуже цікава заява. Економічні труднощі приносять Югославії політичну шкоду, заподіюють властям шкоду в політичному сенсі. Як мінімум воно свідчить про наявність невдоволення економічною політикою влади і про падіння її авторитету в розмірах, що викликають стурбованість. Велід за тим Й.Тіто говорить про зростання цін, що "ми цього ніяк не зможемо пояснити народу..."¹⁴. З цього приводу можна зауважити, що трудящі далеко не завжди вдовольняються істинними поясненнями. Хіба Йосипу Тіто не достатньо було розвинути власну думку, що криза є наслідком підривної діяльності ворожих соціалізму елементів і різних хитрих ворогів, а також спекуляції торгових працівників¹⁵, розтиражувати цю версію в ЗМІ і заради надання їй правдивості взірцево покарати певну кількість "ворогів соціалізму"? Але тепер до подібних пояснень чомусь не вдалися. Й.Тіто не обмежився стандартною тирадою проти шкідників. Він перелічив недоліки ледь не по всіх напрямках економічної політики: диспропорції капіталовкладень, відставання легкої промисловості, товарний дефіцит, занадто напружений темп індустріалізації, нераціональне використання капіталовкладень, економічне місництво, дефіцит платіжного балансу, застій сільськогосподарства, провал колективізації, слабке кооперування села і т. д. "Ця критика, — говорить президент перед вищим керівництвом країни, — необхідна для того, щоб попередити, що зараз обстановка така, коли ми не повинні допустити подібних явищ, так як це могло би призвести до дуже тяжких наслідків, а відповідальність у повній мірі падає на нас"¹⁶.

Те, що наслідки справді могли бути тяжкі, Й.Тіто дав зрозуміти 22 липня 1956 р. Учасники семінару Едді Шервуда знов приїхали до Югославії і між іншим запитали генерального секретаря ЦК, як він дивиться "на недавні події в Польщі"? А в Польщі 28-30 червня 1956 р. вибухнуло повстання у місті Познань. Польська держава, як і югославська, здійснювала індустріалізацію, наслідуючи сталінські п'ятирічки. Подібна практика мала і подібні наслідки. В 1954-1956 рр. польські робітники теж зустрілися з хронічним дефіцитом, нестримною інфляцією і дорожнечею засобів споживання. В цих умовах спроба адміністрації одного з познаньських заводів підвищити норми виробітку, залишивши зарплату на старому рівні, стала поштовхом до повстання.

Коментуючи по гарячих слідах ці події Й.Тіто говорив так: "Напевне там щось було, оскільки польський народ інтенсивно будує свою промисловість, і умови в нього були не найлегшими, і я можу повірити, що в робітників таки було певне незадоволення"¹⁷. Як і завжди в таких делікатних випадках Й.Тіто висловився обережно, але впевненість, що робітники справді були незадоволені, він виказав. Пояснення цій впевненості можливо дати таке: Й.Тіто з власного досвіду знав, що в 1955 р. югославські робітники теж були сильно незадоволені падінням рівня свого життя. У промовах Й.Тіто присутні свідчення про те, що головними носіями невдоволення в Югославії були саме робітники. 26 вересня 1955 р. він нагадав, що існують труднощі, "ціла низка різних проблем", "які іноді сердять (в іншому перекладі: "озлоблюють" — Ю.Шахін) наших людей, а особливо трудящих по заводах і містах"¹⁸, тобто в першу чергу сердяться робітники.

Можливо, другий варіант перекладу краще відбиває справжні настрої трудящих класів. 6 жовтня 1955 р. Й.Тіто дав інтерв'ю газеті "Народна армія", в якому закликав посилити пропагандистсько-виховну роботу в армії. Як глава держави, партії і верховний головнокомандувач він відразу дає інструкції про що говорити солдатам. Фактично він "доручив би" (так Й.Тіто означає свою директиву) роз'яснювати рішення вересневого розширеного засідання Виконкому ЦК СКЮ про заходи щодо припинення зростання цін¹⁹, тобто доводити солдатам, що партія і уряд дбають про добробут народу. Намагання посилити пропагандистську роботу в армії свідчить про бажання уряду бути впевненим у настроях солдатів.

Згадуючи про невдоволення Й.Тіто майже нічого не сказав про конкретні форми його прояву. В творах Й.Тіто можна знайти згадку лише про одну форму: "Є, наприклад, такі випадки: деякі громадяни скаржаться в Кабінет президента республіки, тому що їм вчинена несправедливість, або щось просять, і коли з Кабінету вимагають, щоб це виправили, або допомогли згаданій людині, тоді її який-небудь хуліган з місцевої влади притягає до відповідальності і лає, що звернулася до вищестоящої інстанції"²⁰. Тобто протест про-

ти існуючого стану речей реалізовувався як "листи у владу", і проти нього місцеве керівництво "героїчно" боролось. Дивним виглядає лише твердження Й.Тіто, що "комуністи бояться, що різні типи, які нашу демократію і наш демократичний розвиток бажають використати для своєї деструктивної праці, не дорікнути їм і не обвинуватять їх у гальмуванні демократизації тощо"²¹. Політика державного апарату щодо боротьби зі скаргами могла викликати в громадян лише такі, якщо не більш гострі звинувачення. Об'єктивно вона була додатковим чинником посилення соціальної напруги, тому 8 жовтня 1955 р. Й.Тіто своїм авторитетом дозволив відкрити клапан, щоб зійшов соціальний тиск: "Громадяни, будь вони комуністи, чи не комуністи, мають право скаржитися і виносити скарги на свої труднощі або на несправедливість до найвищої інстанції..."²².

Члени правлячої партії складають звичайно найбільш вірний її керівництву загін, і якщо в цьому загоні виникають вагання, то це свідчення серйозних кризових явищ. На початку жовтня 1955 р. Й.Тіто написав листа делегатам VI конференції СКЮ Белградського среза. "Перш за все, — писав він делегатам, — думаю, що серйозно повинні розглядатися різні негативні явища в середині самої організації Союзу комуністів. Зрозуміло, що різні негативні явища у вашій організації не виключення, а мають місце в багатьох організаціях Союзу комуністів Югославії. В чому відображаються слабкості в Союзі комуністів Югославії і які підстави до того?"²³. Й.Тіто перелічив цілих шість підстав, але в даному випадку найцікавіші перша і друга: "По-перше, часто можемо примітити послаблення дисципліни і відповідальності комуністів, і не тільки рядових, а й відповідальних керівників. По-друге, через різні наші об'єктивні або суб'єктивні слабкості і труднощі в господарському і суспільному розвитку взагалі, існує критиканство з дуже негативною тенденцією, при чому найчастіше вони підпадають під вплив зловмисної пропаганди різних неприязельських елементів"²⁴. Послаблення дисципліни означає, що рядові члени СКЮ погано виконують рішення і вказівки партійної верхівки, а розповсюдження в СКЮ "критиканства" свідчить про незгоду рядових членів партії з соціально-економічною політикою керівництва країни і її наслідками, бо що ж ще могли в умовах 1955 р. засуджувати люди, які самим фактом членства в партії показують, що вони сприймають офіційну ідеологію.

Рядові члени СКЮ не мали пільг та привілеїв на споживчому ринку і теж потерпали від росту цін і дефіциту товарів, тому їх реакція на критику була млявою. Захищати урядову політику бажали далеко не всі партійці. В березні 1956 р. на VI пленумі ЦК СКЮ, який зібрався для згуртування партійних лав, Й.Тіто закликає до твердої дисципліни і єдності в СКЮ: "Саме зменшення такої монопольності та організованості в Союзі комуністів, що сталося, коли

ми змінили назву Комуністичної партії на Союз комуністів, призвело до того, що ціла низка наших комуністів, навіть і деякі у високих керівних форумах вважають, що не зобов'язані приймати рішення іншого вищестоящего форуму або якусь річ, яка на їх думку не відповідає їх посаді і організації. Через те і з'явилася ціла низка негативних речей, які нам багато заважають, і які ми повинні усунути"²⁵. В кінці доповіді генеральний секретар пояснив, що саме прогледіли члени СКЮ. Він сказав, що різні реакціонери і міщани "неправильно і несправедливо критикують, або зводять наклепи на наші заходи, нашу систему. Багато комуністів не повстали достатньо енергійно проти всіх тих потужних нападок, які сьогодні щоденно трапляються"²⁶.

Масштаби і тривалість соціального невдоволення не варто переоцінювати. Хоч якими тривожними були виступи керівника Югославії, він не злякався на півтора місяця залишити країну і в грудні 1955 - січні 1956 рр. здійснив подорож до Ефіопії та Єгипту. Щоправда в історії післявоєнної Югославії таке вже траплялось. В березні 1953 р. уряд і партія прийняли важке і незрозуміле для багатьох рішення про припинення колективізації, а Й.Тіто більш ніж на три тижні відбув з офіційним візитом до Великобританії.

ЦК СКЮ справді проявив гнучкість і вжив досить серйозні заходи, щоб зупинити зубожіння робітників. Можливо тому повстань подібних до познаньського в Югославії не сталось. Вже в кінці 1955 р. антикризові заходи принесли перші плоди. Почалося, як казали югославські керівники, "заспокоєння ринку"²⁷. І все ж згадки про невдоволення трудящих югославів умовами життя в містах залишаються в промовах Й.Броз-Тіто, хоча після листопада 1955 р. вони з'являються значно рідше.

Зокрема 1 лютого 1956 р. Й.Тіто прийняв делегації від дев'яти міст і общин Югославії. Їхня тривала бесіда не була опублікована, і лише через три роки з неї оприлюднили невеликі уривки. У бесіді Й.Броз-Тіто зазначив, що "є люди, яким здається, що труднощі довго тривають", а далі несподівано різко заявив, що і зараз потрібно мати таку ж твердість, як і під час війни. "І зараз у нас повинен бути, як і тоді, зрілий морально-політичний стан, тому що ми ще не пройшли крізь всі Сцилли і Харибди. Нашу соціалістичну вежу ще заплескують різні вали, і ми через те повинні бути пильні, політично пильні, ідейно пильні, щоб були ще сильніші"²⁸. Такий заклик означає, що пильність є не у всіх, а правляча влада має перед собою якусь загрозу.

Навесні 1956 р. Й.Тіто вперше засвідчив, що невдоволення економічною кризою виявила молодь. Всі прямі згадки Й.Тіто про її небажані настрої припадають на 1956-1957 рр. Так, 22 травня 1957 р. він сказав: "Рік-два тому серед молоді були певні прояви безперспективності, що погано впливало на неї"²⁹. З березня 1956 р. і пізніше Й.Тіто закликав боротися з відходом молоді від прин-

ципу братства і єдності, зазначав наявність "шовіністичних" тенденцій³⁰.

Більш докладно про зміни в ідейних позиціях молоді можна дізнатись з виступу Й.Тіто на VI пленумі ЦК. "...Ми якось випустили з рук нашу молодь," - поскаржився генеральний секретар Центрального комітету. В зв'язку з цим він поставив завдання, з чиїх рук потрібно вирвати молодь: "...Вирвати з рук різних ворожих соціалізму впливів, вирвати з рук різних реакційних залишків, захистити від заплескування різними західними деструктивними ідеями і впливами, які просочуються в наше соціалістичне життя"³¹. Отже, на думку Й.Тіто були три типи ворожих ідей, що вплинули на молодь у 1955-1956 рр.: 1) вітчизняні реакційні ідеології; 2) ідеологія буржуазного Заходу; 3) якісь загадкові "ворожі соціалізму впливи" невідомого походження, що не підпадають ні під одну з двох перших категорій.

Підґрунтям для змін в настроях молоді стала соціально-економічна політика держави. Намагаючись подолати економічну кризу, уряд Югославії різко зупинив капітальне будівництво. Почалося і звільнення будівельників. Станом на 31 березня 1956 р. в будівництві було зайнято на 37 % менше людей, ніж рік тому. За осінь і зиму 1955-1956 рр. держава звільнила більше 120 тис. людей. Будівельники у переважній більшості були молодими малоземельними селянами. Робота на будівництві була для них головним джерелом існування, і тепер вони його втратили і змушені були повернутися до села. Всі підстави для невдоволення "соціалістичною державою" у них існували. А селянство Югославії і в 1940-ві рр. і під час колективізації, завжди, коли підіймалося до ідеологічного оформлення свого невдоволення новою владою, здійснювало на щит устатків, четників, або довоєнну королівську владу, ідеологію албанського націоналізму і т. д. Тому вплив селянського середовища зумовив націоналістичні тенденції у невдоволених молодих робітників-селян.

Й.Тіто цілком справедливо вважав, що найкращою профілактикою таких настроїв буде зайнятість: "Ми повинні уміти дати роботу молоді, тоді на неї не будуть діяти негативні впливи"³². З цією метою він також неодноразово наполягав на відновленні добровільних молодіжних трудових акцій, які припинилися після першої п'ятирічки³³. В них брали участь значною мірою селяни, і займалися вони там переважно будівельними роботами.

В той же час Й.Броз-Тіто, який взагалі не вважав югославське безробіття безробіттям, у своїх публічних виступах не пов'язував напряму незадоволення молоді з економічними проблемами. Він вважав, що коріння зла у слабкій пропагандистсько-виховній роботі. Наприклад, на VI пленумі він сказав: "...Від нас відцуралася певна частина молодих людей, які пишалися, коли були на трудових акціях і які були, так би мовити, носіями соціалістичної думки в селі. Та молодь не відцуралася через різні наші заходи щодо села,

такі як податки та інше... Але вона відцуралася через те, що ми їй недостатньо і невчасно роз'яснювали те, що в нас відбувається і що потрібно зробити. Ми повинні були все те якомога більше роз'яснювати саме тій молоді, а ми їй говорили дуже мало про наші повсякденні труднощі, як мало їй казали і про наші успіхи, і про перспективу, яку бажаємо досягти"³⁴.

Навесні 1956 р. головними проблемами, що турбували Й.Тіто, були вагання в партійних лавах і буржуазно-націоналістичні прояви в свідомості молоді. Але після березня 1956 р. у публічних виступах Й.Тіто припиняються будь-які згадки про труднощі і внутрішніх ворогів. Ціни остаточно стабілізувалися, і хоча реальні доходи робітників у 1956 р. ще впали на 1-2 %, втрати були незначними в порівнянні з 1955 р., коли лише за офіційними даними реальна зарплата робітників скоротилася на 9% ³⁵. Тому можна припустити, що згасання хвилі соціального незадоволення в містах відбулося десь навесні 1956 р.

Свого роду фінальним акордом цієї теми в промовах Й.Тіто стали повідомлення, що належать до листопада-грудня 1956 р. Тоді у нього поновилося занепокоєння труднощами, заклики дати відсіч ворогам і згадки про важкі умови життя в містах³⁶. Це було пов'язано з революційним повстанням в Угорщині і різким загостренням міжнародної обстановки. Тому ці виступи Й.Тіто були різкими і погрозливими, спрямованими на залякування потенційних ворогів. Після осені 1956 р. Служба державної безпеки Югославії дійсно розкрила сербську підпільну націоналістичну організацію³⁷. Але цей сплеск протиурядових настроїв і уваги до них югославського керівництва зумовлені зовнішніми чинниками. Він не може розглядатися як другий етап того невдоволення, що з'явилося у 1955 р.

Зубожіння міського населення протягом 1955 р. викликало в нього незадоволення. Публічна реакція Й.Броз-Тіто на ці настрої була різною і за частотою згадки її можна розділити на три частини. Перша охоплює вересень-листопад 1954 р. Це час перших згадок про зростання цін і зниження рівня життя. Після того згадані явища для президента ніби не існують. Друга, основна частина згадок про зубожіння в містах і невдоволення їх мешканців цим процесом починається в травні 1955 і закінчується в березні 1956 р. Вересень - листопад 1955 р., тобто середина цього періоду, - час найбільш інтенсивних згадок і найбільшого занепокоєння президента настроями громадян. Поступово згадки про труднощі і невдоволення людей в промовах Й.Тіто рідшають і після березня 1956 р. зникають. Третя частина — листопад-грудень 1956 р. Це останній випадок, коли поновлюються згадки про незадоволення і труднощі. Причина їх появи — угорські події.

Простежується невідповідність між падінням рівня життя і реакцією голови держави на цей процес. Найбільш інтенсивно він відбувався в першій половині 1955 р., а Й.Броз-Тіто взагалі про це

не згадував. А восени 1956 р., коли навпаки економічних підстав для росту незадоволення стало менше, він підкреслював, що труднощі та проблеми існують.

Таким чином, найвищу увагу до невдоволення громадян Й.Тіто виявив восени 1955 р. З аналізу його промов випливає, що головними носіями невдоволення були робітники; воно охопило членів Союзу комуністів Югославії, молодь. В цих умовах виникла невпевненість уряду у солдатах. Як випливає з промов Й.Тіто, загострення соціальної напруженості сприяло розвитку націоналістичних ухилів у молодих робітників-селян, які через кризу залишилися без роботи. Єдиний засіб виявлення невдоволення громадян, який публічно назвав Й.Броз-Тіто, це "листи у владу".

Примітки:

1. Броз-Тито Ј. Говори и чланци. - Кs.IX. - Загреб: Напријед, 1959. - С.278.
2. Cавоски К. Тито - tehnologija vlasti. - Београд: Досје, 1991. - С.12.
3. Броз-Тито Ј. Наведено дело. - Кs.XI. - С.249.
4. Исто. - Кs.IX. - С.254.
5. Исто. - Кs.IX. - С.275.
6. Исто. - Кs.IX. - С.285.
7. Исто. - Кs.IX. - С.351.
8. Исто. - Кs.X. - С.43.
9. Исто. - Кs.X. - С.348.
10. Карманный статистический справочник ФНРЮ. - Белград: Союзное статистическое управление, 1956. - С.85-87.
11. Броз-Тито Ј. Наведено дело. - Кs.X. - С.183-184.
12. Исто. - Кs.X. - С.215-216.
13. Исто. - Кs.X. - С.319.
14. Исто.
15. Исто. - Кs.X. - С.295,296.
16. Исто. - Кs.X. - С.321.
17. Исто. - Кs.XI. - С.182.
18. Исто. - Кs.X. - С.274.
19. Исто. - Кs.X. - С.278.
20. Исто. - Кs.X. - С.288.
21. Исто. - Кs.X. - С.287.
22. Исто. - Кs.X. - С.288.
23. Исто. - Кs.X. - С.286.
24. Исто. - Кs.X. - С.286-287.
25. Исто. - Кs.XI. - С.21.
26. Исто. - Кs.XI. - С.26.
27. Savezni drustveni plan za 1956. godinu sa propisima za njegovo izvršenje i objasnjenjima. - Београд: Nova administracija, 1956. - С.15-16.
28. Броз-Тито Ј. Наведено дело. - Кs.XI. - С.11.

29. Исто. - Кs.XI. - С.321.
30. Исто. - Кs.XI. - С.30.
31. Исто. - Кs.XI. - С.25-26.
32. Исто. - Кs.XI. - С.323.
33. Исто. - Кs.XI. - С.29-30;323.
34. Исто. - Кs.XI. - С.24-25.
35. Statisticki kalendar FNRJ. - Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1957. - S.95.
36. Броз-Тито Ј. Наведено дело. - Кs.XI. - С.241.
37. Данилович Р. Употреба непријатеља. Политичка суСеса 1945-1991. у Југославији. - Ваєво: Агенција Ваєвац, 1993. - С.96.

Грищенко Т.А.

ЗБІГ'НЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ ЯК КРИТИК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ АДМІНІСТРАЦІЙ (перш. пол. 1970-х рр.)

Буремний для Америки 1968 рік великою мірою був поворотним у суспільній кар'єрі Бжезінського. Після відставки у держдепартаменті він невдовзі став одним з провідних радників віце-президента Г.Гемфрі, який кандидував на вищу посаду в державі від демократичної партії. Таким чином, нью-йоркський професор твердо визначився зі своїми партійними симпатіями і остаточно увійшов до неширокого кола найвпливовіших зовнішньополітичних експертів країни. Консультування кандидата-демократа не обіцяло бути вдячною справою з творчого і кар'єрного поглядів. З одного боку, на Г.Гемфрі лягав очевидний для всіх виборців тягар причетності до драматичного втягнення Америки у конфлікт в Індокитаї, який, власне кажучи, і став панівною зовнішньополітичною темою всіх передвиборчих дискусій. З іншого боку, віце-президент отримав двох надзвичайно завзятих і досвідчених суперників - республіканця Р.Ніксона і незалежного кандидата Дж.Волеса, який тяжів до праворадикального флангу. В один з моментів передвиборчих перегонів Г.Гемфрі, зійшовши на трибуну без віце-президентської емблеми (щоб підкреслити неофіційний характер своєї заяви), закликав до припинення бомбардувань В'єтнаму. Проте такий відступ від позиції Білого дому не міг істотно збільшити кількість його прихильників. Як і очікувалось, Г.Гемфрі програв вибори, хоч і поступився Р.Ніксону лише менш ніж одним відсотком голосів електорату. Однією з вагомих причин поразки демократичного кандидата було те, що його партія і її лідери не спромоглись надати йому відповідної підтримки. Ця обставина особливо увиразнювалась фаталістичною позицією Л.Джонсона, який не зробив жодного силь-

ного кроку на підтримку свого віце-президента. Перемога Р.Ніксона була миттю торжества Великої Старої Партії (традиційна назва організації республіканців). Натомість для демократичної партії вона стала сигналом початку кризи суспільної підтримки, яка через період адміністрації Дж.Картера триватиме два десятиліття аж до першої перемоги Б.Клінтона. Очевидно, що зовнішньополітичні до-радники Г.Гемфрі, серед яких, крім Бжезінського, слід також згадати його гарвардського колегу С.Гантінгтона, не могли вирішальним чином вплинути на образ свого шефа у очах виборців. Американці відчували, що, лише радикально змінивши людей у виконавчій гілці влади, можна було б сподіватись на розплутування в'єтнамського вузла. Окрім того, ще більше значення мало те, що в суспільстві поширились настрої невдоволення внутрішньою політикою демократів. Їхня грандіозна і справді небезуспішна програма соціальної перебудови і економічної адаптації суспільства на тлі міських заворушень і екстремістських дій різного ґатунку була сприйнята тоді як неефективна.

Для Бжезінського підсумки президентських виборів мали ще й вельми особистісний аспект. Практично вперше за свою суспільну і академічну кар'єру він опинився у чіткій і безкомпромісній опозиції до зовнішньополітичного курсу Білого дому. Ця опозиція, як скоро стане зрозумілим, мала також і виразне персональне забарвлення. Так, принаймні, вона сприймалась сторонніми спостерігачами.

Помітну роль у зовнішньополітичному консультуванні республіканських лідерів у перебігу президентської кампанії відігравав гарвардський професор Г.Кіссінджер. В шістдесяті роки він зблизився з Н.Рокфеллером, брав участь у низці фінансованих цим знаменитим нью-йоркським філантропом аналітичних проєктів і врешті решт став його головним радником з міжнародної політики на етапі боротьби за номінацію кандидатом у президенти від республіканської партії. Як засвідчують дослідники діяльності Г.Кіссінджера, його вчинки у 1968 р. відповідали одній класичній, але не надто популярній в Америці методиці. Свою тактику стосунків у середовищі політичної еліти він підпорядковував стратегічній меті — отриманню вагомій урядової посади незалежно від підсумків виборів¹. Залишаючись на службі у Н.Рокфеллера, Г.Кіссінджер надавав інформаційні послуги як його однопартійцеві-супернику Р.Ніксону, так і пропонував їх команді Г.Гемфрі. Наприклад, він обіцяв передати представникам останнього файли, в яких помічники Н.Рокфеллера ретельно відстежували впродовж років політичні позиції Р.Ніксона - майбутнього суперника їх керівника на республіканському номінаційному конвенті. Обіцянка супроводжувалась реверансами в бік демократів, підтверджувалась декілька разів, проте так і не матеріалізувалась. Іронічний Бжезінський пізніше відплатив за це Г.Кіссінджерові

публічною шпилькою на адресу останнього. Виступаючи на урочистій церемонії в Конгресі у 1977 р., присвяченій вшануванню заслуг Г.Гемфрі, Бжезінський зазначив, що для нього особисто робота на ветерана-демократа на виборах 1968 р. була неповторною сторінкою життєвого шляху. Вказавши після цього на присутнього Г.Кіссінджера, він додав, що хоче публічно подякувати докторові Кіссінджеру за допомогу, які він запропонував у перебігу кампанії².

Проте такі кар'єристичні нахили підлеглих не надто турбували нового президента. Р.Ніксон, який завжди зберігатиме внутрішню дистанційованість від Г.Кіссінджера, помітив у професорові-міжнароднику важливі для обох з них спільні погляди і взаємодоповнюючі риси. Господареві Білого дому була вкрай необхідна людина, яка змогла б стати головним кадровим знаряддям реалізації його амбіційного плану: всі кардинальні рішення і кроки в ділянці зовнішньої політики зробити монополією президента, а держдепартаментівських бюрократів залишити з їх відомчою рутиною. Такі здібності він відчув у Г.Кіссінджері. Останній був фахівцем, не надто заангажованим до новоанглійського істеблішменту, енергійною та гнучкою особистістю і на відміну від більшості своїх академічних колег виявляв схильність до широкого, опертого на історичні аналогії осмислення міжнародних проблем. Зважаючи на все це, Р.Ніксон вирішив призначити Г.Кіссінджера своїм помічником з питань національної безпеки, відвівши йому службовий кабінет недалеко від президентського офісу.

Це рішення було несподіваним як для більшості спостерігачів, так і для самого Г.Кіссінджера. Неординарність призначення визначалась насамперед фігурою нового високого урядовця. Син втікачів від нацистського режиму, який так і не позбувся сильного німецького акценту, дослідник міжнародної політики з виразним історичним ухилом, людина без певного апаратного досвіду, він був цілком нехарактерним для владного Вашингтону. Проте істотнішими були його нестандартні для американських урядовців світоглядні принципи. Змальовуючи в мемуарах головні відмінності у поглядах між ним і держсекретарем (до 1973 р.) В.Роджерсом, Г.Кіссінджер зазначав, що той репрезентував зразок стилю висококваліфікованого американського адвоката. Його настанови були тактичними, а спосіб мислення і дій визначався конкретним юридичним випадком. Про себе ж помічник президента небезпідставно писав так: "Мої настанови були стратегічними і геополітичними. Я намагався пов'язати події одна з одною, створити спонуки або тиски в одній частині світу, щоб вплинути на події в іншій"³.

Академічний і аналітичний доробок Г.Кіссінджера містить менше, ніж у Бжезінського, кількість праць, котрі можна було б зарахувати до категорії теоретичних опусів. Пояснюється це тим, що, якщо останній завжди був схильний до експериментального пошуку в теоретичній ділянці, то перший послідовно зберігав вірність

насамперед історичному пізнанню як нескінченному джерелу державницької мудрості. Незважаючи на традиційність і певну стильову консервативність Г.Кіссінджера як дослідника міжнародної політики, на момент приходу до уряду його погляди були чіткими і зрозумілими. "Зайнявши посаду, - пише він у своїх мемуарах, - я був переконаний, що минуле могло дати нам певні важливі уроки. Але я був також свідомий того, що ми вступали в період, який не мав прецедентів: за руйнівною силою озброєнь, за швидкістю поширення ідей, за глобальним впливом зовнішньої політики, за технічними можливостями здійснення давніх мрій про поліпшення умов існування людства"⁴.

Центральне місце в уявленнях Г.Кіссінджера про міжнародно-політичну епоху в кінці 60-х рр. посідала теза про її революційний характер. В одній з своїх програмних публікацій у 1968 р. він зазначав: "Революційний характер нашої доби може бути сумарно викладений у трьох загальних положеннях: 1) кількість учасників міжнародного порядку збільшилась і їх природа змінилась; 2) їхня технічна спроможність впливати один на одного значно зросла; 3) масштаб їхніх намірів розширився"⁵. Виходячи з таких теоретичних положень, їх автор приходив до висновку про те, що в нових умовах істотно трансформувались вияви таких фундаментальних категорій здійснення зовнішньої політики, як могутність (power) і військова сила. Віднині ці атрибути кожного міжнародного актора ставали швидкозмінними і відносними. Особливо це стосувалось ядерної зброї і привілейованих можливостей ядерних наддержав. На відміну від уявлень ранньої ядерної доби тепер кожен мислячий політик мав зрозуміти, що апокаліптична сила цих озброєнь мала насамперед психологічний, а не практичний характер. Так само трансформувались і параметри таких класичних міжнародно-політичних принципів, як баланс сил і рівновага. Якщо в минулому вони зводились насамперед до територіальних проблем, то віднині все більшою мірою їх джерела перебували в ділянках інформаційних, технологічних тощо. Нарешті, ще однією характеристикою міжнародної політики, яку Г.Кіссінджер вважав за необхідне підкреслити, була її глобалізація⁶.

Новий радник президента з питань національної безпеки був переконаний у тому, що зі структурного погляду світ був багатополосним у політичному сенсі і двополосним у військовому. Така комбінація не спрощувала, а робила ще більш складною як саму світову політику, так і її розуміння. "Біполярне" мислення, яке, на думку Г.Кіссінджера, глибоко вкоренилось серед політиків, призводило до позбавленого нюансів сприйняття світу. Така інтелектуальна культура стала невідповідною новим тенденціям. "Лицарі рівноваги" дев'ятнадцятого століття були готові реагувати на зміни в міжнародній системі її "піднастроюванням". За умов мультиполярності останньої третини двадцятого століття це ставало необхідною навичкою для їхніх спадкоємців. З іншого боку, багато

елементів стабільності, які характеризували міжнародну систему в дев'ятнадцятому столітті, неможливо було відтворити в двадцятому. Стабільність технологій, чисельність провідних держав, обмеженість внутрішньодержавних вимог щодо зовнішньої політики і кордони, які дозволяли розв'язання суперечки, зникли назавжди," — зазначав Г.Кіссінджер. "Злободенності набула нова концепція міжнародного порядку. Без неї стабільність виявиться примарною," — робив він висновок⁷.

До цього стислого нарису теоретичних позицій Г.Кіссінджера не можна також не додати декілька штрихів, які характеризують його міжнароднополітичну культуру. Високий американський урядовець у процесі свого академічного зростання пройшов школу історії великої європейської політики. Він назавжди зберіг інтерес до неї і схиляння перед її видатними представниками. Його європейські походження та інтелектуальна гравітація мали стати важливим і новим явищем для розвитку американських стосунків з навколишнім світом. Не меншу роль мала відіграти і його рішучість поставити справу опрацювання зовнішньої політики Вашингтона на підйому геостратегічної перспективи. Таким чином, Г.Кіссінджер поставав як зовнішньополітичний теоретик і практик виразного неореалістського типу з глобалістською і консервативною домінантами в основі своїх переконань та усвідомленою необхідністю стратегічного погляду на визначення і реалізацію зовнішньополітичного курсу країни.

Певно, що прихід до владних позицій Г.Кіссінджера (як і його шефа Р.Ніксона) не міг пройти поза увагою Бжезінського, який все більше перетворювався скоріше на суспільного лідера, ніж просто впливового науковця-експерта. ТанDEM Р.Ніксон — Г.Кіссінджер не просто був для нього викликом політичного і теоретичного рівня, але, що є істотним, об'єднував суперників гідного розмаху мислення. Бжезінський розпочинає концептуальну дискусію зі своїми опонентами в Білому домі. Чи не найважливішим її наслідком стає розвиток його власних позицій з актуальних проблем національної зовнішньої політики та міжнародних відносин.

Найбільшу незгоду Бжезінського викликала фундаментальна концептуальна засада, на яку спиралась зовнішня політика республіканців. Вони вважали, що в нових міжнародних умовах виникла така формула світової політики, в якій п'ять головних акторів — Сполучені Штати, Європа, Радянський Союз, Китай і Японія — збалансовуючи один одного, можуть забезпечити стабільність і мир. Такі уявлення, на думку Бжезінського, незважаючи на те, що вони спирались не на статичну меттерніхіанську, а на динамічну бісмаркіанську модель балансу могутності, були необґрунтованими. Він гадав, що жодна зі згаданих п'яти потуг не прагнула статус-кво, якого, крім того, неможливо було досягти наявними на той момент дипломатичними інструментами. Не менш істотним було і те,

що лише США і СРСР були військовими суперпотугами, а стосунки між окремими членами п'ятірки відзначались великою несхожістю. Виходячи з таких міркувань, Бжезінський запропонував власну геостратегічну формулу:

"The 2 / 1/2 + y + z Powers World".

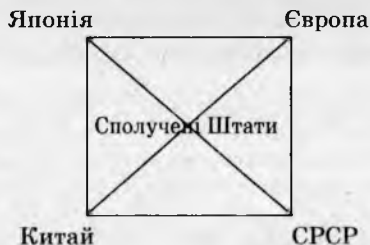
Окремі складові формули означали:

2 - дві ядерні надпотуги - СРСР і США.

? - Китай, який прагне їх наздогнати, але змушений задовольнятися нижчим ієрархічним статусом.

y і z - прийняті у алгебрі позначення невідомих величин, якими в цій формулі виступають Європа і Японія.

Коментуючи цю спробу в ділянці геостратегічної алгебри, її автор зазначав, що світ, залишаючись біполярним у військово-силовому вимірі, має ознаки наявності "мультидержавної взаємодії"⁸. З алгеброю була пов'язана і геостратегічна геометрія. Бжезінський бачив світ великої міжнародної політики не як п'ятикутник, а як два трикутники, які накладаються один на одного. Перший - переважно "конкурентний" - формували Америка, Китай і Радянський Союз. Другий - "кооперативний" - Америка, Європа і Японія⁹. Графічно отримувалась така фігура:

Центральне становище Америки у цій схемі було не випадковим. Бжезінський підкреслював таким чином її особливу роль у міжнародній конфігурації. У п'ятикутнику Р.Ніксона - Г.Кіссінджера йому, очевидно, такого верховенства для власної країни бракувало. Бжезінський зазначав, що поряд з двома провідними трикутними структурами стосунків існувала і низка другорядніших комбінацій, значення яких не слід, однак, перебільшувати. Натомість наголос Р.Ніксона — Г.Кіссінджера на трикутнику Америка — Китай — Радянський Союз зіграв, на його думку, негативну роль, бо така пріоритетність призвела, з одного боку, до послаблення союзницьких зв'язків США з Європою і Японією, а, з іншого боку до спокуси Москви і Пекіна активніше грати у "другорядні" трикутні ігри (з Європою і Японією). Підводя-

чи підсумки своїй критиці концептуальних засад дипломатії республіканських опонентів, Бжезінський стверджував:

"Нереалістична і в своїх засадах безпідставна настанова, яка ґрунтується на балансі сил, не становить як з життєвого, так і нормативного погляду концепції, з якою можна привести націю до "покоління миру"¹⁰.

Стосовно політики щодо Радянського Союзу погляди Бжезінського також не збігались з діями і уявленнями республіканців. Він віддавав належне здобуткам адміністрації Р.Ніксона на московському напрямку (урівноваженому примиренням з Пекіном). Проте, відповідно до своїх загальних концепцій і теоретичних позицій, наполягав на тому, що Вашингтон надто захопився дипломатичною грою з консервативними московськими керівниками, які очолювали державу, котра вже не спроможна була кинути Заходові такий виклик, як у попередні періоди історії міжнародних відносин. Бжезінський був переконаний у тому, що СРСР не мусив посідати привілейованого місця у списку зовнішньополітичних пріоритетів країни. Стосунки з Москвою в майбутньому аналітик визначав як такі, які матимуть змішану природу, поєднуючи елементи змагання і співробітництва¹¹. Натомість він вважав за необхідне наголосити на обов'язковості розгляду стосунків з Москвою на широкому планетарному тлі. Розвиваючи сьою відому вже аналітичну метафору "глобального метрополісу" в контексті оцінки перспектив американо-радянських відносин, Бжезінський зазначав:

"Американо-радянські відносини в сімдесяті роки будуть розвиватись у міжнародній системі, яка все більшою мірою стає подібною до політичного процесу в місті-мегаполісі. Він марудний, нечіткий, з погано визначеними суверенітетами і юрисдикціями, з лише частково ефективними примусами для порушників. Однак через вплив досягнень науки і, зокрема, через благоговійний страх перед ядерними озброєннями він вже скріплений, незважаючи на міжнародну та ідеологічну ворожблечу, усвідомленням взаємозалежності"¹².

Не поділяв Бжезінський і республіканських настанов щодо процесу обмеження конфронтації та пошуку взаємодії між Сходом і Заходом загалом. Започатковане в 60-і рр., це явище отримало назву "детанту"* і за своєю генезою та наслідками було комплексним феноменом, корені якого перебували насамперед у змінах, властивих радянському та західним суспільствам. На думку Бжезінського, детант з боку Вашингтона започаткували демократи, зокрема адміністрація Л.Джонсона, своєю концепцією "будівництва мостів". Отже, республіканці лише мали продовжити у правильному напрямку почату до них справу. Проте через власні світоглядні позиції, дипломатичний стиль і вартісні орієнтири Р.Ніксон, Г.Кіссінджер і Дж.Форд, який заступив Р.Ніксона у Білому домі в 1974 р., обрали продовження, яке не до кінця відповідало інтересам

вільного світу. Вони віддали перевагу "частковому детанту"*¹³, дуже близькому до брежнєвського "мирного співіснування"¹⁴. Як наслідок такого опортунізму в стосунках з кремлівськими ортодоксами, Радянський Союз отримав можливість доступу до західних кредитів, ризиків і технологій, не поступаючись там, де могла виникнути загроза, власній закляклій, але агресивній системі. Емоційна нота аналізу дій опонентів була у Бжезінського дуже висока:

"З певного погляду ідея детанту Кіссінджера ближча до брежнєвської, ніж до тієї, якої намагалась дотримуватись адміністрація Джонсона, а отже, ймовірно, ближча до втілення. Брежнєв також віддає перевагу обмеженій, жорстко регламентованій, поверхневій розрядці... Навіть більше, Брежнєв і Кіссінджер погоджуються в тому, що вимоги внутрішніх змін у Радянському Союзі не повинні бути передумовою пошуку взаємного пом'якшення в стосунках"¹⁵.

Якими ж були власні пропозиції і уявлення критика Білого дому? Вони зводились до таких п'яти пунктів:

Перше. Москва має відмовитись від ідеологічної ворожості, якої вона не хотіла зрікатись під приводом доктринального положення про те, що "мирне співіснування" було лише різновидом класової боротьби.

Друге. Радянський Союз має зробити відкритішою свою політику військової стратегії, відмовившись від намірів досягти переваги над Америкою.

Третє. СРСР слід стати значно чутливішим до глобальних проблем, включившись у співробітництво з розвинутими країнами в справі полегшення тягара високих цін на продовольство та промислову продукцію, який ліг на країни, що стали на шлях розвитку (у Бжезінського — "четвертого світу").

Четверте. Москва має вдатись до кроків, спрямованих на поліпшення становища з правами людини для власних громадян, щоб усунути джерело тривоги для значної частини американського електорату.

П'яте. Радянське поводження з іноземними дипломатами, бізнесменами, журналістами і дослідниками з погляду їх можливостей вивчати країну і контактувати з її елітою має бути приведене у відповідність з тими значно кращими умовами, в яких перебувають представники СРСР в Америці¹⁶.

Як і в оцінці інших напрямків дипломатії республіканців, Бжезінський наголошував на тому, що стосунки Схід - Захід можна збагнути і раціонально побудувати лише вмістивши їх у ширший

* На нашу думку, українським дослідникам слід ширше вживати запозичене з французької мови слово «детант» як таке, що виразніше вказує на розуміння позначуваного ним феномену в західній свідомості. Натомість слово «розрядка» надто переобтяжене сумнівними конотаціями радянської доби.

всесвітньоісторичний контекст. Якщо це зробити, гадав він, то ці стосунки позбудуться притаманних їм на перший погляд доктринальної і політичної закладності¹⁶. Проте цей заклик з боку принципового критика світогляду Кремля виглядав дещо риторичним. Де-факто залишався переважно тлом, на якому велись пошуки рішення прагматичних проблем політикоформуючих груп на Сході і Заході. Це чудово розуміли і цим цілком задовольнялись президенти Р.Ніксон, Дж. Форд і їхній дипломатичний віртуоз Г.Кіссінджер.

Що стосується стилю і методів, якими користувався останній, то вони також викликали критику Бжезінського. Він, як і багато інших фахівців, незгодних з артистично-егоїстичною манерою Г.Кіссінджера провадити зовнішньополітичний курс, гадав, що їх давній знайомий Генрі надто великою мірою забарвлює державну політику власною персоною. Висловлюючись образно, Бжезінський називав республіканців "акробатами" і ставив під сумнів корисність цього виду циркового мистецтва у великій міжнародній політиці, зокрема в американо-європейських стосунках. Його ідеалом був образ "архітектора":

"Акробатика, звичайно, передбачає демонстрацію особистої спритності у видатному індивідуальному виконанні, шалену і коротку виставу. Архітектура ж передбачає значно триваліші і наполегливіші зусилля, а також співпрацю. Сьогодні жодна значна архітектурна структура не може бути витвором однієї особи, якщо навіть одна особа здатна осявати її. Справжній архітектор тепер той, хто знає, як працювати на колективних засадах, як брати до уваги думки інших людей і надихати їх до спільної праці"¹⁷.

У ролі архітектора він, безперечно, хотів бачити себе. Проте перш, ніж необхідна для такої ролі "архітектурна студія" великої політики відкриється під дахом Білого дому, Бжезінському потрібно буде здійснити чималу роботу по трансформуванню своїх концепцій у політичні рекомендації.

Примітки:

1. Див., напр., найґрунтовнішу біографію Г.Кіссінджера: Isaacson W. Kissinger. A Biography. N. Y., 1996. - P. 129-139.
2. Ibid. - P. 133.
3. Kissinger H. White House Years. - Boston, Toronto, 1979. - P. 31.
4. Ibid. - P. 55.
5. Kissinger H. Central Issues of American Foreign Policy / Agenda for the Nation. Ed. by Kermit Gordon. Garden City, N. Y., 1969. - P. 586.
6. Ibid. - P. 585.
7. Ibid. - P. 588.
8. Brzezinski Z. The Balance of Power Delusion // Foreign Policy. - N 7, Summer 1972. - P. 54-57.
9. Ibid. - P. 57-58.
10. Ibid. - P. 59.

11. Brzezinski Z. *U. S. - Soviet Relations / The Next Phase in Foreign Policy*. Ed. by H.Owen. - Washington, D. C., 1973. - P. 130.

12. *Ibid.* - P. 132.

13. Brzezinski Z. *From Cold War to Cold Peace. Interview for George Urban / Detente*. Ed. by G.R.Urban. - N. Y., 1976. - P. 272.

14. *Ibid.* - P. 264.

15. *Ibid.* - P. 270.

16. Brzezinski Z. *Shifting Mood and System. Subjective and Objective Changes Affect US-EC Relations // Atlantic Community Quarterly*. - Vol. 12, N 3. - Fall 1974. - P. 326.

17. *Ibid.* - P. 324.

Свтушенко Д.І.

ТРИКУТНИК ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ, РОСІЇ ТА ЗАХОДУ НА КАСПІ: ШЛЯХ ДО СПІВРОБІТНИЦТВА ЧИ ДО КОНФРОНТАЦІЇ?

Сьогодні ні в кого не виникає сумнівів, що ефективне функціонування економіки України, а значить й її майбутнє, нерозривно пов'язано з проблемою зовнішніх поставок енергоносіїв на її територію. Ситуація поглиблюється не дуже втішними прогнозами щодо можливості України забезпечити себе власними енергоресурсами й практично одностороння залежність в цьому питанні від Росії, що не виключає загрози енергетичного шантажу з боку Москви. Особливо дані перестороги посилились після обрання президентом Володимира Путіна, коли уряд Росії помітно активізував свої зусилля в просуванні проекту побудови газопроводу через територію Білорусії, значить в обхід України. Оскільки нафта й природний газ відносяться до розряду стратегічної сировини, то всі розвинуті країни мають по декілька джерел їх імпорту. Тому Україна, прагнучи отримати альтернативні (до російських) джерела поставок енергоносіїв, проявляє особливий інтерес до багатого нафтою Каспійського регіону. В 1994 році почалося будівництво Одеського нафтотерміналу, який передбачалося використовувати для транспортування азербайджанської нафти. Проектом передбачено будівництво першої черги з пропускною здатністю в 12 млн. тонн нафти, а другої — в 28 млн. тонн нафти¹. Крім цього, Україна стала будувати нафтопровід Одеса — Броди, який дасть можливість як транспортувати до Європи азербайджанську нафту з новопобудованого нафтотерміналу (себто в обхід території Росії), так й поєднати системи нафтопроводів Самара-Одеса і "Дружба", що дозволить створити новий транзитний шлях руху нафти Південь-Північ.

Цікавий погляд на це питання Збігнева Бжезінського: "Що стосується України, то для неї основними проблемами є майбутній ха-

раakter СНД й отримання більш вільного доступу до енергоджерел, що послабило б залежність України від Росії. У зв'язку з цим Україна підтримала зусилля Грузії, направлені на те, щоб азербайджанська нафта транспортувалась на Захід по її території. Крім цього, Україна вступила у співробітництво з Туреччиною, щоб послабити вплив Росії на Чорному морі й підтримала її зусилля направити потоки нафти з Середньої Азії на турецькі термінали"².

Вигідне географічне становище України, її потужні нафтопереробні заводи, розвинута мережа нафто- і газопроводів, значний потенціал в галузі проектування й будівництва трубопровідного транспорту нафти й газу: машинобудівні та трубопрокатні заводи, проектні інститути й висококваліфіковані кадри будівельників можуть стати мостом у справі співробітництва між експортерами енергоносіїв, які мають труднощі в реалізації своїх ресурсів (перш за все з Азербайджаном й країнами Середньої Азії), і країнами споживачами енергоносіїв, зацікавлених у збільшенні джерел поставок цих цінних видів сировини й зменшенню затрат на їх транспортування. Так, надаючи велике значення відносинам з Азербайджаном, Україна підписала з ним Договір про економічне співробітництво на 2000-2009 рр., а в березні 2000 р. Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між двома країнами. За даними Держкомстату України, зовнішньоторговельний обіг товарів й послуг між Україною та Азербайджанською Республікою в 2000 р. склав 71,4 млн. дол. США, у тому числі експорт — 45,8, імпорт - 25,6 млн. дол. США, позитивне сальдо 2,2 млн. дол. США³. Україна поставляє в Азербайджан переважно продукцію металургії, машинобудування, в тому числі й електротехнічної промисловості, продовольчі товари, а одержує, в свою чергу, в основному товари нафтової, хімічної й харчової промисловості. Обидві країни також прагнуть до зміцнення ролі і значення ГУУАМа на міжнародній арені. Як відмітив Надзвичайний і Повноважний посол Азербайджанської Республіки в Україні Талят Мусеїб оглу Алієв: "Потреба в зміцненні ГУУАМ обумовлюється спільними інтересами країн-учасниць в забезпеченні стабільності в регіоні; необхідністю поглиблення торговельно-економічних зв'язків, реалізації транспортно-комунікаційних проектів; потребою підтримки спільних позицій в міжнародних організаціях. Співробітництво в межах ГУУАМ може сприяти підвищенню рівня енергетичної безпеки України й посиленню її позицій в регіоні"⁴. Разом з тим, необхідно відмітити, що слабкою стороною даної організації є відставання економічного співробітництва від політичного, вкрай низький рівень взаємозалежності економік країн ГУУАМа. За діяльністю ГУУАМ уважно стежать як у Росії, так і в західних країнах, перш за все в США. Так, Сполучені Штати, простежуючи в цій організації деяку протипагу впливу Росії на пострадянському просторі, виділили на її розвиток 45 млн. доларів.

Важливим кроком для України в справі зміцнення зв'язків з Азербайджанською Республікою став підписаний між двома країнами Меморандум про співробітництво в галузі нафтової промисловості, який створює сприятливі можливості для українських підприємств у справі розробки, добування, переробки, транспортування і реалізації вуглеводних ресурсів Азербайджану. Вже в 2006 р. планується видобути 50 млн. тонн азербайджанської нафти, чого буде достатньо для завантаження як нафтопроводу Баку — Джейхан, так і Одеса — Броди.

Москва розуміє, що побудова магістралі Баку - Супса - Україна суперечить національним інтересам Російської Федерації, оскільки обмежує можливості її впливу, а у випадку необхідності й тиску на Україну та закавказькі республіки і створює серйозну конкуренцію російським енергоекспортерам на центральноєвропейському нафтовому ринку. Тому Росія прохолодно відноситься до реалізації даного проекту (а також інших проектів, направлених на транспортування енергоносіїв з колишніх радянських республік в обхід її території) й прагне відстояти проект Баку — Новоросійськ. До того ж втілення в життя проекту Баку — Грузія — Джейхан приведе до збільшення економічної ролі Туреччини, головного суперника Росії в Чорноморському басейні, посиленню її впливу в закавказькому регіоні. Підсилення потужності Туреччини і спрямування головних потоків азербайджанської нафти по лінії Баку — Грузія — Джейхан суперечить, на наш погляд, і національним інтересам України.

Немаловажне значення в даній проблемі має підтримка турецького варіанту з боку США й перетворення Туреччини на головного економічного та політичного партнера Азербайджана. Окрім цього, необхідно відмітити енергічні дії турецької дипломатії. Так, на зустрічі в Стамбулі міністрів закордонних справ Азербайджана, Грузії, Казахстану, Туркменістану й Туреччини, яка відбулася 1-2 березня 1998 р., увага акцентувалася на необхідності прокладення альтернативних трубопроводів для транспортування нафти й газу. Неважко здогадатися, що під висловом "прокладення альтернативних трубопроводів" мається на увазі побудова магістралей в обхід території Росії.

Росія, в свою чергу, запропонувала альтернативний варіант, згідно якого пропонувалося будівництво нафтопроводу за маршрутом Баку — Тихорецьк — Новоросійськ, в обхід бунтівної Чечні, а далі морем надсилати нафту в болгарський порт Бургас, а з нього до грецького порту Александруполіс, мимо Боспору. Головними зовнішньополітичними завданнями Москви в Каспійському регіоні стали:

1. Забезпечення доступу Російської Федерації до нафто- і газоносних районів Каспійського регіону.

2. Збереження й зміцнення контролю за транспортуванням енергоносіїв з даного регіону.

3. Утвердження російського варіанту статусу Каспійського моря.

4. Зміцнення позиції Росії в країнах Закавказзя й утримання їх в сфері впливу Москви.

5. Обмеження впливу Туреччини, а також США, які стоять за їх спиною, в цьому регіоні.

6. Використання зближення Росії з Іраном для вирішення даних завдань.

Але поява збройних сил США в Середній Азії й Грузії, на наш погляд, зводить практично нанівець всі зусилля російської дипломатії в цих питаннях та підриває позиції Росії в районі Каспію. Разом з тим, Москва має можливість через Тегеран здійснювати тиск на Баку, використовуючи для цього зацікавленість Ірану у військово-технічному співробітництві з Росією. Баку, в свою чергу, в умовах послаблення Туреччини, буде змушений більше рахуватися з думкою Російської Федерації. Крім цього, відсутні серйозні результати від діяльності ГУУАМу: будь-яких суттєвих зрушень в транспортних і енергетичних проектах в рамках євразійського коридору, а також серйозне внутрішньополітичне становище Грузії, дозволяють Москві посилити свій тиск на Тбілісі.

Поряд з цим необхідно відмітити, що у рішенні будувати новий трубопровід для перекачки азербайджанської нафти присутні не лише міркування політичного плану, але й той факт, що старі трубопроводи Баку-Новоросійськ і Баку-Супса не зможуть справитися з постійно зростаючими потоками нафти з недавно розроблених каспійських родовищ (щорічна пропускна здатність цих нафтопроводів складає приблизно по 5 млн. тонн)⁶. Президент "Лукойла" Вагіт Алікперов — єдиної російської компанії, яка бере участь в розробці азербайджанських родовищ й має свої долі у чотирьох контрактах з десяти, підписаних Баку з закордонними нафтодобувними компаніями - заявив з цього приводу: "Кожний поклад нафти повинен мати два "виходи", як кожен особливо важливий об'єкт повинен мати два джерела енергопоставок. Тому ми сподіваємося, що північний маршрут буде все ж таки перекачувати 20 мільйонів тонн щорічно і стільки само піде західною трасою!"⁷.

Усе це надає особливої гостроти даній ситуації, головними суперниками у вирішенні якої виступають Захід з Туреччиною, Росія, Іран й багаті країни Близького Сходу. Фактично виникла група країн, які впливають і прагнуть до збільшення своєї ролі на Кавказі й Каспію. Окрім цього, Греція, занепокоєна посиленням ролі Туреччини на світовій арені, стала, на противагу їй, зміцнювати стосунки з Вірменією, Іраном і Росією, що приводить до збільшення напруженості у Чорноморсько-Кавказькому регіоні, а це прямо зачіпає інтереси України.

Говорячи про проблему статусу Каспійського моря, необхідно відмітити, що протягом усіх 90-х рр. минулого століття Москва вва-

жала цей водний простір замкнутим водосховищем, отже озером. Мотивуючи цю точку зору тим, що воно не має природного зв'язку із Світовим океаном і, таким чином, не є морем. Тому, на думку Москви, відносно Каспійського моря не можуть бути застосовані норми міжнародного морського права, а його ресурси є спільним надбанням усіх прикаспійських держав й об'єктом їх спільного користування. Росія також прагнула спертися на договори СРСР з Іраном 1921 і 1940 рр. (згідно яким Каспій визнавався закритим водосховищем), не дивлячись на те, що СРСР, як одна з сторін, що підписали цей договір, припинила своє існування. Активними противниками даної позиції виступили Азербайджан і Казахстан, які, спираючись на приховану підтримку Заходу, вважають Каспій закритим морем. Адже якщо статус озера допускає спільне володіння Каспійським морем з усіма його ресурсами, то статус моря, згідно Конвенції ООН по морському праву, закріплює суверенні права кожної з прикаспійських держав на свою частину морського простору з усіма його природними багатствами.

У 1992 р. відбувся перший етап переговорного процесу прикаспійських держав з питання визначення статусу Каспійського моря, який тривав з 1992 по 1994 р. В результаті чітко визначились три різні підходи сторін до вирішення даної проблеми:

1. Вважати Каспій морем спільного користування на основі консенсусу, який розповсюджувався б на всі види природних ресурсів.

2. Розділити Каспій з його дном та всіма багатствами на національні сектори.

3. Розділити дно Каспія та його надра на національні сектори, але в межах певної ширини територіальних вод. Решту частини простору Каспійського басейну пропонувалося зберегти відкритою для рибальства, судноплавства та повітряних сполучень.

У 1995 р. в Алма-Аті почався другий етап переговорного процесу, в результаті якого було засновано постійний інститут переговорів по визначенню міжнародно-правового статусу Каспія, який складається з робочих груп на чолі з заступниками міністрів закордонних справ, а також визначено головні принципи діяльності прикаспійських держав у регіоні. Згідно цих принципів підкреслювалась необхідність у:

1. Повазі суверенітету й територіальної цілісності держав.

2. Демілітаризації Каспійського басейну та використання його лише в мирних цілях.

3. Контролю за охороною навколишнього середовища і біологічних ресурсів.

4. Збереженні свободи й безпеки торговельного судноплавства на Каспію.

Головною подією другого етапу переговорного процесу стало підписання в 1996 р. у Ашгабаді Меморандуму відносно спільного

використання природних ресурсів моря. Підписали Меморандум Росія, Іран і Туркменістан. Азербайджан і Казахстан до нього не приєдналися.

Необхідно відмітити, що проблема статусу Каспія поступово, особливо з 1997 р., стала виходити за межі переговорів прикаспійських держав, набуваючи дедалі ширший характер. Це пояснюється перш за все тим, що потужні західні інвестори, першочергово побоюючись йти на Каспій, почали активну конкурентну боротьбу за проникнення в цей багатий регіон. Крім цього, з того часу учасники переговорного процесу починають віддавати перевагу проведенню зустрічей не на багатосторонній, а на двосторонній основі. Так, в липні 1998 р. Росія й Казахстан підписали договір про розподіл дна: надр Північного моря, викликавши цим кроком незадоволення Ірану.

Закінчився другий етап прийняттям декларації, в якій всі прикаспійські держави погоджувалися на секторіальний розподіл Каспію.

З 2000 р. почався третій етап співробітництва, який експерти оцінюють як активний поворот російської політики по відношенню до регіону*. У жовтні 2000 р. між Росією та Казахстаном було підписано двосторонню Декларацію відносно співробітництва на Каспійському морі, у якій сторони вказали на необхідність розмежування дна моря по середній лінії.

Далі Росія, Казахстан і Азербайджан прийшли до спільної думки, базуючись на тому, що: утвердження нового правового статусу Каспія можливе лише на принципі спільного консенсусу прикаспійських держав і є тільки їхньою прерогативою; спочатку необхідно розділити дно на сектори згідно серединної лінії, залишивши водну поверхню для загального користування; розробка ресурсів шельфу буде продовжуватися незалежно від переговорного процесу за статусом. У цей самий час Іран і Туркменістан прагнули до закінчення переговорного процесу зупинити роботу по засвоєнню спірних територій Каспію, які почав проводити Азербайджан. Ситуація ускладнювалась й тим, що даний регіон поступово перетворювався у зону суперництва транснаціональних корпорацій, які здійснювали й продовжують здійснювати суттєвий вплив на переговорний процес, виходячи при цьому лише зі своїх власних інтересів. Крім цього, Тегеран полягав на розподілі Каспійського моря на рівні національні сектори, себто по 20%, що не влаштовувало інших учасників переговорів, які прагнули до розподілу водної акваторії згідно протяжності берегової лінії.

Ще раніше, в травні 1997 р., у Москві було підписано угоду між Росією й Туркменістаном відносно співробітництва в сфері паливно-енергетичного комплексу, під час якого тодішній прем'єр-міністр РФ Віктор Черномірдин заявив: "Наступним етапом співробітництва в даній області стане спільне освоєння шельфу

Каспійського моря"⁹. Президент Туркменістану Сапармурад Ниязов погодився з думкою російського керівництва про недоцільність розподілу Каспію на сектори. Таку саму позицію зайняв й Іран, незадоволений тим, що під тиском Вашингтона йому відмовили в праві на участь в розробці трьох покладів нафти в азербайджанському секторі Каспійського моря. Таким чином, фактично виникла подоба союзу Ірану, Туркменістану й Росії, який виявився, разом з тим, не міцним.

Для зміцнення свого становища на Каспії Росія ще в липні 1993 року приєдналася до створеного у 1992 р. Казахстаном і Оманом Каспійського трубопровідного консорціуму. Метою даного консорціуму була побудова нафтопроводу довжиною 1500 км для перекачування казахської й російської нафти на експорт через новий торговельний термінал під Новоросійськом, у тому числі добутої на західно-казахстанському Тенгізькому нафтовому родовищі. Дані дії Москви змусили Вашингтон, який керується суто своїми власними геополітичними та економічними інтересами, терміново шукати шляхи перекачки казахської нафти в обхід Росії, у тому числі й через Азербайджан, що, на нашу думку, в подальшому могло б привести і до використання Одеського нафтотерміналу.

Росія прагне до участі в розробці й газових родовищ Каспію. Так, у серпні 1996 р. було створено спільне підприємство "Туркменросгаз", 45% акцій якого належать "Газпрому", 51% — Туркменістану і 4% — Міжнародній енергетичній компанії "Ітера". Одним із головних завдань цієї компанії є транспортування через російську газопровідну мережу туркменського газу в Європу.

Таким чином, головною метою зовнішньої політики Російської Федерації в Каспійському регіоні протягом останнього десятиріччя минулого століття було збереження за собою монополії на транспортування добутих там енергоносіїв та протидія проникненню в даний район західних видобувних компаній. Дані завдання йшли в розріз як з інтересами Заходу, так і з інтересами країн Каспійського регіону й України, зацікавленої в диверсифікації джерел поставок енергоносіїв.

У 90-х рр. минулого століття США почали активно проникати в Каспійський регіон, прагнучи послабити в ньому вплив Росії та Ірану. Так, наприклад, з боку Туркменістану американським компаніям було запропоновано підписати 11 договорів, стосовно розробки газу й нафти Каспію. 40% акцій Азербайджанської міжнародної операційної компанії також належить американцям. Корпорація "Шеврон" має серйозні інтереси по відношенню до Тенгізького родовища в Казахстані.

Як заявила Шила Хеслін, співробітниця Ради національної безпеки Сполучених Штатів Америки: "адміністрація США прагне сприяти незалежності багатих нафтою держав (колишніх радянсь-

ких республік), щоб суттєво зламати монопольний контроль Росії над транспортуванням нафти з регіону"¹⁰.

Стратегічними завданнями США в Каспійському регіоні є:

1. Послаблення позиції Росії й Ірану в даному регіоні.

2. Всіляке зміцнення своїх власних позицій в Каспію.

3. Опора по здійсненню даних завдань на своїх союзників у азіатському регіоні — Туреччину та Пакистан.

Деякою перешкодою даним завданням є напружене фінансове і політичне становище Туреччини та нестабільність внутрішньополітичного життя Пакистану, не говорячи вже про перманентну можливість військового зіткнення останнього з Індією.

Підвищений інтерес з боку США до Каспійського регіону пояснюється, насамперед, його значними нафтовими та газовими запасами, які до того ж мають вдале географічне розташування й тому дедалі частіше приваблюють західні компанії, на відміну від нестабільної зони Перської затоки. У майбутньому, в міру виснаження енергоносіїв Перської затоки, значення Каспію буде збільшуватися. Тільки в азербайджанському секторі Каспійського моря запаси нафти оцінюються на 4-5 млрд. тонн¹¹. Безумовно у ХХІ ст. даний регіон може стати одним з найважливіших постачальників нафти й газу в Європу та Азію, в тому числі й на Україну, тому контроль за даним регіоном (шляхом створення на його території військових баз, контролю систем транспортування енергоносіїв та ін.) дасть значні економічні й політичні дивіденди, що добре усвідомлюють і у Вашингтоні, і у Москві, і в Тегерані, і в Анкарі. Розуміють це і в Києві. У зв'язку з цим має інтерес наступна заява Збігнева Бжезінського: "Незалежний Азербайджан може стати коридором для доступу Заходу до багатого енергетичними ресурсами басейну Каспійського моря та Середньої Азії. І навпаки, підпорядкований Азербайджан означав би можливість ізоляції Середньої Азії від зовнішнього світу й політичну слабкість при здійсненні Росією тиску з метою реінтеграції"¹² й далі: "... першочерговим об'єктом протистояння є отримання доступу в регіон. До розпаду Радянського Союзу доступ до нього був монополією Москви. Усі транспортування по залізниці, газо- і нафтопроводами й навіть переліт повітрям здійснювалися через центр. Російські геополітики віддавали б перевагу все залишити по-старому, оскільки вони розуміють, що той, хто буде домінувати у питанні доступу до даного регіону, скоріше за все й виграє в геополітичному та економічному плані"¹³. З цієї заяви видно, що міцні позиції Росії на Каспію сприймаються Сполученими Штатами як такі, що суперечать її національним інтересам. Це, звичайно, не може не турбувати російську сторону. Правда, не можна, на наш погляд, не погодитися з твердженням З. Бжезінського, що Росія "занадто слабка політично, щоб повністю закрити регіон для зовнішніх сил, й занадто бідна, щоб освоювати дані області виключно власними зусиллями"¹⁴.

Іншим не менш важливішим фактором є унікальне географічне розташування Каспійського регіону, яке дозволяє йому стати важливою транспортно-торговельною артерією, яка з'єднає Європу з Азією. Ця обставина особливо важлива для України, яка при сприятливому розвитку ситуації в регіоні може стати важливою складовою даного євразійського шляху, вирішити свої енергетичні проблеми, покращити економічне становище.

Посилюючи свій вплив на Каспію, американці, поряд з цим, прагнуть переконати уряди держав даного регіону, що розвиток цих країн можливий передусім за рахунок орієнтації їх економік на нафто- і газодобування, що така економічна структура єдино вірна і є гарантом їх процвітання. Вашингтон вже зараз має можливість здійснювати суттєвий вплив на їхню економіку, оборону, масову культуру й систему освіти.

Така політика США застала Російську Федерацію дещо активізувати свою зовнішню політику в європейському та азіатському напрямках. Це, як вже відзначалося: і можлива Балтійська трубопровідна система, закликає, при поставках енергоресурсів на Захід, обійти Україну; і Каспійський трубопровідний консорціум, створений на противагу проекту Актау - Баку - Тбілісі - Джейхан; і "Блакитний потік", що приводить до певної залежності Туреччини від російських енергоносіїв; і плани проникнення російських енергоносіїв на ринки країн Південно - Східної Азії й, зокрема, в Китай.

У найшвидшій розробці Каспію зацікавлена й Західна Європа, що пояснюється не тільки економічними мотивами. В умовах поступового виснаження Північного моря й збільшення потреб у нафті та газі, енергетична залежність західноєвропейського регіону від нестабільних країн Перської затоки, Росії та Алжиру буде зростати, чого Заходу хотілося б уникнути. Допомогти у вирішенні даної проблеми може Каспій. Так само значну цінність становлять і величезні запаси особливо цінних біоресурсів. Саме виходячи з цих причин майже 30 країн Заходу й Сходу проявили значний інтерес до Каспійського регіону¹⁵.

Таким чином, Каспійський регіон, починаючи з 90-х років минулого століття, став ареною жорсткої конкуренції між Росією, Заходом (перш за все США) й країнами Близького Сходу, виходячи з своїх геополітичних й економічних завдань. З глобальної точки зору це боротьба за контроль над нафто- і газоносними районами Каспійського регіону, над транспортними коридорами Західна Європа - Центральна і Південна Азія, над важливими військово-стратегічними об'єктами. Одним з найгостріших моментів даної конкуренції стало питання про транспортування енергоносіїв. Якщо Україна зможе стати транзитною територією для певної частини каспійської нафти, то можна буде сказати, що вона зробила величезний крок на шляху до зміцнення своєї економічної, а значить, і політичної безпеки.

Примітки:

1. Маначинський О. Євразія: великий нафтовий пасьянс // Політика і час. - К., 1998. - № 4. - С. 34.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. - М., 2000. - С. 166-167.
3. Алієв Т. М. Дружба не знає кордонів // Політика і час. - К., 2001. - № 12. - С. 6-7.
4. Там само. - С. 7.
5. Маначинський О. Євразія: великий нафтовий пасьянс // Політика і час. - К., 1998. - № 4. - С. 36.
6. Там само. - С. 35 - 36.
7. Там само. - С. 34.
8. Кравченко С. Каспій - зона суперництва // Політика і час. - К., 2001. - № 11. - С. 54.
9. Маначинський О. Євразія: великий нафтовий пасьянс // Політика і час. - К., 1998. - № 4. - С. 31.
10. Там само. - С. 38.
11. Там само. - С. 31.
12. Бжезінський З. Велика шахівниця. - М., 2000. - С. 146.
13. Там само. - С. 168.
14. Там само. - С. 170.
15. Цуладзе Я. Момент повернення до істини // Політика і час. - К., 2002. - № 2. - С. 80.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

*Серебряннікова Н.С.***ВПРОВАДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУРСІВ НА
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ****(за даними "Обзорів преподавания в
Новороссийском университете")**

Археологія, як одна з основних дисциплін, що входить до програми навчання на історичному факультеті Одеського національного університету, існувала в Одесі задовго до виникнення в 1865 році Новоросійського університету. В даній роботі ми пропонуємо проаналізувати становлення комплексу археологічних курсів, що мали місце з 1865 по 1916 рік. Унікальним у цьому плані джерелом є "Обзоры преподавания в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете", що зберігаються в науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Вони містять інформацію про всі дисципліни, які читалися з 1865 по 1916 рр. Видане за загальноуніверситетським наказом у вигляді переліку всіх курсів, дане джерело служило свого роду звітом про роботу факультету за минулий навчальний рік. На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні оглядів з 1869 по 1884 рр.

Серед курсів, які викладались на історико-філологічному факультеті в 1865-1866 навчальному році, першому році діяльності Новоросійського університету, особливої уваги заслуговує курс професора Віктора Івановича Григоровича "Про мови, землі та народи слов'янські, на основі історико-філологічних досліджень"¹, а також курс професора Михайла Павловича Смирнова "Історія Росії від стародавніх часів до смерті Івана Грозного"² (слід зазначити, що всі курси викладалися студентам та фіксувалися в нашому джерелі російською мовою). І хоча дані курси не були суто археологічної спрямованості, внесок цих вчених у розвиток археології, не можна недооцінювати³. Обидва курси були продовжені в наступному 1866-1867 навчальному році. З цього ж навчального року приват-доцент Пилип Карлович Брун починає викладати "Історичну географію та історію географічних відкриттів у стародавні часи та середні віки, звертаючи особливу увагу на землі, що прилягали до Чорного моря"⁴. У своїх читаннях, Пилип Карлович часто користувався досягненнями своїх багаторічних досліджень⁵. Наступний 1867-1868 навчальний рік вніс деякі зміни. Професор В.І. Григорович, окрім зазначеного, викладав (по 2 години на тиждень) курс "Слов'янські старожитності"⁶. А також П.К. Брун читав лекції студентам 1 і 2

курсів. Поступово курс В.І. Григоровича змінювався і до 1868-1869 навчального року його назва звучала вже як "Огляд племен та мов слов'янських"⁷. Не змінювався у цьому навчальному році курс професора М.П. Смирнова і приват-доцента П.К. Бруна. На 4 курсі вводилися лекції професора Федора Аристовича Струве з історії грецького мистецтва.

Подальшими даними ми, на жаль, не володіємо, аж до 1885 року. Отже, у першому півріччі 1885-1886 навчального року, цікавими для нашого дослідження були лекції, на той час приват-доцента Ернеста Романовича фон Штерна "Викладання римських державних старожитностей"⁸. У цьому ж році професор Олександр Олександрович Кочубинський читав курс "Рання історія слов'ян" (використовуючи роботу Будиловича "Первісні слов'яни" як один з посібників)⁹. Професор Федір Іванович Успенський викладав римську історію, а також вів практичні заняття з даного курсу з читанням рефератів і джерел¹⁰. Як знавець історії мистецтва, дослідник античності, археолог, Федір Іванович мав широку популярність в університеті¹¹. Заслужують на увагу і курси професора Никодима Павловича Кондакова "Очерки історії християнського мистецтва" та "Історія мистецтва в Греції"¹².

В другому півріччі 1885-1886 р. відбувалися деякі зміни. Приват-доцент Е.Р. фон Штерн продовжував читати лекції без будь-яких змін, тоді як професор О.О. Кочубинський модифікував свій курс. Тепер він називався "З історії слов'ян епохи стародавнього світу (від Геродота і до описання їх в їхніх сьогоденних домівках)" (цікавий факт, що робота О. Котляревського "Про поховальні звичаї стародавніх слов'ян" використовувалася як посібник до лекцій)¹³. Слід зазначити, що в цьому ж 1886 році (1885-1886 навчальному році) вперше з'являється термін "археологія" у назві курсу професора Н.П. Кондакова "Археологія греко-римського мистецтва". Курс містив у собі й практичні заняття (як посібники використовувалися такі джерела: "Старожитності Босфора Кімерійського", звіти Імператорської Археологічної комісії і т.д.)¹⁴. Однак зміст курсу залишався більш мистецтвознавчим, ніж археологічним.

Для першого півріччя 1886-1887 навчального року відзначимо наступні курси. Професор Е.Р. фон Штерн працював зі студентами за курсом "Грецькі старожитності"¹⁵, професор Ф.І. Успенський читав курс історії Стародавньої Греції¹⁶, а професор Н.П. Кондаков викладав курси "Художньої міфології" та "Історичний огляд християнського мистецтва до XVI століття включно".

В другому півріччі читався курс професора Ф.І. Успенського, з використанням як посібник класичних праць: Шафарика П.І. "Слов'янські старожитності", Макушева "Сказання іноземців про побут та норів слов'ян"¹⁷, "Середня історія із появою нових народів до XV століття" та курс "Історії південних слов'ян до турецького завоювання".

В осінньому (першому) півріччі професор Н.П. Кондаков відновив читання курсу "Археологія греко-римського мистецтва", окрім того вводився новий курс "Пам'ятки руської давнини". Професор використовував, як посібник до даного курсу, разом з роботами багатьох видатних авторів, праці Археологічних з'їздів.

Для весняного (другого) півріччя 1887-1888 навчального року відзначимо лише викладання практичного курсу професора Е.Р. фон Штерна: курс складався з читання рефератів латиною з різних питань історії давньої культури, літератури і старожитностей¹⁸.

З 1888-1889 навчального року, а саме з весняного семестру, вводилися курси й міждисциплінарного характеру. Професор О.О. Кочубинський викладав студентам "Загальне слов'янознавство: слов'янська етнографія з історичними оглядами (критичними) долі окремих слов'янських народів"¹⁹. У наступному півріччі 1888-1889 навчального року відновлювалось читання курсу професора Н.П. Кондакова "Грецька художня міфологія", викладався курс "Російські старожитності" (як посібники професор використовує роботу "Стародавній Босфор" і ін.)²⁰.

В осіннє півріччя 1889-1890 року на історико-філологічному факультеті професором Олексієм Івановичем Маркевичем читався курс "Історичної географії та етнографії Південної Русі", де широко використовувалися праці етнографічно-статистичної експедиції, учасником якої був автор курсу. Тоді ж професор Микола Хомич Красносельцев починає свої читання з "Історії християнського богослужіння за перші шість століть згідно зі справжніми документами"²¹. У 1890 році, у весняному півріччі, залишалися курси професора О.І. Маркевича і професора М.Х. Красносельцева.

З 1891 року, вже професор, Е.Р. фон Штерн читав на історико-філологічному факультеті додатковий курс "Приватні та релігійні старожитності Греції"²². У цьому ж навчальному році виконуючий обов'язки екстра-ординарного професора Олексій Андрійович Павловський вів практичні заняття з класичної археології²³. У весняному семестрі 1891 року відзначимо курс професора Ф.І. Успенського "Історія Греції", із практичними заняттями, з читанням студентських рефератів.

Свої перші лекції на історико-філологічному факультеті з 1892-1893 навчального року, з використанням даних археології, читав професор Леонід Францевич Воеводський ("Читання та пояснення четвертої книги Геродота")²⁴. У цьому ж навчальному році професор Е.Р. фон Штерн викладав курс з грецьких старожитностей²⁵, а професор Ф.І. Успенський викладав курс "Історії стародавньої Греції" і проводив практичні заняття, по 2 години на тиждень²⁶. Свою викладацьку діяльність продовжував і професор М.Х. Красносельцев. Він проводив заняття зі студентами за курсом "Огляд джерел церковної історії", 2 години на тиждень²⁷.

У 1893-1894 навчальному році на історико-філологічному факультеті курси з використанням даних археології практично не читалися. Однак у 1894-1895 році професор О.О. Павловський відновив курс із "Художньої міфології", проводив він практичні вправи зі студентами з класичної археології²⁸ (хоча ці вправи скоріше носили мистецтвознавчий характер). Заняття з класичної археології він продовжував і в 1896-1897 навчальному році²⁹. З наступного року професор Л.Ф. Воєводський відновив "читання та пояснення" студентам четвертої книги Геродота³⁰; професор О.О. Павловський продовжував вивчення "Історії класичного мистецтва" та проводив практичні заняття зі студентами з класичної археології³¹. Слід зазначити, що курс практичних занять з класичної археології професора О.О. Павловського, який викладався з 1891 року, залишався незмінним близько десяти років. У той самий час були популярними і курси професора Е.Р. фон Штерна з грецьких й римських старожитностей.

З 1900-1901рр. приват-доцент Михайло Георгійович Попруженко один раз на тиждень читав лекції "Слов'янські старожитності"³², з використанням праць П.І. Шафарика "Слов'янські старожитності", Котляревського О. "Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян"³³. Вперше на історико-філологічному факультеті читався курс професора Є.М. Щепкіна "Історична методологія", який складався з теоретичної і практичної частин³⁴. У цьому ж навчальному році, приват-доцент П.М. Ардашев викладав вже традиційний курс з історії стародавньої Греції, з використанням роботи В.В. Латишева з грецьких старожитностей³⁵. Як було зазначено вище, продовжувалися практичні заняття з класичної археології професора О.О. Павловського, який використовував роботи М.П. Кондакова "Російські старожитності" та звіти Імператорської археологічної комісії, Е.Р. фон Штерна³⁶. З 1902-1903 навчального року професор О.О. Павловський розпочав викладання ряду нових курсів у тому числі: "Елліністичний період грецького мистецтва та римського", а також вперше проводив практичні заняття з історії грецького вазового живопису³⁷.

У 1903 - 1904 році продовжував читатися курс професора Е.Р. фон Штерна з грецьких і римських старожитностей. Як посібник до даних курсів вчений пропонував деякі роботи В.В. Латишева³⁸. Читався студентам також і курс професора О.О. Павловського "Історія класичного мистецтва"³⁹. Наступні два навчальних роки (1904-1905 р. та 1905-1906 р.) повторили весь колишній розклад: лекції професора Е.Р. фон Штерна, курси професора О.О. Павловського і заняття з методології професора Є.М. Щепкіна⁴⁰. Своєрідною новацією стало видання в 1905 році навчального посібника професора О.О. Павловського за курсом "Історії стародавнього мистецтва". Посібник був рекомендований студентам для вивчення відповідного курсу⁴¹.

У даний період численними і популярними були епіграфічні курси. Так, з 1906-1907 навчального року заслужений професор О.О. Кочубинський викладав студентам слов'янську епіграфіку¹². З подальших оглядів викладання на історико-філологічному факультеті ми бачимо, що зазначені вище курси практично без змін існували до 1916 року. Однак були і нововведення. Так, у 1915-1916 навчальному році професор Б.В. Варнеке читав курс "Археологічні коментарі до Овідія"⁴³, продовжувалися читання епіграфічних курсів, а також курсів методологічної спрямованості.

Аналізуючи вищесказане, ми можемо виявити і охарактеризувати особливості впровадження археологічних курсів на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. З'явившись вперше, як джерельна база курсів досить широкого спрямування, дані археологічних досліджень поступово стають підґрунтям для самостійних археологічних курсів. Завдяки постійному науковому пошуку викладачів, багато з яких проводили самостійні археологічні дослідження, в освітній процес надходила нова інформація, основана на сучасному матеріалі та новітніх методах його опрацювання. Поява і поширення археологічних курсів відбувалися паралельно з розвитком структури самої археологічної науки, як в країні в цілому, так і в Одесі, зокрема. І хоча багато курсів у своїй назві не передбачали термін "археологія", вони, безумовно, були носіями передових наукових думок в галузі археологічної науки.

Примітки:

1. *Обзор преподавания в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете за 1865-1866 год. - Одесса, 1865. - С.3.*

2. *Обзор преподавания в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете за 1865-1866 год. - Одесса, 1865. - С.4.*

3. *Модестов В.И. Отрывок из воспоминаний // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С.13.*

4. *Обзор преподавания... за 1866-1867 год. - Одесса, 1867. - С.3.*

5. *Маркевич А.И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С. 33.*

6. *Обзор преподавания... за 1867-1868 год. - Одесса, 1867. - С.4.*

7. *Обзор преподавания в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете за 1868-1869 год. - Одесса, 1868. - С.4.*

8. *Обзор преподавания... за 1885-1886 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.4; Кауфман А.Е. За кулисами университета-юбиляра (Из воспоминаний и бесед) // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С. 227.*

9. Обзор преподавания... за 1885-1886 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.5.

10. Обзор преподавания... за 1885-1886 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.5.

11. Овсянников-Куликовский Д.Н. Воспоминания // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С. 26.

12. Обзор преподавания в Новороссийском университете на историко-филологическом факультете за 1885-1886 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.6.

13. Обзор преподавания... за 1885-1886 год (весеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.8.

14. Обзор преподавания... за 1885-1886 год (весеннее полугодие). - Одесса, 1885. - С.12.

15. Обзор преподавания... за 1886-1887 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1886. - С.5.

16. Обзор преподавания... за 1886-1887 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1886. - С.9.

17. Обзор преподавания... за 1886-1887 год (весеннее полугодие). - Одесса, 1886. - С.11.

18. Обзор преподавания... за 1887-1888 год (весеннее полугодие). - Одесса, 1887. - С.6.

19. Обзор преподавания... за 1888-1889 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1888. - С.10.

20. Обзор преподавания... за 1888-1889 год (весеннее полугодие). - Одесса, 1888. - С.14.

21. Обзор преподавания... за 1889-1890 год (осеннее полугодие). - Одесса, 1889. - С.15.

22. Обзор преподавания... за 1891-1892 год. - Одесса, 1891. - С.9.

23. Обзор преподавания... за 1891-1892 год. - Одесса, 1891 - С.20.; Из воспоминаний учащихся о профессоре Алексее Андреевиче Павловском. - Одесса, 1999. - С.145.

24. Обзор преподавания... за 1892-1893 год. - Одесса, 1892. - С.6.

25. Там же.

26. Обзор преподавания ... за 1892-1893 год. - Одесса, 1892. - С.15.

27. Обзор преподавания ... за 1892-1893 год. - Одесса, 1892. - С.17.

28. Обзор преподавания ... за 1894-1895 год. - Одесса, 1894. - С.12.

29. Обзор преподавания... за 1896-1897 год. - Одесса, 1896. - С.15.

30. Обзор преподавания ... за 1897-1898 год. - Одесса, 1897. - С.5.

31. Обзорение преподавания ... за 1897-1898 год. - Одесса, 1897. - С.19.
32. Попруженко М.Г. Еще о Н.Ф. Красносельцеве // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С. 237.
33. Обзорение преподавания... за 1900-1901 год. - Одесса, 1900. - С.11.
34. Обзорение преподавания ... за 1900-1901 год. - Одесса, 1900. - С.12.
35. Обзорение преподавания... за 1900-1901 год. - Одесса, 1900. - С.14.
36. Обзорение преподавания ... за 1900-1901 год. - Одесса, 1900. - С.18.
37. Обзорение преподавания... за 1902-1903 год. - Одесса, 1902. - С.17.
38. Обзорение преподавания за 1903-1904 год. - Одесса, 1903. - С.5.
39. Обзорение преподавания... за 1903-1904 год. - Одесса, 1903. - С.21.
40. Обзорение преподавания ... за 1904-1905 год. - Одесса, 1904. - С.14, 19.
41. Обзорение преподавания ... за 1905-1906 год. - Одесса, 1905. - С.22.
42. Обзорение преподавания ... за 1906-1907 год. - Одесса, 1906. - С.6.
43. Обзорение преподавания... за 1915-1916 год. - Одесса, 1915. - С.3.

Новікова Л.В.

"СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЛИЦАРСЬКИЙ ОРДЕН": ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІСТ КОНЦЕПЦІЇ А.О.СКАЛЬКОВСЬКОГО СТОСОВНО ФЕНОМЕНУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Аполлон Олександрович Скальковський (1808-1898) був видатним істориком свого часу. Основним предметом його численних досліджень стала історія так званого Новоросійського краю та Бессарабії (адміністративно-територіальний термін, що мав офіційне походження і використовувався у титулі вищого місцевого начальства). Історія запорозького козацтва була для історика невід'ємною частиною історії цього регіону (нинішньої Південної України). Якщо ж Скальковський у своїх дослідженнях виходив за означені територіальні межі, тісний зв'язок з ними залишався, як ми бачимо на прикладі дослідження ним історії гайдамацтва. Остання розгля-

дається істориком крізь призму участі запорозьких козаків у цьому русі і, зокрема, у Коліївщині.

Скальковський не був професійним істориком, як і багато хто з його попередників та сучасників. Він отримав вищу освіту в той час, коли ще не було спеціальної історичної освіти, а кафедри історії, статистики та географії розміщувалися на словесних відділеннях університетів ¹ (сам він навчався здебільшого на морально-політичному, який і закінчив). Незважаючи на відсутність спеціальної освіти, Скальковський був достатньо підготовлений для проведення самостійних історичних досліджень. Серед його викладачів у Віленському університеті був знаменитий польський вчений Й.Лелевель, який пробуджував в студентах інтерес до слов'янської проблематики, знайомив їх з сучасною методологією історичної науки. Одним з видатних викладачів майбутнього історика в Московському університеті був засновник так званої скептичної школи М.Каченовський, який побачив в особі Скальковського, після ознайомлення з його першими творами, свого учня ².

В 1828 р. Скальковський розпочав чиновницьку кар'єру у канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова ³ в Одесі. В ті роки місто починало перетворюватися на культурний центр, духовна еліта поповнювалася за рахунок випускників російських університетів, передусім Московського. Заняття історією стали прекрасною можливістю для самореалізації талановитої освіченої молоді. В Одесі були, за термінологією, прийнятою сучасною дослідницею І.Колесник, як антиквари, тобто збирачі документів, старожитностей тощо, так і власне історики ⁴. За ідеологічну основу для занять історією слугував характерний місцевий патріотизм. Крім того, така діяльність знаходила підтримку в особі "просвіченого правителя" — генерал-губернатора Воронцова. Останній, з одного боку, сприяв створенню наукових організацій і установ, з іншого — підтримував особисту ініціативу. Як відмічав М.Попруженко, генерал-губернатор "звичайно прагнув направляти своїх чиновників в залежності від їх обдарованості для дослідження різноманітних питань, не тільки пов'язаних з управлінням краєм, але й чисто наукових" (тут і далі — переклад на українську мову автора статті). Скальковський, маючи перед собою приклади наукової діяльності окремих чиновників, за завданням генерал-губернатора, і, безумовно, перебуваючи під впливом знаменитого російського історика М.Карамзіна, придворного історіографа, наполегливо домагався свого призначення на посаду історіографа Новоросійського краю ⁵. У 1835р. генерал-губернатор доручив відповідну місію молодому урядовцю, оцінивши притаманний йому ентузіазм. За підтримки Воронцова були створені і видані майже всі основні історичні твори Скальковського ⁶.

Наскільки нам відомо, історія запорозького козацтва починає привертати увагу Скальковського принаймні з 1833 року. Саме тоді

він став членом молодіжного гуртка, метою якого було створення історії Нової Росії, а межа між давньою та новою історією регіону визначалася часом появи запорозького козацтва. Вже в 1835 році в поле зору історика потрапляють одиничні матеріали до історії козаків. Поступово кількість джерел збільшується, виняткове значення мало ознайомлення зі спогадами колишнього запорожця М. Коржа та знахідка архіву Коша Запорозької Січі. В результаті з'явилась низка праць Скальковського, серед яких окреме місце зайняла "История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского" (перше видання - 1841). Історик не обмежився простим викладом систематизованих за хронологічним або проблемним принципом фактів. Скальковский не залишився осторонь однієї з основних проблем історичної науки свого часу, яка викликала гарячі суперечки у сучасній пресі — проблеми співвідношення філософії та історії. Він намагається пояснити природу і соціальну функцію такого складного історичного феномену, як запорозьке козацтво, за допомогою проведення аналогій між запорозькою громадою та західноєвропейськими чернечо-лицарськими орденами.

Таке порівняння з'явилося у творах Скальковського не випадково. Певну роль зіграли особисті уподобання історика, який ще під час навчання у Віленському університеті цікавився західноєвропейською середньовічною історією і, зокрема, історією церкви⁷.

На окрему увагу заслуговує питання про формування у Скальковського уявлення про основну мету існування запорозької громади. Історик вважав, що ця мета, або "покликання" (vocatio), полягала у боротьбі проти "мусульманської могутності" (Османської імперії і Кримського ханства), яка представляла загрозу для Російської імперії та європейських країн, в тому числі слов'янських — від Дунаю до гирла Неви (за визначенням Скальковського). Історик підкреслював захисний характер цієї боротьби — "війна з ворогами християнства й захист християнських держав (спочатку відмічає, що слов'янських, пізніше — західних чи слов'янських, для історії не має значення), від наїздів сарацин, турок чи монголів (татар-ногайців)". Це покликання виступає як одна з спільних з орденами рис⁸. З одного боку, Скальковский успадкував думку більшості представників української і російської історіографії у питанні стосовно особливої релігійної місії запорозького козацтва. З іншого, важливе значення, на наш погляд, мала загальна політична ситуація в Новоросійському краї, окремі частини якого неодноразово ставали полем битви під час російсько-турецьких воєн, і сам регіон з'явився у складі Росії внаслідок цих воєн. Доказом може служити той факт, що майбутній історик, потрапивши до Одеси під час чергової війни 1828-1829 років, вже в першій публікації в місцевій газеті "Одесский вестник" виявив свій інтерес до проблеми протистояння Польщі, Угорщини і Османської імперії (на прикладі з середньовічної історії), в якому побачив паралель до сучасних йо-

му військових подій - взяття російськими військами за участю Воронцова фортеці Варна ⁹. Крім того, протиставлення "Османська імперія - європейські (слов'янські) країни" стало на той час традиційною частиною європейської політичної культури. Варіанти створення союзу європейських країн і Російської держави проти агресії Османської імперії або її васалів неодноразово з'являються в пам'ятках дипломатичної думки XVII - XVIII ст. Це намагання об'єднати зусилля було викликане як реальною загрозою з боку Османської імперії, так і політичними планами окремих країн. Для організації боротьби звичайно наголошувалося на релігійному та етнічному аспектах. Так, в 1686 році при укладенні "Вічного миру" між Річчю Посполитою та Росією польський посол Гримуловський вказав на слов'янську приналежність цих країн як основу для їх об'єднання проти так званих "бусурманів". Пізніше Катерина II також закликала до боротьби проти Османської імперії як "ворога імені християнства", і пропонувала у майбутньому здійснити "грецький проект" ¹⁰. Ці думки в певній мірі були відроджені і інтегровані Скальковським у власну концепцію.

Війна 1828-1829 років і гострота так званого "східного питання" стали також причиною зростання суспільного інтересу до історії лицарства і хрестових походів, про що свідчить видання в 30-ті роки порівняно великої кількості відповідної літератури, а також обговорення на сторінках сучасної преси ролі дворянства в російському суспільстві. Таким чином, створена Скальковським концепція цілком відповідала потребам тодішнього духовного життя.

З іншого боку, велику роль у визначенні Скальковським природи козацтва і козацької організації зіграли особливості джерельної основи, а також історіографічної та літературної традиції. Для історика було дуже важливим те, що він знаходив підтвердження знайденим ним паралелям між запорозькою громадою та орденами в документах. Це відповідало його уявленню про критерії справжньої, тобто документальної, історії. Так, правомірність застосування по відношенню до козаків назви "лицарі" Скальковський підтверджує посиланням на те, що ця назва нерідко зустрічається в польських та церковних грамотах ¹¹.

Зображення козаків — не тільки запорозьких, але й донських, — як лицарів, або як орденських лицарів, — характерно для романтичної історіографії і літератури. Серед авторів, які використовували подібні порівняння у 20-х - на початку 40-х років, можна назвати українських істориків і фольклористів М.Маркевича, М.Максимовича, російського дослідника історії донського козацтва В.Броневського, письменника М.Гоголя, польського історика Папроцького, представників так званої "третьої унії" (літературної) між українцями та поляками — "української школи" в польському письменстві: Б.Залеського і М.Грабовського. Цитату з книги останнього під назвою "Література та критика" Скальковський навів у другому

та третьому виданні "Истории Новой Сечи" (1846; 1885-1886), відмітивши, що погляди Грабовського є результатом впливів істориків на літераторів. Поряд з порівнянням козаків з лицарями, в слов'янській історіографії простежується тенденція розглядати українців і українське козацтво як невід'ємну частину слов'янського світу. Відомий польський історик слов'янського права, В.Мацеєвський поділяв думки теоретика романтизму Й.-Г.Гердера, який вказував, що головною причиною злої долі слов'ян було сусідство з заходу німців, зі сходу — татар. У зв'язку з цим, цінною є характеристика, надана Мацеєвським українцям: "Ця частина слов'ян більше, ніж інші, прийняла загрозливий вигляд: вона звернулася для свого захисту до своєї власної мужності, стверджуючи з великим запалом лицарську чесноту" ¹². Крім того, цей же автор згадував про подібність запорозького козацтва лицарським орденам. Слід також згадати, що в той час, на фоні підвищеного інтересу до проблем історії та культури слов'ян, робилися літературні спроби ознайомити Захід з цими народами шляхом утворення своєрідного симбіозу західноєвропейського явища і слов'янських типів. Так, 1842 року у Варшаві з'явилася повість С.Волинського "Pobyт krzyzowcow slowianskich w Palestynie, albo Miroslaw i Wieslaw" ¹³.

Власне для Скальковського тема слов'янства стала близькою, з одного боку, завдяки його особистим контактам з слов'янськими культурними діячами, і, зокрема, видатним представником болгарської діаспори в Одесі В.Акриловим, який мріяв "про велике майбутнє слов'янства" ¹⁴. З іншого боку, певну роль зіграли концептуальні засади діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, членом якого був Скальковський. Так, активний учасник у діяльності цієї наукової установи, М.Надеждін, наголошував на існуванні тісного географічного, етнографічного (маючи на увазі здебільшого слов'янський елемент) та історичного зв'язку між Новоросійським краєм та півднем Середньої Європи. Він запропонував використовувати нові методологічні підходи в дослідженнях історії регіону, що мають бути зорієнтовані не на скандинавську північ, а на історію південних слов'ян. У зв'язку з цим, заперечуючи концепції, що пов'язували походження "нашого" козацтва від норманів, Надеждін вказує на те, що козацтво взагалі є "самим національним явищем, так би мовити, "родимою плямою" народності у південних слов'ян" ¹⁵.

Ймовірно, Скальковський був знайомий з думками Й.Лелевеля стосовно класифікації суспільних союзів: вчений поділяв їх на сімейні, до яких входила держава, та несімейні союзи, серед яких знаходились ордена. Відомо, що на безшлюбності запорозького козацтва (тієї його частини, яка перебувала на Січі) як його характерній рисі, часто робили наголос історики Запорожжя ¹⁶. Тому Скальковський міг цілком свідомо відмовитись від порівняння за-

порозьких інститутів з давньоруськими на користь західноєвропейських орденів.

З певним застереженням можна вказати на зв'язок концепції Скальковського з традицією козацького легітимізму в українській історіографії. Історик назвав запорозьке козацтво українським дворянством і вказав, в якості мотиву для публікації документу з переліком козацької старшини, на необхідність простежити дворянське або "історичне" походження населення Новоросійського краю¹⁷.

Вперше Скальковський висловив свою думку відносно подібності запорозької громади західноєвропейським чернечо-лицарським орденам у 1838 р. Його погляди на цей предмет, як і загальна оцінка ним запорозького козацтва, зазнали еволюції. Остання полягала у відмові історика від порівняння козаків з лицарством як асоціальним явищем і переході до використання порівняння запорозької громади з західноєвропейськими чернечо-лицарськими орденами як засобу ствердження високого суспільного статусу запорозьких козаків-лицарів. Спочатку, у 1838 р., він вважав, що запорожці — це "зразок лицарського товариства, що заснований не на вірі, як у хрестоносців чи храмових лицарів, а на жадобі війни, буйного й небезпечного життя і грабіжництва"¹⁸. Після відкриття запорозького архіву у 1839 р. точка зору Скальковського змінюється завдяки документам, які ілюстрували принципи організації запорозького козацтва, особливості його "внутрішнього та політичного побуту". У зв'язку з цим одним з самих дорогоцінних матеріалів для історії запорозького козацтва історик назвав "Наказ wybranym, по силе Е.И.В. манифеста, декабря 14-го дня 1766 г., состоявшегося, от всего Войска Запорожского Низового депутатам: старшине войсковому судье Павлу Фролову Головатому, да куренному атаману Мойсею Степановичу Скапе"¹⁹. Результатом ознайомлення історика з цими матеріалами стала відмова від негативних моментів у характеристиці запорозької громади як лицарського (чернечо-лицарського) ордену. Тепер це порівняння починає відігравати роль одного з найважливіших доказів на користь того, що запорозьке козацтво не було "скопищем розбійників". Так, у творчості Скальковського відобразилися дві існуючі на той час в історіографії тенденції використання по відношенню до козацтва терміну "лицар".

В остаточному варіанті концепції Скальковського серед основних характеристик запорозького ордену на перший план виходить релігійний аспект, що стверджує легітимність такого історичного феномену як запорізьке козацтво на тлі ідеологічних засад правління Миколи I, відомих як самодержавство, православ'я та народність. Скальковський вважав, що ніхто не міг бути козаком, якщо він не був православним або не прийняв православ'я, навіть згодом дійшов висновку про "дивовижну набожність козаків"; як

спільну рису з орденами трактував особливе благовоління запорожців до Пресвятої Богородиці Діви Марії²⁰.

Як уже згадувалося, у Скальковського поняття орденської природи козацтва невідривно поєднано з його етнічною природою: у творах історика по відношенню до запорожців використовуються терміни "руський військовий орден", "слов'янські витязі" (вперше історик вдається до такої характеристики при підготовці "Очерков Запорожья" в 1839 р.), "слов'янський лицарський орден"²¹. На наш погляд, дослідження цієї проблеми дозволило Скальковському, з одного боку, відмовитись від інших етнічних теорій походження козацтва, які виводили його від татар, черкес чи гаємничих хозарів; з іншого - знайти коріння народності в козацтві для заперечення згаданої вже тези про козацтво як "скопища розбійників" або "суміші, наброду народу" (буткали або поткали, як називали турки і татари). Він був прибічником теорії автохтонного походження запорозького козацтва. При цьому історик визначає належність запорожців і до окремих етносів, і до широкої етнічної спільноти — слов'янства, що природно пов'язано з їх історичною місією в розумінні Скальковського. Можна зробити висновок, що історик ніколи не вважав запорожців окремим народом (хоча інколи використовує цей термін) або строго моноетнічним явищем. Вже в "Хронологическом обозрении истории Новороссийского края" (т. I, 1836), вказуючи тоді на малоросійське (гетьманське) походження запорозьких козаків, Скальковський водночас зазначив, що козацтво складали українці та поляки. Згодом він підкреслив, що першими членами запорозького війська були українські козаки²², до яких приєднувалися втікачі з різних областей Росії, Польщі та Молдавії. Найвірнішим доказом походження козацтва "від Русі, від Руських південних та південно-західних князівств" історик вважав особливу повагу козаків до Київських монастирів²³.

На підставі порівняння звичаїв, географічного розташування, мовних особливостей, імен, навіть зовнішнього вигляду нащадків Скальковський переконався в існуванні "етнографічного відтінку двох народів слов'янських" у запорозькому та донському козацтві. Виходячи з загальної приналежності цих двох різновидів козацтва до Русі, він вважав, що запорожці та їх нащадки (слобідські, бузькі, вознесенські, чорноморські, дунайські та азовські (згодом змінює на новоазовські і додає малоросійських) походять від Русі Південної. В той же час донці та інші різновиди російського козацтва (уральські, гребенські, оренбурзькі, сибірські та ін.) - від Русі Північної. Окрім визначення місця різних гілок козацтва в "руському" світі, історик робить спробу виявити місце і значення козацтва у світі слов'янському взагалі. Він розглядає запорозьке козацтво як частину загального слов'янського війська, яке складається з трьох різновидів слов'янських прикордонних військ. За допомогою порівняння запорозького, донського війська та військово-поселено-

го угорсько-сербського кордону він приходять до висновку, що останній був створений з південних слов'ян; запорозьке козацтво - з русі чи руснаків, тобто жителів України, Поділля, Галича, але не визначає, до якої саме гілки слов'янства вони відносяться; донське, уральське та інші — з слов'ян північних, тобто велико росіян ²⁴.

Скальковський, називаючи Запорозьку Січ слов'янським орде- ном, а всі різновиди козаків лицарями слов'янськими, завданням яких був захист слов'янських країн від мусульманського завоюван- ня, певним чином протиставляв їх західноєвропейським орденам. З подібною позицією історик зустрічався й у Максимовича, який про- тиставляв західне та східне лицарство (українських козаків). Скальковський включає козацтво у контекст загальноєвропейської історії, коли стверджує, що "саме з причини падіння чи секуляри- зації римсько-католицьких лицарських орденів, з'явилися лицарі православного віросповідання," тому що залишилась сама "причи- на створення військових братств — могутність мусульманська, яка... не переставала бути сильним та активним ворогом всієї Євро- пи". Такий погляд був співзвучний ідеям його сучасника А. Міцке- вича про старіння Європи та переміщення історичного центру до слов'янських народів ²⁵.

Скальковський робить спробу визначити шляхи виникнення особливої "орденської" організації у запорозького козацтва і у інших козацьких громад, для яких воно стало взірцем. Його погля- ди близькі до точки зору прибічників так званої баторіанської ле- генди. Спочатку історик пов'язує цей процес винятково з організа- торською діяльністю польського та російського урядів, які в умо- вах існування загрози з боку татар та турок "створюють...військові дружини, завжди озброєні та готові, і повертають їх жагу до війни, наїздів та грабіжництва на погибель чи хоча б на примирення та- ких же войовничих і таких же неспокійних орд татарських чи лег- кого війська турецького. Таким чином, нестройні, буйні та не- знайомі не з якою владою ополчення, — перетворившись в общини майже громадянські, з правом обрання собі вождів, з правом влас- ного суду та покарання, — приймають на себе священний обов'язок захисників християнства". Згодом Скальковський дещо змінює свою думку, обмежуючи роль уряду Польщі та Росії у фор- муванні внутрішньої організації запорозького і донського козац- тва, вказує на існування передумов для оформлення козаків в "політичні громади" ²⁶. Вагому підставу для положення про визна- чальну роль польської держави в організації запорозької громади Скальковський знайшов у копії грамоти Стефана Баторія 1576 р., вміщеній в Універсалі Гетьмана Богдана Хмельницького 1655 ро- ку. Вважаючи цю грамоту справжнім документом, - тоді як інші вчені дійшли висновку, що це фальсифікат, створення якого було інспіровано політичними обставинами в кінці існування Нової Січі ²⁷, - він назвав її "наріжним каменем" Запоріжжя. На основі цієї

грамоти Скальковський дійшов висновку, що першим засновником Запоріжжя як військової громади був Сигізмунд I Ягеллон, справу якого продовжив Стефан Баторій. Історик намагається простежити хід думок польського короля. Спочатку Скальковський, спираючись, очевидно, на хроніку П.Пясецького (1645), вважав, що Стефан Баторій вирішив застосувати відомий йому досвід озброєння кордонів у слов'янських землях Австрії на угорсько-сербському кордоні. Згодом "новітні пошуки" дозволили стверджувати, що Стефан Баторій, "розуміючи усю користь козацтва ... і, маючи постійне бажання заснувати рицарський орден супроти невірних, несамохіть задовольнявся орденом запорозьким", що взагалі було у дусі часу. Але історик продовжує вважати необхідним вивчення історії угорсько-сербського військового кордону й початок гусарських полків, що його складали, для "доповнення свідчень про походження козацтва"²⁸.

Скальковський вважав, що власне орден, Громада чи Кіш, складався з "кошового, і курінних отаманів, старшин, осавулів і козаків, які справляють військову службу і обов'язково холостих". Історик припускав, що обітниця безшлюбності могла бути основною і з нею був пов'язаний закон, який забороняв присутність у Коші жінок, що нагадало йому закон *claustrum* у католицьких лицарських орденах. Як уже вказувалося, Скальковський наголошує на шляхетській природі козаків — членів козацької громади, називає їх "дворянством України" і стверджує, що сам орден наповнювався за рахунок тільки вільних людей, і ні в якому разі не поселян. Шлях, яким селяни все ж таки потрапляли до війська, історик пояснює як "зловживання тих, хто їх до товариства пропонував і за них ручався (те ж, що *paragains* у лицарстві)"²⁹.

Перелік основних спільних з орденами рис не був однаковим на різних етапах дослідження Скальковським історії запорозького козацтва. Якщо спочатку це були обітниця безшлюбності (*castitatis*), послуху кошовому отаманові (*obedientiae*), та бідності, убожества (*paupertatis*), а також вже згадана боротьба проти мусульман — турок та татар, то з 1840 р. у творах історика з'являється новий варіант: узи товариства, віри та покликання³⁰, хоча належне місце відведене й іншим рисам.

Існування "уз" товариства Скальковський підтверджує посиленням на майже повну відсутність у війську Запорозькому особистої власності, спочатку більш категорично, а згодом для XVIII ст. визнаючи її тимчасовий характер. У зв'язку з цим, Скальковський вказує на відповідний характер козацького судочинства, тобто на малу кількість громадянських справ "стосовно прав особи чи майна". Як доказ існування "уз" товариства виступає також демократична організація управління, спільна з орденами риса, яка ґрунтувалась на рівності всіх козаків. Крім того, історик вказує на те, що ніхто у

війську не складав окремої особи і всі діяли цілим товариством або від його імені. Скальковський відмічає також те, що запорозькі козаки користувалися особливим *argot*³¹.

Про існування в козацькому товаристві "уз" релігії мова йшла вже раніше. На особливу увагу заслуговує інтерпретація Скальковським статусу церковної організації на Запоріжжі. На його думку, вона, як і західноєвропейські орденські, була досить незалежна від загальної російської ієрархії або митрополита київського і малоросійського. Як в орденах великий магістр був замість папи "генералом духовним", так само і серед переліку обов'язків кошового історик зазначає, що він був духовним начальником Запоріжжя, що було пов'язано з обітницею послуху (votum obedientiae). Ця обітниця, за Скальковським, означала підлеглість і запорізької громади, і запорізької церкви тільки кошовому (магістр, grand-maitre на заході)³².

Аналізуючи структуру козацької громади, Скальковський визначає ще дві спільні з орденами риси - існування так званих "стариків", що рівнозначно *seniores* - старшим у орденських капітулах, та "молодиків". Скальковський сприяв поширенню в історіографії проблеми існування такого про шарку у козацтві, як "старики". Спершу історик дав інтерпретацію цьому терміну на підставі вікового критерію. Згодом з віковим критерієм він поєднав необхідність пройти ступінь військової старшини. Але трактування Скальковським цього терміну не завжди поділяється сучасними дослідниками. Так, наприклад, О. Апанович та В. Голобуцький бачать у "стариках" заможних козаків. Уявлення Скальковського про про шарок молодиків пов'язано з розумінням шляхів поповнення складу війська в умовах, коли природний приріст був неможливим. Як тамплієри та єзуїти, запорожці вдавалися до захоплення чи підмови хлопчиків з Польщі та України. Скальковський висуває гіпотезу, що перебування в молодиках було наслідуванням чернецького іспиту (*noviciat*, *tirocinium* від *tiro* — хлопчик, учень), і згодом приходить до висновку, що кожен, хто приходив до війська, проходив виучку й іспит, підготовку до козацького звання. При цьому історик вказував, що просто робітників називали не молодиками, а аргатами. У сучасній історіографії така точка зору Скальковського здебільшого не приймається. Так, Голобуцький зазначає, що "в часи Нової Січі молодиком називали всякого робітника незалежно від його професії"³³.

Деякі аналогії, що їх проводить Скальковський між козаками та орденськими лицарями, носять відверто захисний характер перед офіційною критикою запорозького козацтва. Ознайомившись з працями Г.Ф.Міллера, історик виступив проти звинувачення Міллером запорожців у тому, що вони не займалися землеробством. Скальковський вважав, що це є для них вповні природним і вказу-

вав, що "і Тевтонський орден, і орден мечоносців, Св. Іоанна Єрусалимського...так само...не орали і не засівали землю" ³⁴.

Особливу увагу Скальковський звертає на існування у кінці історії Запорозької Січі явища, якому він дав назву "козакоманія" (1761(1763) - 1775 рр.). Суть його полягала у номінальному вступі військової та державної російської еліти до запорозької общини ³⁵. Увага історика до цього питання викликана, на наш погляд, існуванням очевидної для нього невідповідності між намаганням приписатися до війська, хай і номінально, "найважливіших осіб імперії" і катастрофою запорізького війська у 1775 р., санкціонованою урядом.

Нарешті, Скальковський вказує на те, що, подібно всім орденам, запорозька громада мала або пережити падіння або бути, так би мовити, секуляризованою, позбавленою своєї орденської природи. Щоб пояснити загибель Нової Січі, Скальковський розвиває теорію поступового старіння ордену, який став вже не потрібним російському урядові, що підтверджують відповідні слова Г.Потьомкіна, наведені істориком у примітках. Серед причин цього історик вказує, з одного боку, на зміну зовнішньополітичних обставин, з іншого — на особливості самоусвідомлення запорізького козацтва, яке, зокрема, не хотіло бути "секуляризованим" на зразок донських козаків, боролось за свою територію, що суперечило політиці російських імператорів та їх сановників. Так, Скальковський стверджував, що саме нерозуміння козаками різниці між правом володіння своєю територією та правом самодержавства і призвело до зруйнування громади. Серед внутрішніх причин і ознак старіння запорозького ордену історик називає порушення обітниць товариства, рівності у вигляді проникнення у Запоріжжя приватної власності у часи П.Калнишевського; порушення обітниць послуху і його наслідок - численні бунти у війську ³⁶.

Концепція, обґрунтована Скальковським за допомогою історико-порівняльного методу та документів запорозького архіву, зустріла протилежні оцінки з боку його сучасників та пізніших істориків. Більшість авторів не погоджувалася з існуванням прямої або повної аналогії між орденською організацією та організацією запорозького козацтва, чи з наявністю безпосереднього впливу першої на формування запорозької громади. Також для критики характерним є пошук польських і українських історіографічних або літературних впливів на формування концепції Скальковського, і поза увагою залишається такий важливий момент, як обставини суспільного життя в Новоросійському краї, які певною мірою визначалися недавнім досвідом російсько-турецьких воєн.

Перші оцінки поглядів Скальковського на природу козацтва з'явилися після виходу першого видання "Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского" (Одеса, 1841). Так, у газеті "Денница" (Варшава), з'явилася рецензія колекціонера і дослідника ук-

раїнського фольклору Ф.Євцького. В ній він погодився з наявністю подібності козацтва лицарським орденам, але зазначив, що глибина дослідження є недостатньою для того, щоб виявити, чи виникла ця подібність під впливом з боку лицарських орденів, чи вона була просто "у душі часу" ³⁷. Скальковський, ймовірно, прийняв останнє положення, яке з'являється у другому виданні його історії запорозького козацтва.

Польський історик Ю. Крашевський, підкреслюючи оригінальність гіпотези Скальковського, називає хибними положення про надання товариству лицарських рис якоюсь особою і вважає, що їх появу зумовили місцеві обставини. Крашевський також стверджував, що подібність козацтва до лицарської регули має обмежений і випадковий характер, і схожі риси могли бути залишками давньослов'янських гмінних інституцій, змінених під тиском обставин ³⁸. Точці зору Крашевського до деякої міри співзвучна думка професора Новоросійського університету О.Маркевича, який, однак, на відміну від першого, відходить від загальнослов'янського принципу і простежує наявність "одвічно руських принципів життя" на Запоріжжі. Деякі вчені відмічали польські впливи на формування концепції Скальковського - з боку Мацеєвського або Грабовського ³⁹. Однак ми не можемо бути повністю впевненими у вирішальному впливі на Скальковського польських авторів, тому що сам Крашевський відмічав, що точці зору одеського історика не можна відмовити у новизні та оригінальності ⁴⁰. Історики офіційного напрямку (наприклад, Ф.Ляликов) в основному з недовірою віднеслися до характеристики Скальковським козацької організації як орденської ⁴¹. Серед виключно позитивних відгуків з приводу концепції одеського історика слід згадати оцінку з боку польського письменника Грабовського ⁴².

В історіографії ХХ ст. нам відома тільки одна висока оцінка концепції Скальковського - з боку Д.Багалія, який вважав, що створення концепції є ознакою науковості праць історика. Крім того, сучасний дослідник творчості Скальковського В.Кравченко наголосив на необхідності об'єктивної оцінки поглядів історика, враховуючи українську романтичну історіографічну традицію і роль концепції як засобу перебороти упереджене відношення до запорозького козацтва з боку офіційної історіографії ⁴³.

В українській діаспорі також було зроблено кілька спроб оцінити значення розробленої Скальковським концепції подібності запорозького козацтва західноєвропейським чернечо-лицарським орденам для дослідження історії запорозького козацтва, яке, за визначенням Ф.Сисина, є уособленням української національної ідентичності. В основному оцінки поглядів Скальковського — з боку В.Біднова, Н.Полонської-Василенко, Я.Токаржевського-Карашевича, - мають критичний характер. Відомий спеціаліст з історіографії українського козацтва Л.Винар дійшов висновку, що мірку-

вання історика щодо запорозького устрою цікаві і не позбавлені певних джерельних основ і історичних аналогій, однак підкреслив, що Запорозька Січ і монашо-військові ордени постали під впливом різних факторів⁴⁴.

Необхідно відмітити, що при переважному запереченні, в спеціально присвячених творчості Скальковського дослідженнях, наукового характеру концепції подібності запорозької громади західноєвропейським чернечо-лицарським орденам, багато українських дослідників, торкаючись історії козацтва, висловлювали, однак, схожі погляди.

Концепція подібності запорозької громади західноєвропейським чернечо-лицарським орденам, обґрунтована Скальковським за допомогою історико-порівняльного методу і документів знайденого ним архіву Коша Нової Січі, з'явилася в творах історика в результаті взаємодії кількох факторів: особистого, політичного, впливу історіографічної та літературної традиції. Погляди Скальковського на основні складові концепції зазнали зміни, пов'язаної з загальною еволюцією його поглядів на природу запорозького козацтва після відкриття запорозького архіву. Великим досягненням Скальковського стала відмова від офіційних оцінок запорозького козацтва. За допомогою документів, історик мав змогу переконатись у тому, що запорожці не були "шайкою розбійників", а запорозька громада займає своє закономірне місце у європейському історичному процесі, є слов'янським аналогом феномену західноєвропейського орденського лицарства. На його думку, якої він дотримувався в основному в кінці 30-40-х роках XIX ст., Запорозька Січ була орденем слов'янських лицарів і відігравала роль захисника слов'янських і інших європейських країн в умовах існування загрози з боку Османської імперії та татар. Такий погляд мав значення для поширення ідей панславізму. Скальковський показав феномен запорозького козацтва у його розвитку, зумовленому історичними обставинами, і тим самим зробив спробу дотриматися принципу історизму. За допомогою проведення аналогій між запорозькою громадою та західноєвропейськими чернечо-лицарськими орденами Скальковський ствердив законність історичного існування запорозької громади. Крім того, використання істориком подібного порівняння, зрозумілого читаючим колам, на наш погляд, відповідало поставленій ним меті змінити на краще суспільну думку по відношенню до запорозької громади. Немаловажне значення мала концепція також і для інтеграції корінних жителів Новоросійського краю до соціальної ієрархії російського суспільства, особливо уявлення про належність козаків - їх предків, - до лицарства. Наукове значення концепції, на наш погляд, полягало передусім в окресленні нової проблематики для подальших досліджень. Так, завдяки проведенню аналогій, Скальковський перетворив на історичну проблему існування в запорозькій громаді молодиків та стариків тощо.

Примітки:

1. Савинский Д.В. Московский университет и статистическая наука // Очерки истории статистики СССР. - М., 1957. - Сб. 2. - С. 51.

2. Відділ рукописів Інституту російської літератури Російської академії наук (далі - ВР ІРЛІ). - Спр. 7460. - Арк. 1.

3. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. - Одеса, 1998. - С. 27.

4. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). - К., 2000. - С. 187.

5. Козлов В.П. "История государства Российского" Н.М. Карамзина в оценках современников. - М., 1989. - С. 10; Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 30. - С. 399; Державний архів Одеської області. - Ф. 1. - Оп. 191. - Спр. 2. - Арк. 87, зв.; Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської Академії Наук (далі - Архів СПб. ФІРІ РАН). - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 29. - Т. 6 (1935). - Арк. 22, зв.

6. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. - Одесса, 1836-1838. - Ч. 1-2; Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823. - Одесса, 1837; История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1841. (Далі - ИНС-1); История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - 2-е изд., испр. и значит. умноженное. - Одесса, 1846. - Ч. 1-3. (Далі - ИНС-2) та ін.

7. ВР ІРЛІ. - Спр. 7712. - Арк. 1-2.

8. Скальковский А.А. Очерки Запорожья // Журнал Министерства народного просвещения. - 1840. - Ч. 25. - С. 206, 217; ИНС-1. - С. 41-42; Він же. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького: [Переклад на українську мову третього видання "Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского", 1885-1886]. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 78 (далі - ИНС); Він же. Занятие Крыма в 1783 году. Материалы для истории Новороссийского края // Журнал Министерства народного просвещения. - 1841. - Ч. 30. - С. 2.

9. Ролле И. Иван Подкова // Киевская старина. 1885. - Т. 13. - С. 251; ВР ІРЛІ. - Спр. 7696. - Арк. 1-1 зв.

10. Первольф И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII в. - СПб., 1874. - С. 75; Собственноручная записка императрицы Екатерины II о греческом проекте/Сообщил Н.К. Шильдер // Русская старина. - 1892. - Октябрь. - С. 2.

11. ИНС-1. - С. 42.

12. Кравченко В.В. А.О. Скальковський як історик України // Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків, 1996. - С. 276; Гоголь Н. Отрывок из Истории Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. - 1834. - Ч. 2. - С. 12, 13; Броневский В. История Донского войска. - СПб., 1834. - Ч. 3.

С. 92, 123; Линовский В. Об истории Новой Сечи А. Скальковского // Одесский вестник. - 1842. - 25 нояб.; Мацевский В.А. О начале и развитии силы казаков // Денница. - 1842. - июнь (№ 12). - С. 157; Его же. Исторические отрывки г-на Мацевского. О казаках // Журнал Министерства народного просвещения. - 1837. - Ч. 15. - № 7-9. - С. 490.

13. Францев В.А. Славянские элементы в литературной деятельности И.И. Крашевского. - Варшава, 1913. - С. 5.

14. Хмарський В. Із зв'язків А.О.Скальковського з болгарською діаспорою в Одесі // Історичне краєзнавство Одещини. - О., 1994. - Вип. 5. - С. 19; Францев В.А. Славянские элементы... - С. 25

15. Надеждин Н. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по южно-славянским землям // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1844. - Т. 1. - С. 519-522, 528-529.

16. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 65; Історія русів / Пер. І. Драча. - К., 1991. - С. 50.

17. Архів СПб. ФІРІ РАН. - Ф. 200. - Оп. 2. - Спр. 187. - Арк. 39.

18. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае. - Одесса, 1838. - С. 171-172.

19. ИНС-1. - С. 269, 273.

20. Скальковский А.А. Очерки Запорожья ... - С. 206, 217; ИНС 1. - С. 41-42; ИНС - С. 115, 79.

21. Скальковский А.А. Очерки Запорожья... - С. 217; ИНС-1. - С. 162, 352.

22. ХОИНК. - Ч. 1. - С. 12; Скальковский А. Изустные предания... - С. 192.

23. ИНС-1. - С. 72.

24. Скальковский А.А. Очерки Запорожья... - С. 197, 199.

25. Там само. - С. 194-206; Максимович М.А. Собр. соч. К., 1876. - Т. 1, отд. исторический. - С. 840; ИНС-1. - С. 40; Францев В.А. Славянские элементы... - С. 10.

26. ИНС-1. - С. 9; ИНС - С. 22-23.

27. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. - К., 1904. - С. 141; ИНС. - С. 36, прим.

28. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские... - С. 124; ИНС-1. - С. 9, 13; ИНС. - С. 33, 34, прим., 36.

29. Скальковский А.А. Очерки Запорожья... - С. 212; ИНС-1. - С. 42; ИНС. - С. 78, 87, 220; Скальковский А. Изустные предания... - С. 183, прим. 1.

30. Там само. - С. 217-218; ИНС. - С. 80.

31. ИНС. - С. 80-82; ИНС-1. - С. 42-43, 45, 47; Скальковский А.А. Очерки Запорожья... - С. 222-223; Він же. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская старина. - 1886. - Т. 14, кн. 3. - С. 604.

32. ИНС-1. - С. 71, 42-43; ИНС. - С. 109-110, 68.

33. ИНС. - С. 85-87, 192; Апанович О.Л. Збройні сили України пер-

шої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 108; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734-1775. - К., 1961. - С. 199-200.

34. Архів СПб. ФІРІ РАН. - Ф. 200. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 46.

35. Скальковский А.А. Очерки Запорожья... - С. 220-221; Архів СПб. ФІРІ РАН. - Ф. 200. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 7 і далі; Там само. - Спр. 187. - Арк. 91, зв.

36. ИНС. - С. 553, 554, прим., 81, 529; ИНС-1. - С. 328-329, 291-292.

37. Евецкий Т. [Рецензія на ИНС-1] // Денница. - 1842. - № 17. - С. 212.

38. Kraszewski J.I. Zaporozie // Athenaeum. - 1846. - Т. 5. - S. 29.

39. Б.а. [Рецензія на ИНС-1] // Сын отечества. - 1842. - Июль; О.П. [Маркевич О.І.] [Рецензія на 3-є вид. ИНС, 1886р.] // Одесский вестник. - 1886. - 12 апр.

40. Kraszewskij J.I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu I Budzaku. Dziennik przejazdki w roku 1843. - Wilno, 1845. - Т. 1. - S. 290.

41. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. - Одесса, 1848. - С. 4.

42. Линовский В. Об истории Новой Сечи А. Скальковского // Одесский вестник. - 1842. - 25 нояб.

43. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи Національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Х., 1996. - С. 275-276; Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. - Х., 1928. - С. 65.

44. Sysyn F. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social research. - 1991. - Vol. 58, № 4, winter. - P. 848 etc.; Біднов В. Аполлон Скальковський... - С. 345-346; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. - Мюнхен, 1965. - Т. 1. - С. 108; Токаржевський-Карашевич Я. Козаччина. Кн. 1 // Визвольний шлях. - 1965. - Кн. 2. - С. 129-131; Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Український історик. - 1965. - Ч. 3-4. - С. 18-19.

Самойлов Ф.О.

М.О.БЕРДЯЄВ ПРО РОСІЙСКУ РЕВОЛЮЦІЮ

Револуційні події 1917 р. в Росії протягом багатьох десятиліть були об'єктом гострих ідеологічних дискусій, суперечок, що заважало глибокому, дійсно науковому дослідженню цього періоду російської, та й всесвітньої історії. Старі, стереотипні підходи щодо висвітлення різних аспектів теми виявилися настільки живучими, що, навіть, закінчення "холодної війни" з притаманною їй жорст-

кою ідеологічною конфронтацією, не призвело до відмови від заполітизованості цієї проблеми. Причому, цікаво, що на Заході зміни в бік більш глибоких, гнучких оцінок цих подій позначилися помітніше, ніж на теренах колишнього СРСР. В західній історіографії все частіше відзначається необхідність переосмислення самих принципів підходу до дослідження подій 1917 р. в Росії, мова йде про включення цих подій, як і всього радянського періоду, в загальний контекст російської історії, що, таким чином, означає фактичне визнання їхньої історичної закономірності. Показовими в цьому плані стали праці американських дослідників А.Вілдмана та С.Хантінгтона¹. В російських же та українських науково-популярних та наукових виданнях, публіцистиці, засобах масової інформації домінує оціночний, майже виключно морально-етичний підхід, причому в порівнянні з минулим знаки нерідко міняються на протилежні і мова йде лише про заколот, про змову купки злодіїв-більшовиків. Такий спрощений підхід, при якому ці події зводяться до дії випадкових, не пов'язаних з попередньою історією, традиціями, соціальною психологією різних верств населення факторами, часто-густо призводить до того, що старі міфи міняються на нові. В той же час, для того, щоб зрозуміти новітній період всесвітньої історії, конче необхідно неупереджено, об'єктивно дослідити витоки, передумови, суть, наслідки російської революції, з'ясувати, якою мірою вона несла в собі, відбивала корінні протиріччя свого часу.

Звичайно, в пошуках такого розуміння російських революцій 1917 р., їх значення корисно, навіть необхідно враховувати досвід попередників. Одними з вдумливих дослідників цієї проблеми, як і багатьох інших, був Микола Олександрович Бердяєв.

Майже до кінця 1980-х рр. ім'я цього видатного російського мислителя в російському суспільствознавстві замовчувалося, якщо ж згадувалося, то лише як "ідейного супротивника марксизму та комунізму". Нині історична справедливість відновлена і про М.О.Бердяєва пишуть, говорять як про одного з глибоких російських філософів ХХ ст., засновника багатьох постулатів персоналізму та екзистенціалізму. На батьківщині філософа значними тиражами видана більшість його праць. Вступні статті, передмови до цих видань свідчать про початок вивчення творчості вченого, але багато аспектів його спадщини ще чекають на глибоке, всебічне дослідження. В даній статті ми зупинимось на поглядах Миколи Олександровича щодо російської революції. Його погляди на цю проблему почали формуватися безпосередньо по гарячих слідах подій і продовжували уточнюватися до останніх днів життя філософа.

Можливість простежити еволюцію бердяєвської концепції, ознайомитися з роздумами та сумнівами автора, його аргументацією допомагає і нашим сучасникам сформулювати своє власне уявлення

про природу російської революції, революцій взагалі, уточнити ставлення до тих чи інших активних учасників революції тощо.

Передусім слід відзначити, що аналізуючи події 1917 р., вчений вживає поняття "російська революція", розглядаючи її як єдиний революційний процес. "І нема нічого більш жалюгідного та смішного, — писав він, — як до сих пір підтримуваній "лівою" інтелігенцією міф про святість лютневої революції на відміну від мерзотності революції жовтневої. В дійсності є одна революція в різних її стадіях, і революція жовтнева і є справжня народна революція в її повному проясненні"².

В найбільш концентрованому вигляді свої думки щодо російської революції М.О.Бердяєв висловив в написаній вже на схилі років філософській автобіографії. "Я переживав російську революцію, — відзначав вчений, — як момент моєї власної долі, а не як щось із зовні мені нав'язане. Ця революція відбулася зі мною, хоча б я й ставився до неї вельми критично і обурювався проти її злих проявів. Мені глибоко антипатична точка зору багатьох емігрантів, згідно якої більшовицька революція здійснена якимось злодійськими силами, мало не купкою злочинців, самі ж вони незмінно перебувають в правді та світлі. Відповідальні за революцію всі, і більше всього відповідальні реакційні сили старого режиму. Я давно вважав революцію в Росії неминучою та справедливою"³.

Але таке розуміння прийшло не відразу. Перші оцінки революції висловлені були Миколою Олександровичем в його книзі "Філософія нерівності" (1918), яка буквально просякнута якими антиреволюційними судженнями. Взагалі, в ній він рішуче засуджує будь-яку революцію, бо вона свідчить про "богопокинутість та прокляття" народу, який вдався до революційних дій. Відзначаючи типові родові риси, притаманні всякій революції — "лютість, злобність, мстивість", М.О.Бердяєв звертав увагу на те, що у всіх революціях "перемагали завжди самі крайні течії... заперечувалась свобода і спотворювався образ людини..."⁴. Однозначно засуджується ним і російська революція, яка призвела до зруйнування великої держави. Ця революція, на його думку, "є подією, похідною від світової війни. Вона є епізодом світової війни. І революція ця має перед усім один гіркий та принизливий для російського народу смисл: російський народ не витримав великого випробування війною. Російський народ опинився банкрутом". Аналізуючи досвід революції, вчений доходить висновку, що свобода, заради якої робилася революція, за своєю природою не демократична, а аристократична. "Свобода не потрібна повсталим масам, вони не можуть витерпіти тягара свободи"⁵. Логічно, що Микола Олександрович задає традиційне для Росії питання — хто винний? Він дає таку відповідь — винен не простий трудящий люд, а перед усім радикальна інтелігенція, яка отруїла душу народу ідеями атеїзму та ідолопоклонства. Особливо непростимий гріх лежить на соціал-демо-

кратах (більшовиках). "Ви, російські соціал-демократи., що внесли в свій соціал-демократизм російську пугачовщину та російський анархізм, — звертався він до більшовиків, — вчинили всеросійський погром та роз'єднання й увергли Росію в злидні, прирекли її на довге лихоліття. Злодіянь ваших не простять вам наступні покоління російського народу"⁶. Проте М.О.Бердяєв не схильний був звинувачувати у всьому одних лише більшовиків, які, на його думку, лише довели до логічного кінця багато з порад, теоретичних настанов та практики радикальної інтелігенції, чим наочно продемонстрували, до чого ведуть всі її ідеї. Тут, як бачимо, позначилось протиріччя в розумінні М.О.Бердяєвим витоків, передумов революції. З одного боку, вона є епізодом, результатом війни, з іншого — вчений намагається виявити довготривалі тенденції історичного розвитку Росії, що лежали головним чином у сфері національної свідомості і зумовили невідворотність революції. Ця остання думка стала провідною у всіх наступних роздумах Миколи Олександровича про російську революцію: і в тоді ж написаній роботі "Філософія нерівності" (1918) і особливо в праці "Витоки та зміст російського комунізму" (1937), в яких причини революції розцінювалися як результат всієї попередньої російської історії. Втіленням специфіки національної свідомості, що вирішальним чином вплинула на характер революції, був для М.О.Бердяєва лідер більшовиків В.І.Ленін. Не випадково виклад своєї концепції революції вчений починає з соціально-психологічної характеристики вождя. Ленін зміг досягти своєї мети тому, вважав філософ, що "поєднав в собі дві традиції — традицію російської революційної інтелігенції в її найбільш максималістських течіях та традицію російської історичної влади в її найбільш деспотичних проявах... Поєднавши в собі ці дві традиції, Ленін зміг накреслити план організації комуністичної держави та здійснити його"⁷.

Підкреслюючи духовну природу російської революції, М.О.Бердяєв піднімає більш широку проблему, пов'язану з його концепцією змісту, суті історії взагалі. Вихідним пунктом релігійної історіософії вченого є переконання у нездоланній гріховності світу, а отож, і людської історії, в якій панує зло та неправда. Через те апокаліпсис колись неодмінно прийде, історія закінчиться, і люди будуть судимі Господом. Це визначає й місце революції в історії: вона "є малий апокаліпсис історії..., суд над історією всередині самої історії"⁸. Таким чином, революції для М.О.Бердяєва — це фатум, невідворотна доля історії. Зло, порушення заповідей Христових існують в цьому недосконалості світі, тому неодмінно будуть відбуватися революції, як прокляття, як нагадування людям про їхнє життя не по правді. Але така позиція вченого не є апологетикою, виправданням революції. Дійсно, під час революції відбувається спроба суду над силами зла, неправди, але суддями виступають люди, а вони "самі творять зло, являючись в свою чергу силами зла"⁹,

тому подолати несправедливість, аморальність цього світу вони не здатні. В цьому розумінні революції завжди приречені на поразку, на невдачу, не здатні досягти гармонії в суспільних відносинах, більше того, вони завжди переходять у свою протилежність, в інших формах, але в кінці кінців приходять до того, проти чого вони виступали.

Єдиний виняток Микола Олександрович робить для революції персоналістської, яку він протиставляв революціям соціальним. Слід відзначити, що саме М.О.Бердяєв був одним із основоположників так званого персоналізму — філософського напрямку, що проголошував особу вищою духовною цінністю. Він писав з цього приводу: "Я був і залишаюсь крайнім персоналістом, що визнає верховенство особистої совісті, примату особи над суспільством та державою"¹¹. Персоналістські погляди філософа значною мірою, особливо в останні роки життя, базувались на соціалістичних ідеях. Будучи переконаним супротивником буржуазного ладу, який є "байдужий до людської нужди, бідності та гноблення, при якому людина гнобить людину, перетворюючи її на річ"¹², вчений вважав, що соціалізм теж не позбавить людство від глибокого трагізму. Він "буде таким само гріховним, як і всі інші лади у світі", тому соціалізму як ладу він протиставляв соціалізм як духовний напрямок, що має відрегулювати, удосконалити саму природу взаємовідносин людини і суспільства, який буде базуватися "на абсолютному приматі людської особистості над нелюдськими колективними реаліями чи quasi-реаліями", який буде протидіяти спробам "підкорити людину могутності держави, національному процвітання, економічному розвитку й т.п."¹³. Таким чином, М.О.Бердяєв бачив тільки "неправди" капіталізму, як ладу, про можливість його трансформації питання навіть не ставились. А ось у можливість побудови безкласового суспільства він вірив, вважаючи, що "безкласове суспільство не є утопією, воно є невідворотною реальністю, воно означає гуманізацію суспільства"¹⁴. То були мрії, розрахунки, сподівання, реальність же була іншою: "Диктатура пролетаріату, посилює державну владу, розвиває колосальну бюрократію, що охоплює, мов павутиння, всю країну і все собі підкоряє... Радянська держава стала такою ж, як і будь-яка деспотична держава, вона діє такими ж засобами, брехнею та насильством"¹⁵.

Такі загальні ідейно-теоретичні засади, на яких базувалась бердяєвська концепція російської революції як явища світового масштабу, але в той же час глибоко національного, породженого своєрідністю історичного шляху Росії. На початку XX ст. ця своєрідність визначалась все наростаючою прірвою між владою і абсолютною більшістю народу, прогресуючим розкладом старої влади, її нездатністю вирішити найболючіші соціальні проблеми. Центальною, найбільш гострою серед цих проблем була аграрна проблема, бо "російська революція можлива була тільки як аграрна ре-

волюція, що спирається передусім на невдоволення селян та на стару ненависть їх до дворян — поміщиків та чиновників... Світ пануючих привілейованих класів, переважно дворянства, їх культура, їх звичаї, їх зовнішність, навіть мова, були зовсім чужі народу - селянству, сприймалися як світ іншої раси, іноземців"¹⁶.

Такі антагонізми реально мали місце в російській дійсності. І слід визнати, що ці протиріччя були створені не більшовиками, останні лише вдало скористалися ситуацією, апелюючи до не найкращих глибинних інстинктів російського народу.

Згідно М.О.Бердяєву, своєрідність російського історичного шляху, рівня культури, ціннісних орієнтацій, психологічних установок більшості народу зумовили те, що в Росії "революція могла бути тільки соціалістичною"¹⁷. Ця думка філософа набуває особливої вагомості в світлі сучасних дискусій про альтернативи більшовицькому режимові. Так чи була реальною ліберальна альтернатива Жовтню? Адже російський лібералізм мав певні традиції в суспільно-політичному житті країни попереднього часу, а напередодні і в ході революції взагалі був представлений досить впливовими силами, фактично інтелектуальною елітою держави. На це питання Микола Олександрович дає однозначно негативну відповідь. На його думку, ліберальний рух, пов'язаний з кадетською партією, Державною думою не мав достатньої соціальної опори. Західні культурні, політичні, морально-етичні цінності, з якими вони пов'язували майбутнє Росії, були близькі, зрозумілі освіченій частині народу, але, на жаль, не мали достатньо глибокого коріння в духовному житті переважної частини населення, сприймалися ним, як чужі. Більшість, засліплена історичним нетерпінням, бажала отримати все і відразу, тому й пішла за більшовиками, які обіцяли все, що приваблювало маси. Через це "в Росії, — стверджував вчений, — революція ліберальна, буржуазна, яка вимагала правового ладу, була утопією, що не відповідала російським традиціям та пануючим в Росії революційним ідеям"¹⁸. Таким чином, своєрідність історичного шляху Росії зумовила і своєрідність її революції: утопізм та реалізм в звичайному розумінні помінялися місцями. "Самий великий парадокс в долі Росії і російської революції полягає в тому, — вважав М.О.Бердяєв, — що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Більшовизм...же виявився ... і найбільш відповідним деяким споконвічним російським традиціям та російським пошукам універсальної соціальної правди, зрозумілої максималістські, і російським методам управління та панування насильством". Микола Олександрович ще і ще раз звертає увагу на негативні риси, як зараз говорять, менталітету більшості російського народу: "...абсолютизація держави і деспотизм, слабке усвідомлення прав людини та небезпека безликого колективізму"¹⁹. Тому, наполягав він, комунізм є російська доля.

Такої ж думки дотримується і сучасний американський дослідник П.Кенез, який доводить, що Тимчасовий уряд зазнав невдачу саме тому, що в умовах російської дійсності 1917 р. намагався проводити ліберально-реформаторську політику. Він навіть відзначає, що "якщо б не було більшовиків і Ленін ніколи не повернувся з еміграції, Росією все одно не можна було б керувати на основі ліберальних та соціал-демократичних принципів"²⁰.

З глибинами національної свідомості російського народу пов'язана ще одна відмінна риса, особливість революції — її месіанство. М.О.Бердяєв вважав російський комунізм трансформацією старої російської месіанської ідеї, але спотвореною радикальною інтелігенцією. Тому, з одного боку, беззастережно засуджуючи атеїзм комуністів, а тим більше їхню практику побудови нового суспільства: командно-адміністративні методи управління, примусову колективізацію, використання праці ув'язнених, боротьбу із "старою" культурою, масовий терор й т.п.; з іншого - вчений бачив в комуністичній ідеї і позитивні риси: спрямованість на досягнення соціальної справедливості, братерства людей, подолання класових відмінностей²¹. І саме ці, останні, риси заслуговують, як вважав вчений, на поширення в цілому світі. Революція, таким чином, дає можливість здійснити нову спробу втілити в життя не здійснену раніше національну месіанську мрію. "Російський народ, — писав з цього приводу М.О.Бердяєв, — не здійснив своєї месіанської ідеї про Москву як Третій Рим... Менш за все, звичайно, петербурзька імперія була втіленням ідеї Третього Риму. В ній відбулося остаточне роздвоєння. Месіанська ідея російського народу набувала чи апокаліптичної форми чи форми революційної. Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал, і на Третій Інтернаціонал перейшло багато рис Третього Риму"²². При цьому вчений звертав увагу і на моральний бік месіанства. Він, зокрема, відрізняв суб'єктивні наміри революціонерів та реальні результати їхньої діяльності. Революція "була месіанством універсальним, вона бажала принести всьому світові благо і звільнення від гноблення. Правда, вона створила ще більше гноблення та знищила будь-яку свободу, але робила це, щиро думаючи, що це — тимчасові заходи, необхідні для досягнення вищої мети"²³.

Микола Олександрович розглядав і питання про зв'язок революції з більшовицьким режимом, який в результаті її був побудований. Він висловлював незгоду з поширеною в 30-ті рр. практикою отождолення комуністичної ідеї з радянською дійсністю. Ні Жовтневої революції, ні народженої нею державності він не схвалював, бо для нього, вченого-гуманіста, були неприйнятні принципи, на яких вона базувалась: розгром старої духовної культури, утвердження в країні культу грубої сили, нетерпимість до всякого інакості, перманентні пошуки внутрішніх та зовнішніх ворогів,

пригноблення особи державою тощо. "Шляхом тиранії, — писав філософ, — можна створити тільки тиранію, і більше нічого. Кров породжує кров, насильство — насильство, злоба та ненависть — злобу та ненависть, і породжує навіки. Свобода не створює насильницької економічної організації"²⁴. Особливо негативно оцінював Микола Олександрович сталінський період радянської історії. На його погляд, В.І.Ленін ще не був фашистом... Сталін же — "державник східного, азіатського типу. Сталінізм, тобто комунізм періоду будівництва, перероджується непомітно в своєрідний російський фашизм... йому притаманні всі особливості фашизму: тоталітарна держава, державний капіталізм, націоналізм, вождизм і, як базис, - мілітаризована молодь. Ленін ще не був диктатором в сучасному розумінні слова. Сталін вже вождь — диктатор в сучасному фашистському сенсі". "Комунізм огидний саме своїми фашистськими рисами. Фашизм та комунізм - близнюки й вони однаково породжені кров'ю світової війни, однаково зрікаються спадщини людяності, що сягає витоків християнства"²⁵.

Критично ставлячись до революції і тим більше до встановленого нею режиму, М.О.Бердяєв охарактеризував наслідки революції не так однозначно негативно, як цього можна було сподіватись від її ідейного противника. Одною із заслуг комунізму, вважав вчений, було врятування російської державності. Засуджуючи "моральну потворність більшовиків", він в той же час бачив в них носіїв твердого державницького начала, противників революційного хаосу. Причому зробилося ними це не тільки за допомогою одного тільки насильства, важливою була і агітаційно-пропагандистська обробка свідомості мас для переконання їх у здійсненості комуністичної ідеї. "Народні маси, — вважав М.О.Бердяєв, — були дисципліновані та організовані в стихії російської революції через комуністичну ідею, через комуністичну символіку. В цьому безперечна заслуга комунізму перед російським народом. Росії загрожувала повна анархія, анархічний розпад, він був зупинений комуністичною диктатурою, яка знайшла гасла, яким народ погодився підкоритися"²⁶.

Яким же бачилося М.О.Бердяєву майбутнє держави? Це принципове для розуміння його концепції революції питання. Він вважав комунізм хворобою, якою треба перехворіти, народний організм зрештою її подолає. Але мова йде саме про подолання, поступове видужання, а не про спробу його штучного знищення. "В комунізмі, — писав вчений, — є своя правда і своя неправда. Правда — соціальна, розкриття можливості братства людей і народів, подолання класів; неправда — в духовних основах, що призводять до процесу дегуманізації, до заперечення цінності всякої людини, до звуження людської свідомості, яке вже було в російському нігілізмі". Ось ця очищена, звільнена від брехні правда і має прийти на зміну комунізму²⁷. Тобто М.О.Бердяєв вважав, що породжений революцією радянсько-комуністичний лад був не історичним

глухим кутом, а закономірним етапом російської історії. Це положення в сучасних пострадянських умовах має, мабуть, не тільки теоретичне значення.

Таким чином, загальний підхід М.О.Бердяєва щодо визначення історичного значення російської революції становить безумовний інтерес не тільки для тих, хто цікавиться минулим, але й для тих, хто шукає відповіді на злободенні питання сучасності. Неоднозначне відношення мислителя як до самої революції, так і до її наслідків зумовило своєрідне, досить складне його місце в ідейній боротьбі свого часу. Радянське керівництво бачило в ньому злобно-го ворога революції, ярого антикомуніста, ідеолога білої еміграції, представники ж останньої звинувачували його в захисті більшовизму, навіть "ЧК та Соловків", "захопленні Радами". Не з усіма поглядами вченого, на наш погляд, можна сьогодні погодитись. Його концепція революції не позбавлена певних протиріч: з одного боку, він говорив про те, що революція знищила будь-яку свободу, створила тотальну систему гноблення людини, з іншого, — відзначав, що революція пробудила та вивільнила величезні сили народу. Але в цьому, мабуть, й полягала суперечливість революційних катаклізмів. Підхід М.О.Бердяєва до вивчення революції повчальний і тим, що являє собою приклад вдалого поєднання досить об'єктивного наукового аналізу з особисто-емоційним до неї відношенням. Звичайно, серйозний дослідник революції при самому доброзичливому, чи навпаки, негативному до неї відношенні не повинен ухилятися від висвітлення (і оцінок!) її темних, так само як і світлих, оптимістичних сторін. Такі оцінки не можуть не мати емоційного забарвлення. І все ж, уникаючи спрощених морально-етичних оцінок революції, ставши над власними обставинами (за свою опозиційну діяльність Микола Олександрович затримувався царськими властями, неодноразово заарештовувався і в радянський час більшовицькою "ЧК", а в 1922 р. разом з іншими "філософами-ідеалістами" був висланий з країни), він вважав революцію подією всесвітньо-історичного масштабу, уроки якої мають бути повчальними для цілого людства.

Примітки:

1. Wildman A. *From Editor // The Russian Review*. - 1991. - V. 50. - P. III - XVIII; Huntington S.R. *The Class of Civilizations? // Foreign Affairs*. - 1993. - V. 72. - P. 18-29.

2. Бердяев Н.А. *Русская религиозная мысль и революция // Версты (Париж)*. - 1928. - № 3. - С. 58.

3. Бердяев Н.А. *Самопознание*. - Л., 1991. - С. 220.

4. Бердяев Н.А. *Философия неравенства*. - М., 1990. - С. 25-26.

5. Там само. - С. 32; Див. також: Бердяев Н.А. *Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности*. - М., 1990. - С. III-IV; Бердяев Н.А. *Самопознание*. - С. 231.

6. Бердяев Н.А. *Философия неравенства*. - С. 38-39.
7. Там само. - С. 40-41.
8. Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - М., 1990. - С. 99.
9. Там само. - С. 106-108.
10. Там само. - С. 108.
11. Бердяев Н.А. *Самопознание*. - С. 240.
12. Бердяев Н.А. *Христианская совесть и социальный строй (Ответ С.Л.Франку) // Дмитриева Н.К., Моисеева А.П. Философ свободного духа Николай Бердяев. Жизнь и творчество. - Ч. II. - Из наследия. - М., 1993. - С. 165.*
13. Там само. - С. 167.
14. Бердяев Н.А. *Прельщение и рабство коллективизма // Дон. 1990. - № 2. - С. 166.*
15. Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - С. 119.
16. Там само. - С. 111.
17. Бердяев Н.А. *Русская идея. О России и русской философской идее*. - М., 1990. - С. 263.
18. Там само.
19. 19 Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - С. 93, 153.
20. Kenez P. *The Prosecution of Soviet History: A Critique of Richard Pipes' The Russian Revolution // The Russian Review. - 1991. - V. 50. - P. 350.*
21. Бердяев Н.А. *Русская идея...* - С. 264-265.
22. Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - С. 117-118.
23. Бердяев Н.А. *Русская идея...* - С. 264.
24. Бердяев Н.А. *Выдержки из писем к г-же Х. // Дмитриева Н.К., Моисеева А.П. Философ свободного духа Николай Бердяев. - Ч. II. - С. 240-241, 243.*
25. Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. - С. 120; Бердяев Н.А. *О современном национализме // Философские науки. - 1991. - № 3. - С. 101.*
26. Бердяев Н.А. *Русская идея...* - С. 265.
27. Там само. - С. 264-265.

Ліхачова О.Є.

ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНИЙ ЧАСОПИС "КНИГАРЬ" ПРО НАЦІОНАЛЬНО - ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНАТУ П.П. СКОРОПАДСЬКОГО

Літературно-критичний часопис "Книгарь" з 1917 року друкувався українською мовою видавництвом "Час" у Києві і виходив у світ щомісяця.

Започатковуючи це видання, його редактори В.Королів-Старий та М.Зеров вважали необхідним надавати читачам об'єктивний огляд найбільш цікавих творів, вказувати на нові тенденції та потреби сучасної літератури. Саме тому повна назва цього видання — "Книгарь". Літопис українського письменства". В часопису розміщувались рубрики, присвячені історичним творам, публіцистиці. Велика увага приділялась літературі економічного змісту, котра була об'єднана у розділі "Економіка". Декілька розділів містили критичні публікації щодо художніх творів, для цього існували рубрики "Красне письменство", "Поезія", "П'єси і театр". Дуже серйозна увага приділялась літературі, призначеній для дитячого виховання, для цього виділялись рубрики "Видання для дітей" та "Педагогіка і школа". Розділ "Релігія і церква" містив критичні відгуки і статті з тем духовного і релігійного характеру. З історичної точки зору багато цінної інформації можна знайти у розділах "Хронологія" і "Літературне життя", що розміщувались у кінці журналу, і були присвячені творам, які були щойно надруковані, сповіщали вони також про творчі плани майстрів слова.

Все вище сказане дозволяє, на наш погляд, не тільки уявити картину тогочасного життя, але і найбільш об'єктивно розглянути дуже складний період для Української держави — період гетьманату П.П.Скоропадського, з'ясувати основні напрямки та проблеми національно-державного будівництва, відношення української інтелігенції до цих подій. Для цього буде доцільним проаналізувати номери журналу, з квітня по жовтень 1918 року, які мають безпосереднє відношення до періоду, що розглядається.

Однією з найважливіших тем, що турбувала українських літераторів, була тема Світової війни. Матеріали з цього питання можна розділити на дві групи. До першої групи відносяться твори, автори яких роблять спробу з'ясувати причини початку цього світового конфлікту. Крім того, вони намагаються робити прогнози відносно шансів на перемогу тієї чи іншої сторони. Так, критична стаття О.Грудницького повідомляє про вихід у світ книги В.Левинського "Причини Світової війни", в якій автор до головних причин відносить капіталістичний устрій державного механізму і національну неволю багатьох народів¹. Стаття К.Лоського присвячена книзі Євгена Левицького під назвою "Листи з Німеччини", автор якої пов'язує силу цієї держави з її національною єдністю². Критик, в свою чергу, радить ознайомитись з цим твором всім, "хто хоче освітити перед собою до певної міри можливе майбуття рідної землі, оскільки це майбуття буде зв'язане з Німеччиною"³.

Другу групу складають твори авторів, яких хвилює дуже важливе після приходу до влади П.П.Скоропадського питання взаємовідносин між Німеччиною та Україною. Цьому присвячена стаття С.Єфремова, яка пов'язана з виходом у світ книги М.Залізняка "Державний устрій Німеччини". Автор підкреслює, що "доля по-

ставила Україну в надто близькі стосунки до центральних держав, і до німців маємо тепер оказію придивлятися не здалеку"⁴. О.Грудницький — автор рецензії на книгу Д.Донцова "Міжнародне положення України і Росія" підтримує позицію проти всякого зближення з будь-якою державою⁵. Він приводить цитату Д.Донцова: "В'язатися душею і тілом з Німеччиною нам також не має смислу...", і далі "...не федерація, а кооперація з тим, хто в даний момент потрібен"⁶.

У 1918 році вийшов твір М.Грушевського "Sub divo. Оповідання. Начерки. Замітки". Критик В.Страшкевич оцінює його як "белетристику, повну песимізму"⁷. І цей настрій, безумовно, теж пов'язаний зі Світовою війною. "Бідніє, вироджується і завмирає життя від сих некорисних змін під рабівничою і жадною рукою чоловіка --- сього ненаситного, погибельного племені, котрого черево — могила для всього живучого..."⁸. М.Грушевський читає: "Чи перекусають себе нарешті на смерть сі заїлі комахи і звільнять землю від своєї неситої злости й знищення"⁹?

Тему війни підіймає і "Стрілецький календар - альманах на 1917 р.", який присвячено "Тим що впали в 1914 - 1916 рр"¹⁰. На огляді цього твору треба зупинитися тому, що рецензію до нього написав С.Петлюра. Його запросив до редакції "Книгаря" на розмову В.Королів-Старий, з яким С.Петлюра навчався колись у бурсі. Їх розмова стосувалась боротьби за посаду Голови Київського губерніяльного земства¹¹. С.Петлюра, як звісно, певний період вагався, але обіцяв взяти на себе у журналі відділ військової літератури і написати про її потреби. Тому у статті він не тільки підкреслює, що альманах написаний здебільшого січовими стрільцями, які таким чином шанують пам'ять про загиблих, а також наголошує, що друкується мало літератури з військової тематики. "Можна з щирим серцем рекомендувати "Стрілецький альманах" нашому війську і всім, хто хоче знати про ті криваві жертви, серед яких ми йдемо до відбудування самостійності нашого краю"¹². Ця тема звучить і в критичному відгуку С.Петлюри на "Військово - науковий Вісник Генерального штабу", перша частина якого побачила світ у 1918 році. Спираючись на це видання, автор зазначає, що військові керівники мало знають історію України, або вона їх нічому не навчила. Він вимагає від авторів, які пишуть на військову тему, більш наукового і систематизованого підходу¹³.

В умовах проведення політики українізації, яка була започаткована гетьманом П.Скоропадським, постало питання функціонування української мови, перекладу іншомовної літератури. З цього приводу важливо зосередити увагу на статті С.Петлюри, що була надрукована у листопаді 1918 року, де він дуже докладно характеризує цю проблему¹⁴. З його точки зору проблема полягає в тому, що безсистемно друкуються переклади іншомовних видань, матеріалів, які випадково потрапляють до редакцій, де їх відбір но-

сить суб'єктивний характер. Змінити такий стан речей можливо тільки залучивши до справи авторитетних фахівців українських університетів, професорів Академії наук, діячів Українського Наукового товариства. Саме вони повинні "подбати про те, щоб на українській мові з'явилися кращі наукові твори світової літератури, так бажані і потрібні нам для збагачення та зміцнення нашої культури... Видання належного реєстру чи списку книжок з різних галузей людського знання, на всіх мовах... було б у великій допомозі приватним видавничим товариствам"¹³. С.Петлюра підкреслює, що видавництва не повинні обмежувати свою діяльність тільки перекладами з німецької мови, бо це завадить інтересам справи.

У "Книгарі" дуже багато уваги приділялось перекладацькій справі, що в певній мірі дозволяє робити висновки про хід реформ. Аналізуючи розділи "Книгаря", присвячені літературним новинкам, стає можливим виділити декілька основних напрямків. Перший — переклади іншомовних класиків світової літератури. Треба зазначити, що автори критичних статей пильно придивлялись до якості літературного перекладу цих видань. Так, у жовтневому "Книгарі" розміщена стаття щодо перекладу виданням Й.Маєвського книжки Джека Лондона "Бог батьків"¹⁴. Критик В.Старий вважає цю працю "очевидною дискредитацією українського слова, ...бо такого сполучення слів, таких форм вислову, такої орфографії не доводилось бачити"¹⁵. Але були і більш вдалі приклади. До них критики "Книгаря" відносять, наприклад, переклад твору Рабіндраната Тагора "Садівник". І хоча відмічено, що автор перекладу не завжди поетично передає мову оригіналу, але в цілому ця робота дуже вдала¹⁶. Загальний настрій щодо перекладів іншомовних авторів передає стаття Павла Багацького, присвячена перекладу творів Гергарта Гауптмана: "З утіхою вітаємо цих європейських гостей в нашій літературі і сподіваємось, що це лише перші ластівки нашої весни"¹⁷.

Другий напрямок, що містить інформацію про хід реформ, це видання словників і підручників з української граматики. За 7-8 місяців 1918 року у Києві було здійснено більше семи видань російсько-українського словника. "Словники і граматики української мови тепер, здається, найпопулярніші у нас книжки. Це поводири на широкому шляху українізації нашої держави"¹⁸. Але їх якість не завжди відповідала потребам: вибір слів був часто випадковим, не завжди співпадав з поставленою метою. До вдалих експериментів було віднесено роботу Комісії Міністерства шляхів, яка видала "Термінологічний збірник міністерства шляхів" і два словники — Московсько-Український Термінологічний (де наводились, наприклад, українські назви зупинок, типові написи залізничних помешкань) і Українсько — Московський словник¹⁹. Треба зауважити, що робились переклади творів і російських авторів. Так, наприклад, "Книгар" розповідає про цікавий випадок. Учні четверто-

го класу Катеринославської гімназії на уроках зробили переклад одного з творів Д.Маминого-Сибіряка. Причому зробили бездоганно, не порушивши художньої цілісності оригіналу. "Напрямок у вивченні рідної мови, що дає такі добрі наслідки, веде дітей до розуміння і володіння рідною мовою... привчає до праці на користь рідної ідеї і обдаровує нашу літературу кращими зразками російської літератури"²².

Розглядаючи "Книгар", не можна не здивуватися наскільки серйозно критики придивлялись до літератури, яка була зорієнтована на дитячу аудиторію. Деколи рецензії дитячої літератури більш критичні, вони звертають увагу не тільки на якість самого твору, а і на ілюстрації, на якість паперу. І це в той час, коли бракувало будь-якого паперу, і з цієї причини припиняла своє існування велика кількість видань. Такі критичні статті присвячені, наприклад, виданню українських казок, перекладу казки Д.Маминого-Сибіряка²³. У зв'язку з цим, не можна не приділити уваги діяльності органів освіти. В умовах розбудови держави саме вони повинні були проводити у життя програму реформування всіх освітніх закладів. Так, вже у жовтневому номері "Книгаря" розміщена рецензія на книгу "Поміч учителю в справі національного виховання"²⁴. Це був перший випуск, виданий Секретарством Справ Освітніх. Ця робота мала у собі показчик книжок для шкільних бібліотек, з історії України, літератури, географії, реєстр оригінальних сорока дев'яти п'єс, двадцяти чотирьох перекладних п'єс (навіть надавався список необхідних декорацій), перелік музичних творів. Видання містило також портрети українських письменників та гетьманів. Необхідно звернути увагу на те, що у виданні містився показчик книжок для екскурсантів, а також адреси книгарень, де можна було придбати вищевказану рекомендовану літературу.

Проблеми, які постали перед освітою висвічувались і у критичній статті В.Дурдуковського, присвяченій виходу у світ "Книги казок віршем" Б. Грінченка. Відмічаючи безумовні здобутки цієї праці і зосереджуючись на її виховному значенні, автор пише: "Перед свідомим громадянством, особливо перед учителем тепер ціле море негайної роботи: треба скласти шкільне видання наших кращих письменників, подбати про поповнення відповідним матеріалом наших шкільних бібліотек, треба надати всій шкільній освіті рідного національного характеру, щоб наша школа була справді українською школою"²⁵.

Потрібно зупинитися на ще одному прикладі, який дуже яскраво, на наш погляд, характеризує суспільний напрямок діяльності органів освіти. У номері за серпень-вересень 1918 року "Книгаря" було надруковано оголошення Видавничого відділу Міністерства народної освіти про започаткування конкурсу на видання підручників для українських шкіл рідною мовою. Було запропоновано

підготувати підручники з історії всесвітньої літератури, географії, історії українського письменства. Умовами конкурсу були призначені наступні премії: за перше місце — десять тисяч карбованців, друге місце — п'ять тисяч карбованців²⁶.

Велику увагу редакція приділяла творам, присвяченим розвитку національного мистецтва. Так, у 1918 році на сторінках "Книгаря" було розміщено рецензію на книгу М. Голубця "Українське мистецтво. Вступ до історії". У книзі розглянуто історію будівництва, малярства, різьбярства в Україні. Автор критичної статті В.Модзалевський полемізує навколо питання відношення І.Репіна та інших художників до українських майстрів "невже для того, щоб ввійти в історію українського мистецтва треба бути українцем за походженням"²⁷.

У збірнику була надрукована стаття О.Кошиця з приводу виходу у світ книги "Народні мелодії з голосу Лесі Українки", які записав та уклав її чоловік К.Квітка. Автор статті зупиняє увагу читача на тому, що з одного боку, "весь час твердиться, що пісня — це душа українського народу, що вона повинна зайняти відповідне місце не тільки в кабінеті літератора та історика, але й на концертній естраді, в школі, в родині"²⁸. А з другого боку, пісня в народі вмирає. З точки зору О. Кошиця народ під впливом нових історичних подій та соціальних потрясінь забуває стару пісню або починає користуватися чужою, "а наші композитори, що в зв'язку з політикою національного відродження почали рости, як гриби, забувають, що національні таланти мають і корінь національний"²⁹. Він порушує питання про те, що майже зовсім не ведеться наукових досліджень народної української пісні, а якщо вони є, то робляться за кордоном. Повідомляється важлива інформація, що при музичнім Відділі Міністерства Народної Освіти засновано етнографічну секцію, запрошено фахівців, етнографів, музикантів. Але через брак коштів обробляється тільки той матеріал, що надсилають і приносять до Відділу.

Окремий розділ "Книгаря" присвячений економіці. Його рецензентом виступав здебільшого В.Яковлів, який знайомив читачів з найбільш цікавими, значними та сучасними творами економічної думки. Так, у квітні 1918 року з'явилась праця І.Чопівського "Економічні нариси. Природні багатства та велика промисловість України", де були зібрані останні, на той час, статистичні відомості про природні багатства України. В.Яковлів у своїй статті пише про задачі, які стоятимуть перед Українською державою у найближчому майбутньому. "Молодій Українській державі, що вперше стає на ноги самостійності та незалежності, необхідно підрахувати не тільки свої духовні, культурно-політичні сили, а й матеріальні засоби, які дадуть можливість Україні існувати і розвиватися"³⁰. До речі, економічному потенціалу України присвячена і друга праця І.Чопівського — "Цукрова промисловість на Україні"³¹. Спираю-

чись на статистичні дані і економічну кон'юнктуру ринку, саме з розвитком цієї галузі він пов'язує економічний розвиток держави. На його думку, цукрова промисловість "це той міцний фундамент, на якому переважно будуватиметься державний бюджет"³².

Питання політико-економічного характеру підіймаються у книзі П.Я.Стебницького "Украина в экономике России", яка видана російською мовою у 1918 році у Петрограді³³. Автор наполягає на тому, що у теперішніх стосунках між двома державами, безперечно, винна Росія. Саме її політика призвела до того, що Україна почала вимагати спочатку національно-культурну автономію, потім перейшла до вимог федерації, і, нарешті, звернула на шлях самостійності. Але це не значить, що Україна повинна зовсім відокремитись від будь-яких стосунків з цією державою. Майбутнє автор уявляє як "вільний економічний союз двох дружніх сусідніх держав з певними гарантіями і певними економічними вигодами... Від такого союзу в майбутньому буде користь для обох держав"³⁴. Треба зазначити, що схожі думки відносно політичних стосунків України і Росії висловлює і автор книги "Самостійна Фінляндія" Герман Гуммерус, яка вийшла друком у Києві у 1918 році. Свою книгу він писав в період існування Тимчасового уряду, політика котрого, він вважає, і примусила "народи Фінляндії, України і інші, що з самого початку домагались федеративного устрою Російської держави, перейти до думки про необхідність самостійності"³⁵. Ще одна стаття, надрукована у червні 1918 року, на наш погляд, надає інформацію про економічний розвиток України у цей період. В ній йдеться мова про щойно створений Всеукраїнський союз споживчої кооперації, та про видання друкованого органу цього союзу під назвою "Кооперативна Зоря". Критик П.Пожарський пише з цього приводу: "Українська споживча кооперація — вже не вигадка, а реальний факт"³⁶.

Звернемось до рубрики "Літературне життя" за серпень - вересень 1918 року. У ній розміщена об'ява, яка дозволяє зробити деякі висновки стосовно діяльності Управління Мистецтв і національної культури у цей період. Цей заклад спільно з комісією по скликанню Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, який заплановано було провести з 8 по 21 вересня 1918 року, організовує виставку українського друку³⁷. Ця виставка, присвячена з'їзду, повинна була виконати одночасно дві справи: показати взагалі весь український друк за останні роки, а також матеріали цієї виставки можна було б укласти в бібліографічний підручник бібліотекаря. Але перед комісією постала велика проблема, пов'язана з пошуком матеріалів до цієї виставки. "Пошук матеріалів завдяки великому попиту на українську книжку вже вичерпано"³⁸. Тому комісія звертається з проханням до видавництв надіслати всі видання у двох примірниках. Скласти і

надіслати повний каталог всіх видань, в якому була б висвітлена робота видавництва щомісячно, а також вказати кількість примірників кожного видання. До програми Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів входили, до речі, пункти про утворення Національної бібліотеки, видання українського бібліографічного показника. З'їзд повинен був розглянути питання про створення Центрального інформаційного бібліотечного бюро. Зокрема, підіймалось питання про увільнення книжок від митного збору³⁹. Слід звернути увагу, що ще у червні місяці у "Книгарі" з'явилося оголошення Бібліотечно-архівного відділу Міністерства Народної Освіти, в якому містилась інформація про укладення книжного фонду Української Національної бібліотеки. У зв'язку з тим, відділ заявляв про свою готовність придбати у власників книжні збірки, які б вони хотіли продати⁴⁰. Взагалі, "Книгар" неодноразово порушував на своїх сторінках проблему створення українського бібліотечного показника. Про це говориться у статті С.Кондри "Завдання української журнальної бібліографії"⁴¹. Він пропонував зареєструвати всі видання, які виходять у світ українською мовою, а з російськомовних видань ті, що присвячені суто українським справам. Дуже велику і важливу роботу проводила бібліографічна комісія Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. У жовтневому номері "Книгаря" розташована інформація про те, що комісія видає четвертий том "Матеріалів до української бібліографії". А за термін 1916 - 1918 років вона вже випустила у світ Шевченківський бібліографічний показник, та перелік творів І.Франка⁴². У липневому номері "Книгаря" містилась інформація, що безпосередньо стосується організації бібліотечної справи в Одесі. В цій замітці розповідається про те, що Одеське Наукове товариство утворило бібліотечну комісію, яка проводила роботу з об'єднання бібліотек Одеси і Одеської області в єдину структуру⁴³.

У розділі "Видавнича хроніка" жовтневого номеру "Книгаря" було розміщено оголошення про початок випуску Міністерством закордонних справ свого "офіційного" органу⁴⁴. Повідомлялось, що метою цього видання буде інформація Європейських країн про політичне життя України, про міжнародні стосунки з іншими державами. Зазначимо, що видання виходило в світ німецькою мовою. Проблемами інформації займались в Україні у цей період ще Пресбюро, яке існувало у Києві та Українське телеграфне агентство. Про те, як вони виконували доручену справу, говорить докладніше стаття Г.Гасенка, надрукована у червні 1918 року у "Книгарі"⁴⁵. Розглядаючи зарубіжну пресу, автор намагався з'ясувати відношення різних видань до українського питання. Висновки, до яких він прийшов, були дуже невтішними. По-перше, зарубіжна преса в своїй більшості ставиться до України неприхильно. По-друге, вона

зовсім не інформована про Українські справи. Автор пропонує, якщо уряд не впорається у найближчі часи з цією проблемою, то треба громадськості самій зайнятися організацією таких установ за кордоном. Ці установи могли б не тільки вести пропаганду і агітацію на користь України, а й інформувати українців про настрій, погляди і події в Європі. "Треба, щоб не вважали нашу справу тимчасовим, неприємним європейським непорозумінням, одним з ненормальних явищ цієї війни, яке повинно зникнути, як неможлива і штучно утворена комбінація"⁴⁶.

Примітки :

1. Книгарь. Літопис українського письменства. - 1918. - Жовтень. - С.836.
2. Там само. - С. 835-836.
3. Там само. - С.836.
4. Там само. Червень. - С.569-570.
5. Там само. - С.567.
6. Там само. - С.587-568.
7. Там само. - Жовтень. - С.840-842.
8. Там само. - С.840.
9. Там само. - С.841.
10. Там само. - С.837-839.
11. В.Іванис. Симон Петлюра Президент України. - Торонто, 1952. - с.255.
12. Там само. - Жовтень. - С.839.
13. Там само. - Червень. - С.592-595.
14. Петлюра С. Про перекладну соціалістичну літературу.(З приводу виданнів "Знаття - то сила") // Книгарь. Літопис українського письменства. - 1918. - Листопад. - С.885-888.
15. Там само. - С.886.
16. Там само. - Жовтень. - С.844-845.
17. Там само. - С.845.
18. Там само. - Серпень - вересень. - С.751-756.
19. Там само. - Жовтень. - С.831.
20. Там само. - Листопад. - С.907.
21. Там само. - С.913.
22. Там само. - Серпень - вересень. - С.739.
23. Там само. - Жовтень. - С.845-847; Там само. - Листопад. - С.905-906.
24. Там само. - Жовтень. - С.847-849.
25. Там само. - Червень. - С.586.
26. Там само. - Серпень - вересень. - С.789.
27. Там само. - Жовтень. - С.852-854.
28. Там само. - Серпень - вересень. - С.763.
29. Там само. - Серпень - вересень. - С.766.

30. Там само. - Квітень. - С.452.
31. Там само. - Червень. - С.570-572.
32. Там само. - С.571.
33. Там само. - Листопад. - С.893-894.
34. Там само. - С.894.
35. Там само. - Серпень-вересень. - С.703-704.
36. Там само. - Червень. - С.597.
37. Там само. - Квітень. - С.793-794.
38. Там само. - С.794.
39. Там само.
40. Там само. - Червень. - С.609.
41. Кондрі С. Завдання Української журнальної бібліографії // Книгарь. Літопис українського письменства. - 1918. - Листопад. - С.878-935.
42. Там само. - Жовтень. - С.850-851.
43. Там само. - Липень. - С.637.
44. Там само. - Жовтень. - С.867-868.
45. Гасенко Т. Україна в освітленні Європейської преси // Книгарь. Літопис українського письменства. - 1918. - Червень. - С.555-562.
46. Там само. - С.562.

РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

Гончарук Т.Г., Пригарін О.А.

**НАСЛЕДИЕ ДЕ-ВОЛАНА: ИЗ ИСТОРИИ ПОРТА, ГОРОДА,
КРАЯ. -Одесса: Астропринт, 2002. -256 с.**

У 2002 році побачило світ видання "Наследие Де-Волана", авторами-упорядниками якого є М.П. Павлюк та Т.М. Гліб-Кошанська. Окрім передмови та двох ґрунтовних статей, присвячених діяльності визначного інженера Ф.П.Де-Волана на півдні України та його службі Російській імперії загалом (автор Т. Гліб-Кошанська), видання містить низку джерел та їх перекладів із Петербурзьких архівів.

Головну частину видання складає переклад з французької опису "провінції Єдисан" або "Очаківської області" Ф.Де-Волана 1792 р. Це унікальне для вивчення історії нашого краю джерело вперше публікується в повному варіанті. Опис містить відомості про географію краю, його флору і фауну, топоніміку, етнічний склад та заняття населення, наявність руїн та інших залишків більш давніх поселень тощо.

Важливе значення для сучасних дослідників має етнографічний аспект праці Ф.Де-Волана. У "Описі землі Єдисан" міститься чимало матеріалу, який дозволяє відтворити етнокультурну ситуацію у Буго-Дністровському степовому межиріччі кінця XVIII ст. Особливо ці характеристики стосуються III розділу — "Топографічного опису Провінції" та IV — "Про сучасне населення Провінції". В цьому плані відзначимо лише головні з моментів евристичного потенціалу опису.

Багатий топонімічний матеріал, а також детальні описання старожитностей краю робить працю Ф.Де-Волана унікальним джерелом щодо турецько-ногайської минувшини. Автор наводить широкий емпіричний матеріал залишків перебування в "Очаківському степу" тюркського населення. Топонімічні дані збігаються з відомостями картографічного матеріалу. Цінним є пояснення та уточнення про характер цих поселень, наявності окремих пам'яток, а також спроби розкрити значення тих або інших поселень в регіоні.

Ще одним моментом корисним для сучасного дослідника є детальна картина розселення в "Провінції" окремих етнічних груп. По кожному з існуючих на той час міст, сіл, хуторів Ф.Де-Волан наводить відомості про кількість родин та будинків, склад населення, нерідко — з історичною ретроспективою. Автор виокремлює і вказує місця компактного проживання українських козаків, молдаван, болгар, поляків, росіян старовірів, греків, євреїв.

Щоправда, за звичаєм того часу, інколи його поняття мають не етнічний, а скоріше соціально-політичний зміст. Наприклад, під "молдаванами", можливо, інколи описувалися "вихідці з Молдавських земель". Те ж саме вірогідно мало місце і для поляків ("вихідці з колишньої Речі Посполитої"). Однак в цілому дані Ф.Де-Волана є унікальними. Вони дозволяють відтворити регіональну історію та культуру повсякденності окремих спільнот. Слід відзначити також першу в історіографії спробу районувати "нові" землі, розподіляючи "Ханську Україну" на горішню та нижню частини. Критеріями для нього стали особливості населення та специфіка історичних подій в регіоні.

І як урядовець, і як дослідник Ф.Де-Волан спробував вирішити питання демографічних підрахунків. Рецензована праця містить чимало відомостей про кількість населення за поселеннями та провінції взагалі. Хоча вони мають ймовірний характер, проте їх відносна адекватність підвищує вартість роботи. Тим більше, що всі ці відомості унікальні і не мають належних аналогій. Цікавими є характеристики окремих етнокультурних та соціальних груп. Наводячи їх, автор виступає з позицій типового політика-прагматика. (так, характеризуючи євреїв, Ф.Де Волан слушно зазначає їх роль у засвоєнні регіону, проте ставить запитання: "А чи слід докладати зусиль, щоб колонії такого роду зростали?").

Крім того, опис надає можливості щодо реконструкцій форм господарської адаптації населення в регіоні (розділ V). Зокрема, показується екологічний потенціал Єдисанської землі, можливості його використання, а також синтезу з традиціями сусідніх районів.

Заслужовують на особливу увагу місця опису, присвячені чорноморським козакам. Так, Ф. Де-Волан чітко визначає кордони земель "дарованих" чорноморському війську Г.Потьомкіним, вважаючи, що Очаківську область "випадок вже розподілив на дві частини навпіл дорогою між Бендерами і Соколами (Вознесенськом - Т.Г., О.П.)". "Нижня частина, — пише далі Ф.Де-Волан, — обмежена Богом, усією довжиною чорноморського узбережжя та Дністром і далі, вважаючи дорогу з Сокол точкою та лінією розподілу, мала бути віддана для заселення чорноморським козакам, що раніше були відомі під національним іменем запорозьких козаків". Таким чином, Франц Павлович розшифровує слова відомої пісні А.Головатого про те, що "гетьман" (Потьомкін) дав чорноморцям землю "от Дністра до Богу, границею по Бендерську дорогу".

В описі наводяться відомості про поселення чорноморців (вказано на перебування цих козаків у 35 населених пунктах краю із зазначенням кількості сімей чорноморців у кожному), їх рибні лови, садки, виноградники, вітряки, "мизи", млини, церкви тощо; окремо розглядаються поселення та угіддя, що їх мали кошовий війська З.Чепіга та військовий суддя А.Головатий; вказується на особливе значення для козаків порту Аджидера (Овідіюполя).

Ф. Де-Волян підкреслював успіхи чорноморських козаків у колонізації краю. Можливо він навіть навмисно перебільшував їх, особливо підкреслюючи "корисність" для імперії чорноморців, їх "природну кмітливість", хоробрість під час війни, тощо. Франц Павлович наголошував, що "топографія" краю "ідеально відповідає національному духу козаків". Таким чином, Де-Волян намагався запобігти переселенню чорноморців на р. Кубань. "Навряд чи вони (чорноморці - Т.Г., О.П.) після того, як вже освоїлися тут, погодяться змінити своє місце проживання на півострів Тамань, який їм надали згідно з останніми розпорядженнями," — зокрема писав він. Можна сказати, що Франц Павлович був практично єдиним царським урядовцем, який наважився після прийняття царицею відповідного указу встати на захист козаків, "єдиною негожою рисою яких, вважається їх політична організація" (слова Ф.Де-Воляна).

Серед особливостей опису варто вказати на те, що його автор практично не згадував українське некозацьке населення краю. Говорячи про два десятки населених пунктів, розташованих переважно у північній частині регіону, Ф.Де-Волян взагалі не вказував на етнічну приналежність їх мешканців (наприклад, "села Ананія", що характеризується у описі як "найзначніше поселення... у степу"). Цілком можливо, що, внаслідок вищезгаданих особливостей опису, його автор часто відносив українців до "молдаван" чи "поляків" (так, останні, на думку Ф.Де-Воляна, переважали серед населення сіл Окна, Дубова, Борщі та ін.). Вочевидь, в описі не згадувалася етнічна приналежність навіть колишніх запорожців, що опинилися поза межами "дарованих" чорноморському війську земель (наприклад, мешканців колишнього запорозького Гарду на р. Буг).

Переклад з французької "Записки про Одесу" складеної 1802 року Одеським будівельним комітетом, який також вміщений у рецензованому виданні (публікується вперше), є важливим джерелом, що висвітлює прагнення підприємців тоді ще не дуже великого міста у переломний для нього період. Пропозиції одеситів вражають своєю масштабністю. Автори "Записки", зокрема, просили негайно виділити кошти на будівництво портових споруд; скасувати податі з експорту зерна; створити в місті біржу, контору для обміну паперових грошей та комерційний суд; збудувати лікарню; заснувати комерційне училище; посилити карантинний контроль; покращити благоустрій (більше впливати на якість приватного будівництва, сприяти насадженню дерев, поліпшити постачання води та роботу пошти, тощо); краще організувати роботу поліції та ін.

Заслужовують на особливу увагу пропозиції авторів "Записки" щодо запровадження у місті режиму порто-франко (з детальним обґрунтуванням необхідності цього заходу), а також влаштування міжнародного транзиту через Одесу до австрійських провінцій (особливо Галичини). Схожі думки в кінці XVIII ст. вже висувалися

окремими купцями та чиновниками (Б.Галера, Б.Ганген, Керс-Оглу тощо), однак опублікована "Записка" свідчить, що на початку XIX ст. зазначені ідеї вже оволоділи масами одеситів. Як відомо, міжнародний транзит Одеса-Броди було проголошено у 1806 році, а одеське порто-франко — у 1817 році.

Далекоглядність авторів "Записки" виявляється і в багатьох інших їх пропозиціях. Наприклад, вони бажали, щоб численні казарми, які потворили центр міста, були знесені, пропонуючи на їх місці "вирівняти берег, прокласти два пологих узвози, щоб добиратися з причалів на верх, де буде створено майдан, оточений будинками та зеленими насадженнями, на який б виходили декілька вулиць". Такий проект (спорудження на місці комплексу оборонних казарм Приморського бульвару з майданом та Бульварними сходами) було здійснено в Одесі лише у 1820-40-х рр. Загалом, можна сказати, що опублікована "записка" визначала перспективи розвитку Одеси на декілька перших десятиліть XIX ст.

Рецензоване видання містить також низку інших цікавих матеріалів, що заслуговують на особливий розгляд (формулярний список Ф.Де-Волана, кошториси будівництва фортець у краї, тощо). Видання вдало оздоблене ілюстративним матеріалом, а також копіями карт населених пунктів і планів оборонних споруд в краї, виконаних Ф.Де-Воланом, більшість з яких публікується вперше.

Сурай Ю.І.

В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ДО 140-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) - великий вчений-енциклопедист, історик науки, філософ і громадський діяч, перший президент Академії наук України залишив величезну духовну спадщину своїм нащадкам. Ця спадщина поєднує в собі дві сторони людської культури-природознавчу і гуманітарну. Для більшості освічених людей В.І.Вернадський відомий як провідний вчений з генетичної мінералогії, геохімії, біогеохімії, основоположник вчення про ноосферу. Але глибокий мислитель ні на крок не відходив від проблем філософії, історії, релігії, суспільно-політичного та культурного життя. В той же час внесок Вернадського в розвиток гуманітарних наук ще не достатньо вивчений.

Історіографічний аналіз проблеми показує, що російські вчені зараховують В.Вернадського до списку представників російської культури і взагалі історіографія інтелектуальної спадщини Вернадського довгий час була представлена іменами переважно російських дослідників¹. В 80-ті роки XX ст. життя і творчість Во-

лодимира Івановича стали предметом уваги українських вчених². Однак і зараз у шкільних підручниках, що видаються в Російській Федерації, В.І.Вернадського називають "русским национальным гением"³.

Першу вдалу спробу визначити місце В.Вернадського в історії української культури зробила О. Апанович в двох відомих статтях⁴. В кінці ХХ століття з'явилося ще ряд публікацій українських дослідників, які торкались різних сторін духовної спадщини вченого. Передусім необхідно звернути увагу на статті В.Барякіна, Є.Лучки-Гай, Ф.Вольвача⁵.

Для об'єктивного і всебічного вивчення багатогранної спадщини Вернадського необхідно звернутися до першоджерел, якими є, в першу чергу, твори славетного вченого. Дослідженню місця В.І.Вернадського в історії української культури, його відношення до української ідеї значною мірою допомагає аналіз щоденникових записів, епістолярної спадщини, публіцистики. Ці складові джерельної бази мають унікальну цінність при вивченні означеної проблеми і їх максимальне використання відкриває шлях до обґрунтованих висновків.

Велике значення для виявлення поставлених питань має розгляд умов формування особистості Володимира Вернадського. Більшість дослідників, посилаючись на щоденникові записи Вернадського, звертають увагу на те, що прадід Володимира Івановича по батьківській лінії походив із запорізьських козаків. Мати (із роду Старицьких) в молоді роки спілкувалася з майбутньою дружиною М.І.Костомарова, а її дядько М.І.Гулак був членом Кирило-Мефодіївського товариства. Як писав сам В.І.Вернадський в 1943 році, "В обох родинх були живі національні українські традиції"⁶. Отже, майбутній вчений ріс в атмосфері любові і поваги до української історії і культури. Вернадський згадував, що батько багато розповідав йому про Шевченка, Квітку-Основ'яненка, Куліша, котрих знав особисто. Спільне враження справили на юного В.Вернадського твори М.Драгоманова, з яким пізніше він особисто познайомився в Парижі⁷.

Значної уваги потребує публіцистична праця В.Вернадського "Українське питання і російська громадськість" (1915р.), в якій, на той час уже, екстраординарний академік Вернадський критикує "націоналістичні тенденції у російському суспільстві", звертає увагу на шкідливість роботи С. Щоголева "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма". При цьому Вернадський робить висновок: "Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється від засад правового устрою неминуче..."⁸ Пророчий характер цих слів став зрозумілим значно пізніше.

Взагалі тематика публіцистичних статей Вернадського дуже різноманітна. З неї він постає не лише як вчений, а як громадський діяч, політик. Перша стаття публіцистичного характеру Вернадського вийшла ще в 1904 році. Вона називалася "Про професорський з'їзд" і була пронизана вболіванням за долю вітчизняної науки і культури.

"Професори вищих учбових закладів-університетів і технічних інститутів — ніде в цивілізованому світі не поставлені в теперішній час в настільки принизливе становище, як у нас в Росії", — писав він⁹. Пізніше в своїх статтях, які друкувалися в газетах і журналах ліберального напрямку "Новь", "Московская неделя", "Речь" та ін., Вернадський піднімав питання вдосконалення вищої освіти, організації наукової роботи, становища економіки країни, наслідків російсько-японської війни та ін.¹⁰

Вивчення щоденникових записів Вернадського дає можливість зрозуміти, чому думка мислителя пронизувала всі сфери життя людини і суспільства. "В роботі думки є радість, яка захоплює дух, сила, гармонія", — давав пояснення самому собі Вернадський¹¹. Він усвідомлював велич людського розуму, але в той же час тонко відчував певну обмеженість його пізнавального ресурсу. І саме тому надавав великого значення інтуїції, емоційному досвіду покоління. "Хіба можна пізнати і зрозуміти, коли спить почуття, — писав вчений, — коли не хвилюється серце, коли нема якихось чудесних, якихось невловимих широких фантазій. Кажуть: одним розумом можна все зрозуміти. Не вірте!" В цьому Вернадський наслідував Г.Сковороду, П.Юркевича та інших українських філософів, які розвивали теорію кордоцентризму.

В добу української революції і національно-визвольних змагань 1917-1920 років В.Вернадського поряд з політичними питаннями турбували проблеми науки і культури. Його "Щоденники" цього періоду є унікальним джерелом пізнання його громадсько-політичної позиції, політологічних висновків і душевного стану. В листопаді 1917 року, оцінюючи діяльність Центральної Ради, Вернадський писав: "Ясно, що українська Рада дуже добре веде справу, як політик, все більше і більше збільшує своє значення — але реальний діловий бік дуже не вдалий..."¹²

Розмірковуючи над проблемою української державності, Вернадський в березні 1918 р. робить висновок, що "з Україною буде важке, майже нездійсненне завдання. Створити державу, не спираючись ні на кого. Створити армію і відновити стару традицію? Але ж це зовсім не міцно"¹³. І дійсно в березні 1918 р. Центральна Рада втрачала підтримку народних мас, рівень національної свідомості був не високим та й об'єктивні фактори історичного процесу не сприяли створенню міцної Української держави. Однак, усвідомлюючи це, Вернадський за три тижні до падіння Центральної Ради все-таки констатував: "З Ніночкою (дочка Вернадського — Ю.С.),

коли гуляю, розмовляю українською мовою. Я відрізняюсь від своїх політичних однодумців тим, що вважаю відродження української мови дуже великим позитивним явищем"¹⁴.

В цей період В.Вернадський постійно цікавиться історією України, вивчає історичне минуле українського народу. В щоденникових записах він систематично відзначає, що читає праці М.С.Грушевського.¹⁵ В червні 1918р. Вернадський був у гостях в М.Грушевського. Останній "зустрів і провів надзвичайно люб'язно, навіть по-дружньому"¹⁶, — писав Вернадський. А в своїх спогадах 1943 року Володимир Іванович називає М.С.Грушевського "Видатним українським істориком, людиною величезної ерудиції"¹⁷.

Захоплення Вернадським історичною наукою — надзвичайно цікава сторона його життя і діяльності. Як слушно підкреслює О.М.Апанович, Володимир Вернадський, "вступаючи до університету, навіть вагався у виборі факультету"¹⁸. В його спогадах відбилося його велике зацікавлення історією України. В університеті він написав наукове дослідження про становище закарпатських українців — "Угорська Русь з 1848 року". Вернадський цікавився історичною долею українського козацтва, вивчав історію Південно-го товариства декабристів, історію науки і культури.

В.І.Вернадський був не лише великим вченим-природознавцем, а й видатним істориком. Його історико-наукові дослідження не часто стають предметом уваги наукової громадськості. Чому це так, часткову відповідь дає академік А.Л.Янішин: "Багато його праць по історії науки із-за численних посилань на праці не лише сучасників, а також і на праці вчених епохи Відродження і середньовіччя, на праці арабських, індійських і китайських вчених і філософів нелегко читати"¹⁹. В своїй роботі "Кант і природознавство" Вернадський намагається пояснити методіку своїх досліджень, як історика науки. "Історія наукової думки, — пише він, — подібно історії філософії, релігії чи мистецтва, ніколи не може дати завершеної незмінної картини, яка реально передає дійсний хід подій... тому в історії науки постійно приходиться повертатися до старих сюжетів, переглядаючи історію питання, знову її будуючи і переробляючи"²⁰. Ці слова особливо актуальні для історичної науки, філософії і політології кінця ХХ-початку ХХІ століття. Варто додати, що розвиваючи свої погляди в роботі "Із історії ідей", Вернадський наголошує, що історія науки повинна критично розвиватися кожним науковим поколінням "і не тільки тому, що змінюються запаси наших знань про минуле, відкриваються нові засоби відновлення минулого. Ні! Необхідно знову історично йти в минуле, тому що, дякуючи розвитку сучасного знання, в минулому отримує значення одне і втрачає друге"²¹. Про своєчасність думок Вернадського свідчать і роздуми багатьох сучасних вчених. Достатньо проаналізувати статті О.Реєнта "Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу", В.Потульницького "Українська та світова історична наука"²² та ряд інших.

Визначаючи місце В.І. Вернадського в історії української культури, дуже важливо розглянути його роль як організатора науки в Україні. Вершиною його науково-організаторської діяльності було заснування Української Академії наук, першим президентом якої він став. Поставивши собі за мету згуртувати наукові сили навколо Академії наук, він залучив до роботи комісії визначних вчених з різних спеціальностей. В.Вернадському належить керівна роль у створенні статуту Української академії наук, оформленні домовленостей про книгообмін з петроградськими бібліотеками, закупівлі книг та ін. "Дружно й енергійно пішла творча робота нової Академії наук, — писав в своїх спогадах Вернадський, — ми почували, що робимо велику потрібну справу як у житті України, так і в житті Росії"²³.

Процес створення Української Академії наук та перші роки її діяльності значною мірою відтворюють щоденникові записи В.Вернадського та його епістолярна спадщина. Цікаво відзначити, що майбутнє України Вернадський тісно пов'язував з розвитком науки. В своєму листі академіку О.О.Богомольцю він писав: "Я вірю в велике майбутнє України і Української Академії наук"²⁴.

Вже восени 1919 року у трьох відділах Академії — історико-філологічному, фізико-математичному і соціально-економічному — працювало 26 науково-дослідних кафедр, 15 комісій, кілька комітетів і кабінетів, три інститути, бібліотека. Вивчалася флора, фауна, мінералогія України, готувався історичний словник української мови, видавалися писемні історичні пам'ятки, створювалися музеї.

У 20-30-х та першій половині 40-х років діяльність В.І.Вернадського проходила у Ленінграді і Москві. Але зв'язки з Україною не переривалися. Україна завжди залишалася в його серці і думках. Він стежив за розвитком науки і культури в Україні. Постійно читав українські газети і журнали, був членом Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури і мови²⁵.

Для Вернадського була надзвичайно характерна любов до природи. Як вважають багато дослідників, ця риса особливо властива людям з українською ментальністю²⁶. Але Вернадський не просто любив природу, а намагався як вчений-природознавець зрозуміти взаємозв'язок Людини і Природи. Як слушно зауважує академік М.М.Мойсеєв: "Не дивлячись на появу уявлень про єдність Природи і Людини... ці поняття в ХІХ ст. ще не були взаємозв'язаними в свідомості вчених... Цією зв'язуючою ланкою стало вчення про ноосферу, яке почало формуватися В.І.Вернадським"²⁷.

Розробляючи різні напрямки природознавчих та гуманітарних наук, Вернадський йшов шляхом узагальнень, пошуку закономірностей розвитку природи і суспільства, людського мислення. Вчений не намагався створити якесь нове філософське вчення чи філософську систему. Користь філософії він доводив на конкретних прикладах з історії наукових ідей. Не можна погодитись з думкою

радянських філософів, які вважали, що Вернадський стояв на матеріалістичних позиціях. При цьому відхід Вернадського від матеріалізму в трактуванні деяких питань розцінювався, як "грехопадение" видатного вченого²⁸.

В цьому контексті необхідно розглянути відношення Вернадського до релігії. Вчений високо оцінював роль релігії в історії духовної культури, в розвитку особистості. Він знав, що великі мислителі минулого Коперник, Ньютон, Гете, Гоголь були релігійними людьми і робив висновок, що наука не зможе зламати християнську чи іншу релігію. Цікаво порівняти його записи в щоденнику в 90-х роках XIX ст. і в 20-х роках XX ст. В молодому віці він писав: "Наука не суперечить релігії — таке мало спростовує божественність Христа, не існування християнського Бога, як спростовує існування Аполлона чи Венери"²⁹. Більш чітко він формулює свої світогляди в 60-річному віці: "Я вважаю себе глибоко релігійною людиною... Велика цінність релігії для мене ясна не тільки в тій втілі при тяготах життя, в якій вона часто оцінюється. Я відчуваю її, як глибинний прояв людської особистості. Ні мистецтво, ні наука, ні філософія її не замінять"³⁰. Однак при цьому необхідно зазначити, що Вернадський не був прихильником релігійних ритуалів і церковної обрядовості. А як вчений, одним із шляхів пізнання, загадки життя Вернадський називає шлях "релігійного піднесення, релігійного настрою та релігійної колективної творчості, що триває віками, та особистої релігійної інтуїції"³¹. Разом з тим він називає і "шлях художньої творчості" і "філософське мислення" і "шлях науки"³².

В своїй статті "Думки і зауваження про Гете як натураліста", яка сягає більше п'ятидесяти сторінок, Вернадський розглядає різні сторони творчості великого німецького поета і мислителя і робить висновок: "Це був мудрець, а не філософ... І далі, посилаючись на англо-американського філософа Д.Сантаяну заключає "він був занадто мудрим, щоб бути філософом в звичайному сенсі"³³. Ці слова Вернадського деякі дослідники адресують йому самому, тому що Володимир Іванович "любив мудрість і був мудрим"³⁴.

Багатогранна спадщина В.І.Вернадського ще довго буде джерелом наукових пошуків, досягнень, творчого натхнення. Його творчість завжди залишиться унікальним явищем української і світової культури.

Примітки :

1.Виноградов А.П. Владимир Иванович Вернадский.—Москва—Ленинград, 1947. Гумилевский Л. Вернадский. —М., 1961; Козиков И.А. Философия воззрения В.И.Вернадского. —М.,1963; Баландин Р. Поиски истины: Жизнь и творчество В.И.Вернадского. —М., 1983; Его же, Вернадский жизнь, мысль, бессмертие. —М., 1988; Моисеев Н. Человек и ноосфера. —М., 1990 та інші.

2.Ситник М., Стойко С., Апанович О. В.Вернадський. Життя і діяльність на Україні. -К., 1984.

3.Див.: Сучасність, 2000, №6. -С.88.

4.Апанович О. Перший президент // Наука і культура. -Вип. 22.-К.,1988; Її ж, Україна в духовному світі Вернадського // Золоті ворота, 1991, №3.

5.Барякін В. В.І.Вернадський про ноосферу. // Філософська і соціологічна думка, 1993, №3. Лучка-Гай Є. Чи був В.Вернадський українським націоналістом? // Сучасність, 1997, №1; Вольвач Ф. В.І.Вернадський у контексті доби:потреба нового прочитання. // Сучасність, 2000, №6 та інші.

6.Вернадський В. Із спогадів. Перший рік Української Академії. // Наука і культура. - Вип.22.-К.,1988, с.40.

7.Там само.-С.46.

8.Вернадский В."Украинский вопрос и русское общество"// Дружба народов, 1988, №3.-С.247-254.

9.Вернадский В. Публицистические статьи.-М.,1995.-С.26.

10.Там само.-С.30-34.

11.Вернадский В. Дневниковые записи 90-х гг. XIXв. // Новый мир, 1988, №3.-С.207.

12.В.И.Вернадский. Дневники. 1917-1921.-К.,1994.-С.47.

13.Там само.-С.62.

14.Там само.-С.72.

15.Там само.-С.97,105,107 та ін.

16.Там само.-С.95.

17.Вернадський В. Із спогадів. Перший рік української академії.// Наука і культура. Вип.22.-К.,1988.-С.51.

18.Апанович О. Перший президент.// Наука і культура.-Вип.22.-К.,1988.-С.69.

19.Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки.-М.,1988. Предисловие.-С.3.

20. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки.-М.,1981.-С.191-192.

21.Там само.-С.218.

22.Див.: "Український історичний журнал", 1999, №3; 2000, №3 та інші.

23.Вернадський В. Із спогадів.// Наука і культура.-Вип.22.-К.-С.55.

24.Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского. Письма украинским академиком Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу.-К.,1991.-С.43.

25.Див.: Апанович О. Вказ.праця.-С.68.

26.Українська душа.-К.,1992.-С.15.

27.Мойсеев Н.Н. Человек и ноосфера.-М.,1990.-С.20-21.

28.Козиков А.И. Философские воззрения В.И.Вернадского.-М.,1963.-С.49.

29.Вернадский В. Дневниковые записи 90-х годов XIXв.// Новый мир,1988, №3.-С.214.

30.Вернадский В.И. Дневники.1917-1921.-К.,1994. Примечания.-С. 233.

31.Вернадський В.І. Вибрані праці.-К.,1969.-С.216.

32.Там само.-С.217-218.

33.Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки.-М.1981.-С.289.

34.Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие.-М.,1988.-С.129.

Овсієнко С.Л.

Г. УДОВЕНКО ЯК КЕРІВНИК НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Сучасна українська партійна палітра вміщує більш як 100 партій різного напрямку. Серед них близько 30% складають національно-демократичні партії. Програми партій національно-демократичного спрямування фактично не відрізняються за своєю суттю одна від одної. Тому частіше за все виборці дивляться на те, хто очолює ці партії. Саме людські риси впливають на перший план. Народний Рух України також до недавнього часу мав свого лідера, який був наділений харизматичними рисами поведінки. Це дозволяло партії навіть в часи втрати нею політичного іміджу набирати потрібну кількість голосів на парламентських виборах. Але після розколу в 1999 р. та загибелі в цьому ж році керівника партії Вячеслава Чорновола партію очолив Геннадій Удовенко, перед яким стало завдання відродження НРУ.

Геннадій Йосипович Удовенко народився 22 червня 1931 р. У 1954 році закінчив Київський університет ім. Т.Шевченка, факультет міжнародних відносин, а в 1959 р. — аспірантуру Українського НДІ економіки і організації сільського господарства.

Його політична кар'єра почалася ще в 1952 р. від секретаря міністра та секретаря колегії Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР та голови колгоспу (1955-58 рр.) до міністра закордонних справ України у 1994-98 рр. Від народного депутата України від НРУ з квітня 1998 року до голови НРУ у травні 1999 р¹.

Чому так сталося, що людина, яка не мала нічого спільного з НРУ, змогла стати головою найавторитетнішої національно-демократичної партії?

На виборах у Верховну Раду у 1998 році до партійного списку Народного Руху, з ряду тих чи інших причин, увійшли крім справжніх рухівців і інші особи, які представляли як бізнесові кола, так і виконавчу владу. Особою, яка все своє політичне життя працювала у владних структурах, був Г.Удовенко. У Геннадія Йо-

сиповича була можливість залишитись на посаді міністра закордонних справ, але він вирішив змінити посаду міністра на місце депутата у Верховній Раді. Причому до березня 1999 р. Г.Удовенко, перебуваючи у фракції НРУ, так і не вступив до лав цієї партії.

Нарешті відбулася подія, оцінку якій й досі дуже важко дати. 12-13 грудня 1998 р. на 1-му етапі 9-го з'їзду НРУ було названо можливих кандидатів від партії на президентських виборах — Г.Удовенка та В.Чорновола. Хоча на попередньому етапі підтримку 14 обласних конференцій отримав Юрій Костенко, але найвищий форум партії не затвердив його кандидатуру².

Чому Чорноволом була вибрана саме ця кандидатура? На що мав надію при наданні такої ролі Удовенкові В.Чорновіл? На ці та інші запитання подаються різні аргументи.

Затвердження Г.Удовенка кандидатом в Президенти стало однією з причин розколу в Народному Русі. Ті, яких В.Чорновіл називав "розкольниками", були проти цієї кандидатури, називаючи Г.Удовенка "непрохідною фігурою".

Про Г.Удовенка як "непрохідну фігуру" від так званого НРУ та ПРП в боротьбі за президентське крісло висловились і лідери Львівської організації НДП, які критикували і своїх союзників (ПРП) та владу.

21 січня 1999 р. єдиним кандидатом на президентську посаду від Руху та його союзника — партії "Реформи і порядок" — залишився Г.Удовенко. В.Чорновіл на прес-конференції в Києві остаточно відмовився претендувати на президентську посаду. Саме тоді відбулася перша презентація Г.Удовенка як претендента на кандидата у Президенти України. На презентації Г.Удовенко відповідав на запитання журналістів. Так ось на запитання, які сили можуть об'єднатися навколо кандидатури даного претендента, Г.Удовенко відповідав, що навколо нього можуть об'єднатися національно-патріотичні сили, які високо його цінують саме за принциповість політики, яку він проводив щодо зміцнення української державності та піднесення іміджу України на міжнародній арені ще в радянські часи³.

"Наше завдання — перемога Удовенка в першому турі", — заявляв лідер В.Чорновіл. В "Останньому слові В'ячеслава Чорновола" приводилися міркування стосовно того, на яку кількість виборців міг розраховувати Г.Удовенко. Так ось "всі ліві сьогодні мають до 40% підтримки. Ті, що налаштовані голосувати за лівих, за рухівського кандидата, голосувати не будуть, але й рухівські виборці за лівих також не голосуватимуть. То хто ж реально може претендувати на ті 60% голосів, які є не лівими? Тут є три реальні претенденти: Л.Кучма, Є.Марчук, Г.Удовенко. Близько 20% виборців проголосують за нинішнього президента, але й не підуть голосувати за лівих. На цьому відтинку сьогодні два реальних кандидати — Г.Удовенко і Є.Марчук"⁴.

Не можна категорично стверджувати, що Г.Удовенко міг бути об'єднаною постаттю всіх національно-патріотичних сил. На першому засіданні "Ради голів державницьких національно-демократичних партій України", яка була створена 23.XI.1998 року 14-ма політичними партіями, відбулася "презентація" кандидата у президенти від коаліції НРУ і ПРП Г.Удовенка, в ході якої передбачалася процедура "запитань-відповідей". За свідченням учасників заходу, Г.Удовенко не одержав "симпатій" від партій.

Щодо підняття іміджу України в радянські часи, то, за словами очевидців, у роки роботи в міжнародних структурах УРСР особливою національною самосвідомістю він не відрізнявся⁵.

Так на що ж розраховував В.Чорновіл, висувуючи Г.Удовенка? Чи дійсно він розраховував перемогти на виборах? НРУ не міг бути осторонь президентських виборів 1999 р., хоча у його лідера і закрадалася в голову така думка. Але таку ситуацію не змогли б зрозуміти рядові рухівці: як це так, щоб найавторитетніша національно-демократична партія України і не брала б участі у виборах?! Залишитись осторонь означало б, що в партії не все гаразд. Але в партії дійсно було не все гаразд і всі ті внутрішньопартійні протиріччя оголилися саме перед президентськими виборами. НРУ мав тільки одну людину фактично, яка б могла позмагатися з тодішнім Президентом, Леонідом Кучмою. І ця людина — сам В.Чорновіл. Але Чорновіл не збирався вступати в цю небезпечну для себе політичну гонитву, яка в результаті більш імовірного його програшу, могла фактично поставити хрест на його політичному іміджу, який в останні роки й так похитнувся. Тому В'ячеславу Максимовичу потрібно було шукати іншого кандидата. В партії була така людина, яка отримала попередню підтримку на місце претендента в кандидати в Президенти від НРУ. Це був Ю.Костенко. Але лідер НРУ, навпаки, намагався не допустити проходження цієї кандидатури, так як також вбачав в Костенкові, який уособлював рухівську опозицію, загрозу своєму довготривалому лідерству. І ось В.Чорновіл знайшов цю людину. Це був Г.Удовенко. Але колишній міністр закордонних справ був "непрохідною" постаттю, в жодному рейтинговому списку він не з'являвся бодай у першій десятці. І абсолютно позбавлений шансів на перемогу, хоча був гідним, шановним політиком. Не зміг би забезпечити перемогу Г.Удовенку й єдиний Рух. Перемогти він зміг би, коли б його підтримали всі національно-демократичні сили. Але вони його не підтримали. Національно-демократичні сили були розрізнені. На їхньому електоральному полі "паслися" Л.Кучма та Є.Марчук. Тому В.Чорновіл або не розрахував свої сили, або хотів відвернути в разі поразки удар від себе.

Але все-таки більшість дослідників переконані, що прихід Удовенка до Руху, засвідчив, що керівництво Руху твердо орієнтоване на підтримку нинішньої влади і, що висунення Геннадія Йосипови-

ча на місце претендента в кандидати в Президенти є плодом інших стратегій. І це виглядає більш ніж переконливо. Г.Удовенко або став заручником чужої гри, або був дійсно свідомою ланкою даного процесу. Суть цього процесу полягала в тому, що Удовенко в першому турі відбирав в інших правих та центристських кандидатів певну частину голосів, а в другому турі поступався Л.Кучмі у боротьбі проти "червоного реваншу".

Під час розколу Г.Удовенко залишився в таборі В.Чорновола. Він не був присутнім на з'їзді, який провели 28 лютого 1999 р. "опозиціонери". На "чорноволівському" з'їзді 7 березня 1999 р. були підтверджені його повноваження, як єдиного рухівського кандидата. На з'їзді промова Г.Удовенка різнилася тональністю від загального з'їздовського хору. Він чітко висловив своє негативне ставлення до прокльонів ГКЧПістів (так "чорноволівці" називали опозиційну частину Руху), які "не залишають можливості для переговорів з демократичним крилом Руху" ⁶.

І все-таки Г.Удовенко залишився єдиним кандидатом у Президенти, як для "чорноволівців", так і для "костенківців" (які, що правда, вважали його постать непростісною).

В.Чорновіл був змушений визнати, що "єдиний рухівський кандидат відчуває себе в цій ситуації некомфортно", але заспокоював як себе, так і його тим, що "рейтинг Удовенка весь час зростає" ⁷.

25 березня 1999 р. в автокатастрофі загинув голова НРУ В.Чорновіл. Партія в такий складний час залишилася без провідника. Незрозумілою стала ситуація з Г.Удовенком.

Вранці 26 березня у рухівській частині парламентської зали всі рухівці ("чорноволівці", і "костенківці") разом обступили Г.Удовенка, першого нічного свідка трагедії. Поміж подробицями лиха Г.Удовенко говорив і про примирення. Олександр Кулик вважав, що в ті хвилини Г.Удовенко і гадки не мав очолити НРУ. По-перше, не був навіть членом партії, по-друге, швидше змирився зі статусом кандидата у Президенти ⁸.

Але ситуація в партії вимагала негайного обрання голови. Вже 31 березня 1999 р. Центральний провід Руху обрав виконуючим обов'язки голови (до наступного з'їзду) Г.Удовенка.

Після цього зразу виникає запитання: чому саме Г.Удовенко?

Після смерті Чорновола у партії розгорілася боротьба за лідерство. Ситуація стала критичною. З одного боку, уже був визначений кандидат від НРУ на президентські вибори і логічно було б, щоб саме Удовенко очолив партію. З іншого боку, Удовенко був і, зрештою, залишається досі таким собі "варягом", тобто людиною, яка не належала до числа "батьків-засновників". До того ж, авторитет Удовенка серед рядових рухівців був незрівнянно менший, ніж у двох заступників покійного Чорновола — Леся Танюка і Михайла Косіва. Саме між ними і розпочалася основна боротьба, яка, втім не стала публічною.

Суперники просто зважали, що користуються підтримкою приблизно однакової кількості регіональних рухівських організацій, а тому з'ясування стосунків слід відкласти до кращих часів. Тому компромісна фігура Удовенка на чолі партії була вигідною принаймні з двох точок зору — як виконання волі покійного лідера, так і перегрупування сил основних претендентів. Крім того, були ілюзії, що дипломатичний авторитет Геннадія Йосиповича автоматично відіб'ється на його шансах у президентських перегонах⁹.

14 травня 1999 р. на X з'їзді НРУ Удовенка обрали головою Руху.

Через рік він сказав, що "прийшов у Рух у критичній ситуації. Усі сподівалися, що я буду об'єднуючою фігурою. Але, на жаль, цього не трапилося"¹⁰.

До моменту надання йому обов'язків голови він говорив про примирення, а потім заявляв, що Рух приєднує до себе всіх, крім тих, хто "паплюжив Чорновола"¹¹. Звісно, малися на увазі однопартійні.

Деякі аналітики вважають, що "успадкування" поста лідера "чорноволівської" партії свідчило про завершення процесу. Точніше, того етапу, який починався вимогами до Президента "приструнити розкольників" і навести порядок у Русі, а закінчився рішенням Мін'юсту від 29.03.1999 р. і, вочевидь, глибоким задоволенням Банкової в тому, що нічого вже не зашкодило б кандидату Руху в ранзі партійного престолонаслідника послужити бажанню Президента залишитися Президентом.

Таким чином, 29 березня 1999 р. Міністерство юстиції визнало зміни до Статуту Руху, внесені 2-м етапом 9-го з'їзду Руху, легітимними, чим визнало безпідставними домагання групи Ю.Костенка. Ця позиція 11.05.1999 р. була підтверджена рішенням Київського обласного суду та Верховного суду України у зв'язку зі скаргами Ю.Костенка, а 30.06.1999 р. підтверджена рішенням Колегії Верховного суду України.

Становище ж "костенківців" погіршилося не тільки через рішення Мін'юсту, але й через загальну атмосферу, яка створювалася навколо загибелі Чорновола, в якій вони виглядали у чомусь винними. Навіть сам Г.Удовенко говорив у телеєфірі, що Чорновола "вбив" розкол у партії, бо через це він "мотався" по регіонах¹².

НРУ на чолі з Г.Удовенко в 1999 р. проводив політику направлєну, по-перше, на боротьбу з "костенківцями", по-друге, на зміцнення стосунків з союзницею ПРП та, по-третє, на участь у президентських виборах.

При Г.Удовенку стосунки з костенківською частиною Руху не тільки не покращилися, а й погіршилися. Причому об'єднання так і не могло статися, так як з вуст лідерів легітимного Руху йшлося не про примирення та про об'єднання на рівних правах, а про приєднання розкольників, які повинні покаятися, та яких при-

ймуть назад тільки за умови перереєстрації до 12 квітня. Звичайно, "костенківці" на таке не могли піти.

Почалася "війна" компроматів, спільних звинувачень. Звинувачення сипались на "костенківців", а ті в свою чергу навіть поставили під сумнів непричетність Удовенка в загибелі В.Чорновола¹³.

В цій "війні" Удовенко та його Рух фактично перемогли. По-перше, їх частина була визнана легітимною і право на назву партії залишилося за "удовенківцями"; по-друге, проведена перереєстрація членів Руху підтвердила підтримку абсолютною більшістю рішень 2-го етапу 9-го з'їзду (перереєстровано понад 80% членів Руху); по-третє, тільки "удовенківський" Рух від свого імені міг виставити кандидата у Президенти.

Крім цього всього з НРУ Удовенка було виключено народних депутатів, котрі підтримували Ю.Костенка та інших рухівських активістів (усього 22 особи).

На X з'їзді НРУ (У) Г.Удовенко та В.Нинзеник підписали Угоду між НРУ та ПРП про політичний блок та спільного кандидата на президентських виборах. З'їзд офіційно висунув Г.Удовенка претендентом на кандидата у Президенти. На з'їзді він спробував переконати зал, що внутрішньопартійна ситуація стабілізувалася: "Нам вдалося зберегти Рух"¹⁴.

НРУ та ПРП почали виборчу кампанію по підтримці власного кандидата Г.Удовенка. Г.Удовенко роз'їжджав по областях, спілкувався з рухівцями та іншими виборцями. Перед президентськими виборами він був досить впевнений у своїх силах. Претенденту надавали цієї впевненості соціологічні дослідження. В інтерв'ю газеті "Кримська світлиця" він зазначав, що рейтинг Руху перед президентськими виборами складав 20%. Це нижче, ніж у діючого Президента та кандидатів від лівих сил. Причина - розкол у Русі. Але якщо об'єднатися навколо єдиного кандидата, то можна набрати 25% голосів¹⁵. Але навколо якого? Удовенко відмовився брати участь у Всеукраїнському форумі патріотичних, антикорупційних та демократичних сил (соціал-демократи Марчука, рухівці Костенка, ОУН, УРП, Українське козацтво, всього більш ніж 30 організацій, основним завданням яких було не допустити збереження при владі діючого Президента)¹⁶. Так навколо кого мав об'єднуватися Удовенко? Невже навколо діючого Президента? Удовенко уникав критичних висловлювань на адресу Леоніда Кучми. За його словами він не бажав втягуватися в конфлікт з Президентом. Скрізь Удовенко підкреслював, що діючий Президент йому навіть дуже подобається. То навіщо тоді було балотуватися?

Агітуючи по областях України, навіть в тих, де значну вагу має Рух, Удовенко справляв дуже бліде враження. Його численні, вельми суперечливі і по-дипломатичному обтічні заяви, не знайшли розуміння у виборців.

Восени 1999 р. відбулися президентські вибори, на яких Г.Удовенко отримав 1,22% голосів виборців. Коментуючи результати виборів, Г.Удовенко сказав, що Народний Рух своє завдання виконав¹⁷.

Програвши вибори Г.Удовенко все-таки залишився головою партії. Хоча була певна категорія людей у Центральному проводі та Політраді, які виступали за те, щоб штаб, який працював під час виборів, пішов у відставку¹⁸. Але цього не сталося. Удовенко отримав вотум довіри.

Вже після результатів 1-го туру виборів Президента Г.Удовенко від імені політичної ради НРУ звернувся до групи політичних членів НРУ, очолюваних Ю.Костенком. В зверненні йшлося про те, що Рух стурбований ситуацією, яка склалася в таборі національно-демократичних сил і закликав всі сили цього напрямку об'єднатися та відмежуватися від псевдodemократів і псевдореформаторів. Однак безумовною передумовою такого об'єднання мало бути відкликання з трибуни Верховної Ради недовіри В.Чорноволу. Тільки цей крок міг стати основою для подальшого об'єднання в НРУ¹⁹.

"Костенківці" утворили нову партію - Український Народний Рух.

Проте ще в грудні 1999 р. народні депутати Б.Бойко, Є.Бойчук, Г.Манчуленко, Г.Філіпчук, Я.Джорджик, І.Тарасюк та ряд інших соратників Ю.Костенка заявили про свою готовність до порозуміння та об'єднання в єдину фракцію НРУ. На спільній прес-конференції 15 грудня 1999 р. Г.Удовенко та Б.Бойко запевнили присутніх, що йдуть на цей крок свідомо, щоб не допустити поглиблення розколу демократичних сил і відновити єдиний сильний Рух²⁰.

В березні 2000 р. Г.Удовенко заявив, що "Рух ми зберегли, Рух переживає ренесанс".

І дійсно, Рух зробив деякі висновки в напрямку діяльності партії. Рух почав все більше і більше займатися соціально-економічними проблемами. І це додало йому ваги. Рух зрозумів помилку програшу національно-демократичних сил на попередніх виборах і повів політику на консолідацію цих сил. Так, 1 грудня 2000 р., лідери НРУ, ПРП та Конгресу українських націоналістів підписали угоду про створення блоку. Блок заявляв, що готовий прийняти й інші партії, у першу чергу УНР. Заклики до УНР розпочати консультації щодо участі в процесі об'єднання правоцентристських партій розпочалися ще з квітня 2000 р. Але ще до цього Удовенко та Пинзеник фактично провалили кандидатуру лідера УНР на посаду заступника спікера Верховної Ради²¹.

І все-таки гору взяв здоровий глузд. Після багатьох заяв керівництва НРУ до УНР про об'єднання цей процес зрушив з місця: 9 червня 2001 р. лідерами обох Рухів була підписана Декларація про об'єднання.

Але об'єднання національно-демократичних сил не завершилося. НРУ (У) приймав безпосередню роль у створенні блоку Віктора Ющенка "Наша Україна", основною метою якого є перемога на парламентських виборах у березні 2002 р.

Початок 2002 р. - головою НРУ залишається Г.Удовенко. Хоча втриматися на цій посаді йому було дуже важко. Але за його словами він не бореться за владу в НРУ і власних амбіцій не має, а головне для нього це посилення позицій Руху. І якщо з'явиться новий лідер, він із задоволенням передасть йому всі повноваження²².

Попри ті чи інші досягнення НРУ на чолі з Г.Удовенко не можна не відмітити протиріччя в середині партії.

Г.Удовенка хотіли змістити з посади ще в 2000 р. Вочевидь, саме бездіяльність Удовенка і породжувала чутки про його відставку. Але якщо раніше кандидатів на посаду голови партії було двоє, то тепер їх було близько десяти.

В 2001 р. критична ситуація в Русі знову повторилася. Тільки причиною був не "конфлікт особистостей", а політика партії стосовно влади. Багатьом рухівцям не подобалося лояльне відношення Г.Удовенка до такої політичної події, як "касетний скандал", де так би мовити замішані вищі посадовці держави, починаючи від Президента. Рух перед XI з'їздом розділився на прихильників Удовенка, які лякали своїх опонентів розколом в разі не переобрання Удовенка та його противників, які підтримували Косіва. На з'їзді перемогли прихильники голови партії.

В 2001 р. діяльність НРУ активізувалася. Це пов'язано з парламентськими виборами 2002 р. НРУ почав діяти більш жорстко, відстоюючи свої цілі. Він вийшов з парламентської більшості, через те, що був звільнений з посади прем'єр-міністра В.Ющенко. Удовенко та Костенко відстоювали Ющенка в боротьбі з олігархічними партіями. Але ж знову в своїх дебатах вони не критикували президентську адміністрацію, яка за словами аналітиків виднілася за спинами "олігархів".

Тарас Чорновіл вважає, що Президент, Удовенко та Костенко - з однієї політичної комуналки.

Ситуація в Русі ще більше ускладнилася, коли стало відомо, що Удовенко йде єдиним фронтом з В.Ющенко. Противником цього був Сергій Конев, який говорив, що єдиний Рух зуміє перемогти і без Ющенка. Удовенко на засіданні НРУ категорично вимагав звільнення Конєва з посади керівника апарату Руху, навіть погрожував залишити посаду голови. Невдовзі Конєва все-таки змінили.

І ось Удовенко та Костенко в блоці "Наша Україна", яка за результатами останніх виборів за партійними списками зайняла перше місце. Що буде після виборів, чи головуватиме далі Удовенко? Але відомо те, що обидва Рухи об'єднавшись, бачать за голову партії саме В.Ющенка. Подальша доля Руху та всіх національно-демократичних сил знаходиться в їхніх же руках.

Примітки:

1. Золотарьов В. Як правильно обрати Президента //День.-1999.-8 жовтня.
2. Бондаренко К. Рух напередодні ювілею не витримав випробування владою, грішми й славою //ПіК.-1999.-№ 1.-С.22.
3. Шульга Т. Геннадій Удовенко: "Я найменш амбітний і найбільш толерантний" //День.-1999.-22 січня.
4. Чорновіл В. Спроба розколу Руху. Причини. Виконавці. Замовники.-Львів, 2000.-С.21.
5. Коробова Т. Влада визначилася, який Рух вважати "правильним" //День.-1999.-1 липня.
6. Гаврилова І. Гасло "Будьмо разом!" Чорновіл адресував не однопартійцям, а владі //День.-1999.-10 березня.
7. Гаврилова І. А не поспішайте нас ховати //День.-1999.-6 березня.
8. Кулик О. Хто й по що з іменем Чорновола //День.-1999.-13 травня.
9. Онисько О. Рух у нікуди //ПіК.-2000.-№ 18.-С.8.
10. Інтерв'ю Г.Удовенка кореспонденту газети "Україна молоді" Д.Дуцик. Геннадій Удовенко: "Коли в Русі з'явиться новий лідер я із задоволенням передам йому всі повноваження" //Український південь.-2000.-29 червня.
11. Кулик О. Хто й по що з іменем Чорновола //День.-1999.-13 травня.
12. Коробова Т. Чи є життя після Банкової //День.-1999.-2 квітня.
13. Шульгач Т. Методи "удовенківців" виявилися заразливими. Рух Костенка просить перевірити "нову інформацію" про загибель Чорновола //День.-1999.-6 липня.
14. Золотарьов В. Час скликати з'їзди //День.-1999.-15 травня.
15. Деякі аспекти подій та прийняття претендентів в кандидати у Президенти в регіонах //Тимчасовий інформаційно-аналітичний огляд.-1999.-№ 21.-С.27.
16. Гаврилова І. У правих обійх кандидат? //День.-1999.-26 августа.
17. Шульгач Т. Народний рух остаточно виконав своє "завдання" //День.-1999.-3 листопада.
18. Онисько О. Рух у нікуди //ПіК.-2000.-№ 18.-С.8.
19. Удовенко Г. Звернення Політичної ради Народного Руху України до групи колишніх членів НРУ, очолюваних Ю.Костенком //Час.-1999.-12 листопада.
20. Богдан Бойко повертається //Час.-1999.-17 грудня.
21. Удовенко та Пинзеник підклали Костенкові жирну свиню //ПіК.-2000.-№ 4.-С.10-11.
22. Інтерв'ю Г.Удовенка кореспонденту газети "Україна молоді" Д.Дуцик. Геннадій Удовенко: "Коли в Русі з'явиться новий лідер я із задоволенням передам йому всі повноваження" //Український південь.-2000.-29 червня.

НАУКОВІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Кіосак Д.В.

**ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ОБРОБКИ КРЕМЕНЮ
(МЕЗОЛІТ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я)**

Розщеплення кременю має певну економічну логіку. Людина епохи каменю намагалася виготовити потрібне йому знаряддя з найменшими витратами часу, зусиль і сировини. І процес обробки кременю в цілому, і окремі його етапи були організовані так, щоб одержувати результат оптимальним шляхом.

Тому знання механічних властивостей відходів сировини і технологічних закономірностей проходження процесу недостатньо для реконструкції динаміки виробництва знарядь праці. Слід враховувати й те, що кожне знаряддя має відповідати своєму призначенню. Потреби застосування виробу впливають на процес його виготовлення.

Послідовність операцій не відбивається археологічним джерелом безпосередньо. Для їх відтворення існує ряд методик. Ми застосуємо одну з них, розроблену В.Н. Станко¹. Вона ґрунтується на інтерпретації підсумків повного функціонального аналізу кремінних артефактів даної пам'ятки. Трасологічні визначення виділяють з колекції вироби, які пройшли в процесі виробництва усі стадії аж до використання. Всі інші були виключені з нього на попередніх етапах. Порівнюючи ці дві групи, ми досліджуємо преференції давніх майстрів. Їх вибір визначався бажанням працювати оптимальними технологічними можливостями. Для виділення останніх, існує ряд окремих прийомів. Таким чином, ми можемо з'ясувати, як саме первісна людина намагалася організувати розщеплення, щоб звести витрати до мінімуму.

Єдиною пам'яткою кам'яного віку в Україні, на якій детально вивчені ці проблеми, є поселення Мирне².

У цій статті ми:

а) проведемо дослідження матеріалів стоянки Білолісся за методикою В.Н. Станко;

б) порівняємо отримані результати з підсумками його робіт на Мирному;

в) спробуємо уточнити деякі аспекти розвитку обробки кременю в мезоліті.

Стоянка Білолісся була відкрита в 1957 р. А.М. Кремером. У наступному році її обстежували він і В.І. Красковський. У 1965, 1966

і 1977 р. В.Н. Станко провів розкопки, у ході яких було розкрито 180 кв. м площі поселення. За результатами робіт було вказано на зв'язки Білолісся з тардограветтськими пам'ятниками Подунав'я³. Воно розташовувалося на березі р. Сарати і являло собою сезонний табір з чотирьох наземних тимчасових жител, у якому проживало 20 чоловік протягом 3-4 місяців.

Стоянка Мирне була відкрита в 1963 р. археологічною розвідкою Дунай-Дністровської експедиції Інституту археології АН УРСР. У 1964 р. був зачищений край північного берега правого рукава р. Дракулі і зібраний додатковий матеріал. З 1969 по 1976 р. В.Н. Станко проводив систематичні розкопки пам'ятника, спочатку палеолітичним загоном ОДУ ім. І.І. Мечникова, а потім мезолітичним загоном Причорноморської експедиції Інституту археології АН УРСР. Усього розкрито 72,3 відсотки площі⁴.

Мирне — це базовий табір мисливців кукрекської і гребениківської культур пізнього мезоліту, що існував близько 2 років. Він розташований недалеко від Білолісся в 50 км на південний захід.

Індустрії обох пам'яток базувались на подібній сировині — карпатський гальцій з долин Пруту, Дністра і невеликих річок їх межиріччя. Стоянки відносяться до різних періодів мезоліту. Їх індустрії мають різні генетичні корені. Їх ролі в стратегіях мобільності давніх людей були різні. Вибірки артефактів відрізняються за кількістю. Крім того, можна вказати ще кілька факторів, що можуть впливати на подібність порівнюваних показників. Проте, таке порівняння — перше у своєму роді на матеріалах степів Північного Причорномор'я, на нашу думку, необхідно здійснити.

Білолісся комплексно досліджено і є доброю основою для аналізу стратегії обробки кременю. Білоліська стоянка - найстарша пам'ятка мезоліту Північно-Західного Причорномор'я. Тому застосування до неї методів, випробуваних на матеріалах Мирного має самостійну наукову цінність. Крім того, така робота дозволить порівняти ці два поселення, що надасть картині господарства мезоліту Північного Причорномор'я певну часову перспективу.

Техніка дослідження.

Колекція кремінних виробів з Білолісся оброблена за техніко-типологічною характеристикою. У пластин вимірювалася ширина, у відщепів - діаметр. Далі, за цими параметрами вони згруповані по метричних групах за В.Н. Станко. Фіксувалося функціональне призначення виробу, належність його до певного типологічного таксона. Вивчалася залежність між функцією виробу і його метричними характеристиками, а також між функцією і наявністю вторинної обробки. Це дозволило нам змодельовати добір сколів для використання.

Первинне розщеплення і виробництво знарядь.

Основою кремінної індустрії Білолісся є пластинчаті відколи. На пластини і мікропластини припадає 80,73% усіх знарядь. При цьому неможливо врахувати все те мисливське озброєння, що залишилося поза межами стоянки, а воно майже цілком складалося з пластинчастих заготівок.

Відщепи, хоча і чисельно переважають, головним чином, є відходами процесу розщеплення. У виробництві застосовувалося менше десятої частини всіх відщепів. Добір їх носив випадковий, ситуативний характер. (Табл.1)

Більше всього знарядь зроблено на пластинах шириною від 8 до 15 мм, а от у відсотковому відношенні - на великих пластинах (більш ніж 4/5 виробів з цієї групи застосовувалися у виробництві).

Таблиця 1

Використання заготівок різних розмірів

мм	до 10	від 10 до 30	від 30	Усього
відщепи	130	530	50	710
%	18,31%	74,65%	7,04%	100,00%
знаряддя	5	55	6	66
% від загального числа виробів на даному типі заготівки	0,70%	7,75%	0,85%	9,30%
% від числа виробів у метричн. групі	3,85%	10,38%	12,00%	9,30%
мм	до 8	від 8 до 15	від 15	Усього
пластини	109	199	85	393
%	27,74%	50,64%	21,63%	100,00%
знаряддя	62	152	71	285
% від загального числа виробів на даному типі заготівки	15,78%	38,68%	18,07%	72,52%
% від загального числа виробів у метричн. групі	56,88%	76,38%	83,53%	72,52%

Незважаючи на це, досить багато пластин залишалося невикористаними. У групі мікропластин це, головним чином, лусочки, що лише за параметрами відповідають поняттю мікропластини. Серед пластин не відібраних для роботи, як правило, багато виробів зі значною товщиною - реберчатих відколів, відколів поновлення площадки, масивних відколів (поздовжні відколи поновлення), а також перетинів пластин з ударним горбком (біля половини всіх незадіяних перетинів пластин). Як технологічно обумовлені продукти розщеплення, такі вироби могли бути використані, але ймовірність

їх використання як знаряддя набагато менша, ніж ймовірність застосування тонкого (2...5 мм), правильного перетину пластини, що підходив для виготовлення вкладки. А саме для останніх було використано 43% пластинчастих заготовок. Крім того, серед пластин без слідів роботи присутні і вироби з придатною товщиною, що метрично не відрізняються від більшості знарядь на пластинах. Наявність цієї досить значної групи артефактів може бути пояснена невисоким рівнем техніки призматичного сколювання, характерним для мешканців Білолісся.

Роль вторинної обробки у виробництві знарядь.

Для багатьох типів знарядь вторинна обробка - не обов'язковий, а іноді і зовсім непотрібний етап у їх виробництві. Ця думка, висловлена В.Н. Станко°, підтверджується вивченням матеріалів Білолісся. Більшість знарядь використовувалися без вторинної обробки (66,57%). До того ж, сліди, що сприймаються як результат навмисного ретушування, часто є наслідком спрацьованості пластини чи відколу. Серед знарядь на відщепях частка вторинно оброблених виробів більша (2/3), ніж серед знарядь на пластинах (22,71%). У більшості випадків додаткове підправлення відколів жорстко не регламентує функцію знаряддя. Лише серед шкребків частка ретушованих виробів значно перевищує 1/2. Вони-1/5 усіх виробів, що використовувалися, складають більш половини знарядь із вторинною обробкою. (Табл.)

Знаряддя праці і вторинна обробка

Таблиця 2

Група знарядь	В	%	К-ть зна- рядь з в/о	%	% від групи знарядь
Вкладиші ножів	119	33,71%	9	7,63%	7,56%
Вкладиші охот. зброї	31	8,78%	2	1,69%	6,45%
Пилки	5	1,42%	0	0,00%	0,00%
Проколки	12	3,40%	6	5,08%	50,00%
Різчики	7	1,98%	0	0,00%	0,00%
Різці	15	4,25%	9	7,63%	60,00%
Свердла	10	2,83%	6	5,08%	60,00%
Струганки	39	11,05%	11	9,32%	28,21%
Шкребки	69	19,55%	60	50,85%	86,96%
Шкребки бічні	17	4,82%	3	2,54%	17,65%
Стругальні ножі	12	3,40%	2	1,69%	16,67%
Поліфункціон. знаряддя	17	4,82%	10	8,47%	58,82%
Усього	353	100,00%	118	100,00%	33,43%

Таким чином, істотну роль вторинне розщеплення грало лише у формоутворенні шкребків. При цьому, практично неможливо вирішити, чи була вторинна обробка застосована початково чи являє собою лише результат підправлення спрацьованого виробу.

Модель добору відколів.

Здається можливим запропонувати наступну схему використання відколів у виробництві знарядь населення поселення Білолісся. Схема заснована на частотах певного застосування тієї чи іншої форми заготівки, підрахованих як відношення числа випадків такого використання до загального числа відколів даної форми. Відщепи до 10 мм практично не використовувалися. Форма заготівки майже всіх знарядь на них являє собою не результат добору, а результат фрагментації початкового виробу в ході чи після роботи. Наприклад, 3 уламки лез шкребків. Відщеп середнього діаметра з частотою 0.06 міг стати шкребком, з частотою 0.9-так і не бути використаним. Великий відщеп у 8 випадках з 100 відбирався як шкребок, у 88-не використовувався. (Дод.1)

Мікропластини з частотою 0.28 відбиралися як вкладиші мисливського озброєння, 0.14-як вкладиші ножів, 0.15-як інші знаряддя, 0.43-залишалися невикористаними як знаряддя. Пластини середньої ширини могли бути використані в 41 випадку зі 100 як вкладиші ножів, у 10-як струганки, у 5-як шкребки, у 20-як інше знаряддя, і лише в 24- не бути відібраними для роботи. Великі пластини з майже рівною частотою (0.25 і 0.26) використовувалися як шкребки і вкладиші ножів, з частотою 0.33 як інше знаряддя й у 16 випадках зі 100 залишалися надалі не задіяними у виробництві. Графічно це зображено на малюнку (Дод.2).

Таким чином, украй нечасто відщеп міг бути придатною формою для знаряддя. Мікропластини регулярно вироблялися для вкладишів мисливського озброєння, але в цій метричній групі значний відсоток відходів. Пластини шириною більше ніж 8 мм, ймовірно, найчастіше були метою виробництва. Причому на більш широких пластинах питома вага знарядь вище, а от виготовити їх більше не дозволяли об'єктивні характеристики техніки обробки кременю. Стандартизовані пластинчаті відколи найчастіше вживалися безпосередньо після стадії первинного розщеплення.

Моделі використання відколів в Білоліссі і Мирному відрізняються якісно. Якщо в першому відщепи, здебільшого, йшли у відходи, то в другому великі відщепи досить повно використовувалися (76,14% їх стали знаряддями). У ранньому мезоліті, чим крупніше пластина, тим більша ймовірність, що її виберуть для роботи. У пізньому - навпаки: найбільший відсоток знарядь праці серед мікропластин (61,96%), середні пластини утилізувались трохи менш повно (серед них 60,82% знарядь), серед великих пластин частка задіяних у роботі ще нижче (48,59%).

Інші преференції в доборі заготовок для знарядь відбилися й у співвідношенні типів продуктів розщеплення.

У виробництві відщепів істотних змін не відзначено. Графік розподілу відщепів за метричними групами у пізньому мезоліті став більш гладким, ніж був раніше (Дод.4). Це цілком може бути пояснено більшим у 17 разів обсягом кремінної колекції Мирного.

Відсотковий склад пластин різної ширини відрізняється якісно. Мікропластин у Мирному виготовляли в 2 рази більше, ніж у Білоліссі. Великі пластини, що на кукрексько-гребениківській пам'ятці утилізувалися набагато менше, ніж раніше, відколювали тепер майже в 4 рази рідше. (Дод.3)

Щоб з'ясувати значення цих розходжень, необхідна серія порівнянь з іншими поселеннями. Проте, на наш погляд, на даному етапі дослідження відмінності моделей найкраще пояснювати стадіальними причинами. В індустрії Білолісся ще дуже сильні пізньоналеолітичні традиції, а Мирне - типовий приклад техніки розколювання мезоліту. Таким чином, можна виділити дві стратегії використання відколів в мезоліті степів Північного Причорномор'я, одну - що має корені в попередній епосі, іншу - власне мезолітичну.

Інтерпретація.

Сутність різниці між цими стратегіями обробки кременю може бути обумовлена прогресом мікролітичної вкладеневої техніки і принципово іншим підходом до задоволення потреби первісного виробництва в шкребках.

Основним продуктом розщеплення на обох пам'ятниках були середні пластини. Завдяки їх застосуванню мешканці Мирного і Білолісся одержували 43-44% знарядь (Табл.). Однак, не можна забувати, що виробництво складалося з низки різних механічних операцій (скобління, свердління, різання, стругання і т.д.). Кожну з них зручно було виконувати предметом визначеної форми. Для різних цілей, часто були потрібні і вироби, відмінні по морфології. Правильні тонкі пластини були незамінні як вкладиші. Але вони не могли бути шкребками. Для цієї ролі підходили масивні предмети з тупими кутами загострення країв.

Майстри Білолісся систематично відколювали великі пластини (21,63% від усіх відколів цього типу) і чверть з них застосовували як шкребки. Останні - єдина група знарядь, для яких охочіше використовувалися великі пластини (21 шт.), ніж пластини стандартної ширини (10 шт.). Хоча половина їх все ж таки виготовлялася на відщепах, великі серед них складали меншість (4 шт. з 38).

У пізньому мезоліті згортається розвинене раніше виробництво масивних пластин (4% пластин мали ширину більше 15 мм). 91% шкребків у Мирному був зроблений на відщепах. А от співвідношення частки великих відщепів серед загальної кількості відколів змінилося не так значно - 4,53 і 7,85%. Різниця цілком може бути

пояснена відмінностями в обсягах вибірок. Нагадаємо, що рівень утилізації таких виробів зріс більш ніж у 6 разів. Великі відколи неправильної форми обов'язково виникали на початкових стадіях розщеплення. Вони цілком могли бути застосовані як шкребки, хоча для цього і потребували формування робочого краю особливими прийомами.

З усіх знарядь, під які мешканці Білолісся відбирали пластини шириною більш 15 мм, лише шкребки виготовлялися на таких відколах охочіше, ніж на більш вузьких. Прогрес мікролітичної вкладеневої техніки обумовлював акцент на відщепленні мікропластин і пластин шириною 0,8-1,5 см. Значна частка великих пластин ставала непотрібною. Тепер для усіх (крім шкребків) знарядь, для яких раніше відбиралися великі пластини, цілком могли бути використані пластини меншої ширини. Спеціальна обробка нуклеуса для одержання масивних відколів ставала нераціональною. Виходом стало широке застосування відходів.

Отже, майстри пізнього мезоліту необхідне число шкребків діставали без додаткових актів обробки кременю, використовуючи для цього одну з груп відходів. Це давало можливість зменшити витрати сировини. За білоліської стратегії добору разом з масивними відщепами в брак йшла значна маса вихідного матеріалу. Деяка його кількість була потрібна і для виробництва широких пластин. Мешканці Мирного, таким чином, заощаджували двічі.

До мінусів пізньої індустрії відноситься зріст зусиль, що докладались до вторинної обробки артефактів. Якщо раніше працівники змушені були притупляти 87 % заготівок під шкребки, то тепер - всі 100%. За майже рівних показниках наявності вторинної обробки на знаряддях-пластинах (23 і 24 %), на більш древній стоянці ретушували помітно менше відщепів - 74,2%, ніж пізніше (96%).

Незважаючи на це, мезолітична стратегія обробки кременю дозволяла зменшити і витрати праці. Шкребки завжди мали потребу в підправленні, якщо працювати ними досить довго. Тому відколи, призначені для них, усе рівно рано чи пізно доводилося притупляти. Але головне те, що відщеплення великої пластини було складною задачею, що вимагає спеціальної підготовки нуклеуса. Воно само по собі було трудомістким процесом. Завдяки новій організації використання заготівок, число таких актів удалося зменшити в 4 рази за рахунок збільшення кількості виробів із вторинною обробкою в 1,14 рази. На мою думку, тут цілком можливий виграш у продуктивності праці.

Перехід до мезолітичної стратегії обробки кременю був тривалим процесом. У Білоліссі давні майстри вже досить близько стояли до нового рішення. Порівняння Мирного з яким-небудь пізньопалеолітичним пам'ятником дало б ще більш яскраві результати.

Таким чином, у мезоліті виникає нова організація виробництва знарядь праці. Навіть ґрунтуючись на тих же прийомах розщеплен-

ня, що й у пізньому палеоліті, майстри кінця середньокамінного віку могли працювати ефективніше, ніж їхні попередники. Тому цілком справедлива характеристика індустрії Мирного як вершини розвитку обробки крем'я. Його мешканці могли виготовляти першокласне мисливське озброєння і засоби утилізації здобичі з мінімальними витратами часу, зусиль і сировини. Розвиток продуктивних сил первісного суспільства вичерпав можливості кам'яної індустрії, і мусив піти іншими шляхами - одомашнюванням тварин і рослин, винаходом нових матеріалів.

Примітки:

1. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1982-с.27-29, 45-47

2. Вказ. праця ... с.27-30, 45-47

3. Станко В.Н К проблеме западных связей мезолита Северного Причерноморья(по материалам поселения Белолесье).// Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.-К.: Наукова думка,1985-с.31-45 Красковский В. Кремер А. Михайлівська епіпалеолітична стоянка // МАПП-1959 - вип..6- с. 126-130

4. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья...с.4-5

5. Вказ. праця ... с.47

Додаток 1

Схема добору відщепів на поселенні Білолісся

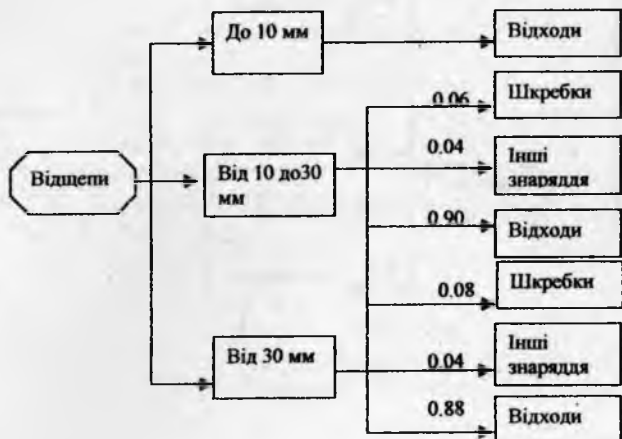
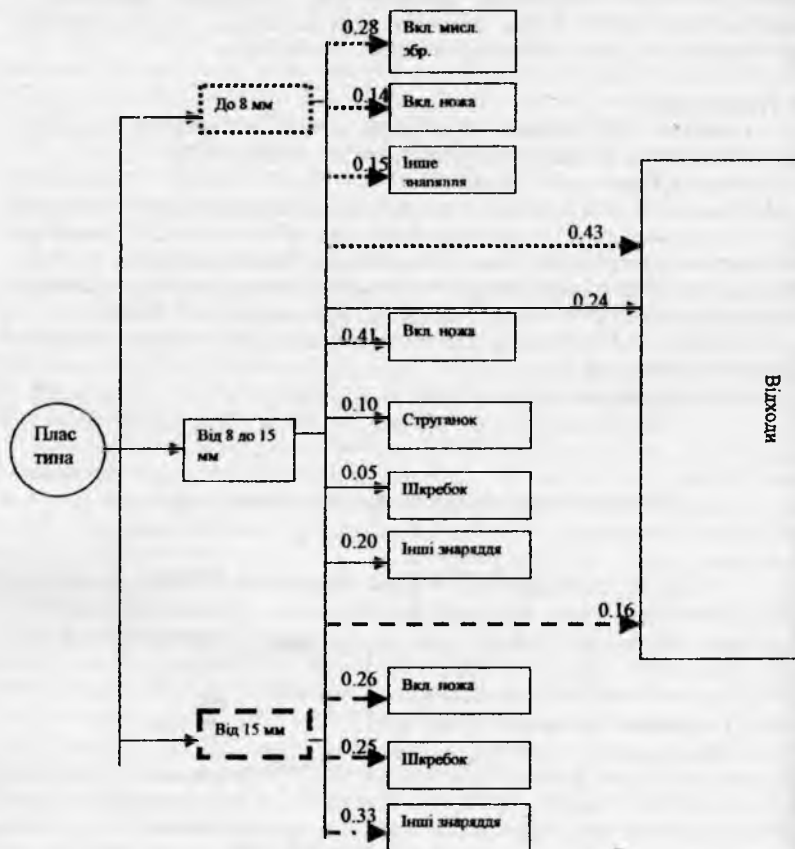
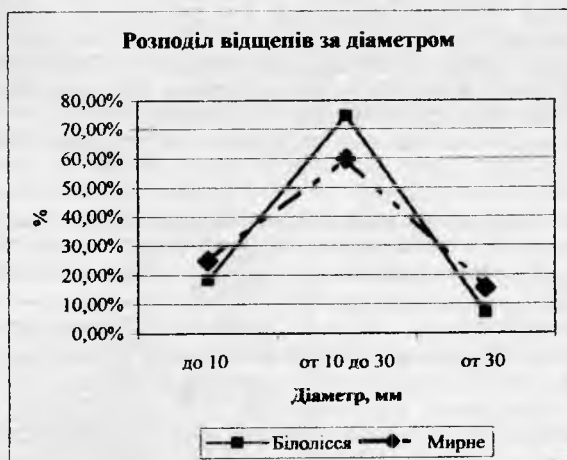
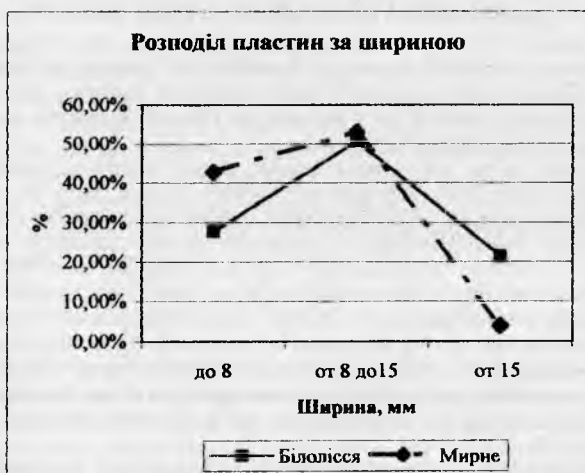

Схема добору пластин на поселенні Білолісся

З ІСТОРІЇ ГРЕКО-БОЛГАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Історичні зв'язки народів України й Греції мають глибоке коріння. Вони давно приваблюють істориків різних країн. Дана робота присвячена історії заснування на Півдні України ряду сільських греко-болгарських поселень.

Останнім часом увага дослідників до вивчення минулого греків, які проживають нині на території нашої країни, значно зросла. Адже діяльність греків, які оселились у свій час в багатьох містах і на малолюдних землях півдня Російської імперії, вносила певний колорит в економічну та соціальну картину країни, помітно впливала на розвиток регіону. Але якщо хід переселенських процесів й становлення міських грецьких общин до певної міри вже представлені в працях істориків, то заснування і розвиток греко-болгарських сіл тільки нещодавно стали предметом дослідження. Спираючись на невеликі поки що дані, ми спробуємо дати загальну картину стосовно їх виникнення та зупинимось на розгляді окремих моментів їхньої історії.

У ході вивчення греко-болгарських сіл одним з головних завдань є розгляд історії заснування та з'ясування етнічного складу їх населення. Проблемою при цьому стало те, що в архівних документах і літературі одні й ті ж поселення позначаються як просто болгарські або грецькі, так і болгаро-грецькі або греко-болгарські. Наприклад, у відомостях Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців колонії в Херсонській губернії, такі як Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржина, Паркани, Тернівка і у Криму - Старий Крим, Кишлав - визначаються як греко-болгарські, а кримська колонія Балта-Чокрак - як грецька¹.

Усі колонії були засновані на початку ХІХ ст. (Див. Таблицю № 1).

Таблиця № 1.

Дати заснувань греко-болгарських колоній півдня України²

Назва губернії	Назва повіту	Назва округу	Назва колонії	Рік заснування
Херсонська	Тираспольський	Буяликський (з 1815 р.)	Великий Буялик	1802
			Малий Буялик	1801
			Кубанка	1804
		окремі колонії	Катаржина	1806
			Паркани ³	1804
Тернівка	1802			
Херсонський	Таврійська		Балта-Чокрак	1806
Симферопольський		Кишлав	1803	
Феодосійський		Старий Крим	1802	

Згідно А.О.Скальковського, прибулі з 1801 по 1812 рр. болгарські переселенці "влаштували собі садиби: одні - в Херсонській губернії, де в пам'ять про свою вітчизну заснували колонії: 1) Малий (Кючук) Боялик - 22 версти від Одеси, в гирлі річки Великий Аджалик, яка впадала в однойменний лиман; 2) Великий (Бючук) Боялик - на річці Кошачій або Фонтанах в Одеському повіті; 3) Тернівку - в гирлі річки Тернівки, поблизу впадання ріки Інгул в Буг, що на відстані 5 або 6 верст від Миколаєва (Херсонської губернії та повіту). Інші заснували колонію Старий-Крим Таврійської губернії в Феодосійському повіті ... У 1806 р. з Анатолії в Євпаторійський порт прибуло декілька болгарських родин, які шукали в Росії сховища й хліба. Уряд з радістю їх прийняв, поселив у Криму на згарищі татарського поселення Балта-Чокрак на річці Чюрук-Су, надав їм до 800 дес. землі та всі права, як й іншим іноземним колоністам подаровані"⁴. Також А.О.Скальковський повідомляє про три колонії в Криму, заснованих "на згарищі християнських поселень, які були під татарським володарюванням. Більша половина населення в них [складалася] з румелійських греків, викликаних туди для відновлення виноробства й виготовлення шовку"⁵.

А.Клаус, розглядаючи іноземні колонії Російської імперії, визначає Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанку, Катаржину, Паркани, Тернівку, Балта-Чокрак, Старий Крим, Кишлав - як болгаро-грецькі". Він повідомляє, "що розміщення цих поселенців, як видно з указу 23 квітня 1801 р., відбувалося на однакових умовах з "німецькими" колоністами. Але вони перебували в менш сприятливих умовах. Якщо німці отримували 60 десятин земельного наділу, то болгар - 53 десятини на родину. Грошових або інших матеріальних заохочень на першочергове облаштування болгаро-греки або зовсім не отримували, або вони користувалися ними лише в обмеженому обсязі"⁶.

За даними О.І.Дружиніної, "протягом 1801 - 1806 рр. на території Херсонської й Таврійської губерній виникли наступні колонії, які склалися переважно з болгар та греків: Паркани (поблизу Тирасполя, на лівому березі Дністра), Катаржина (на річці Куяльник), Великий Буялик, Малий Буялик і Кубанка (розташовані на північ від Одеси й об'єднані в Буялицький округ), Тернівка (поблизу Миколаєва, біля гирла однойменної ріки, що впадає в Інгул). Решта колоній були облаштовані на Кримському півострові: Балта-Чокрак (на шляху з Сімферополя в Бахчисарай), Кишлав і Старий Крим (в районі Феодосії)"⁸. Населення всіх перелічених колоній становило в 1821 р. відносно скромну цифру - 8575 осіб (чоловік й жінки)⁹. М.А.Араджіоні додає, що "греки нерідко оселялися з болгарами й, через чисельну перевагу останніх, ці колонії переважно називали болгарськими. Тільки населення ... Балта-Чокрака було моноетнічним [Мається на увазі - грецьким. - О.У.]. З усіх колоністів тільки балточокракці займалися ремеслом, решта - сільсь-

ким господарством"¹⁰. В групі сіл, об'єднаних у Буяликський округ, населення відрізнялося особливим різноманіттям. Як повідомляє О.І.Дружиніна, "тут були греки, болгари, молдовани, гагаузи, вірмени, цигани та інші. В Кишлаві й Старому Криму переважали болгари. Балта-Чокрак позначається в офіційних відомостях 1820-1821 рр. як грецька колонія. В подальшому значна частина греків розійшлася по містам. Число болгар навпаки зросло за рахунок задунайських переселенців"¹¹.

Усі ці колонії знаходились у відомстві Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців, створеної у 1800 р. у Катеринославі¹².

Імовірний кількісний склад першопоселенців зазначених вище колоній подано в Таблиці № 2.

Таблиця № 2

Можливе число наділених дворами переселенців, яке базується на відомих нормах наділу й загальній кількості виділених угідь¹³

Назва губернії	Назва колонії	Кількість десятин придатної землі	Кількість родин
Херсонська	Великий Буялик	34867	650
	Малий Буялик		
	Кубанка		
	Катаржина	13225	245
	Паркани	7418	135
	Тернівка	9917	186
Таврійська	Балта-Чокрак	728	13
	Кишлав	1503	28
	Старий Крим	1000	19

В.М.Кабузан при дослідженні заселення Новоросії у XVIII першій половині XIX ст., використовуючи дані VI ревізії (1811 р.) називає зазначені нами вище колонії Херсонської губернії греко-болгарськими й додає до них Інгулку та Слов'яносербську (Див. Таблицю № 3).

Можна згадати ще одну колонію - Олександрівку, яку спочатку створювали як військове поселення. Згідно указу Катерини II від 13 квітня (3 травня) 1795 р. "Про влаштування поселення єдиновірних народів у місті Одесі й околицях його"¹⁵ до кінця вказаного року було сформовано та повністю укомплектовано Грецький дивізіон у складі 3 рот. Для грецьких і болгарських переселенців, що входили до нього, було надано 15 десятин землі й значна сума грошей на господарські потреби. Поселення започатковано у 1796 р. й засновува-лося на відстані 20 верст від Одеси в степу по річці та урочищу Ба-

рабой¹⁶. У цілому освоєння греками наданої землі проходило повільно й супроводжувалось низкою організаційних подій, конфліктів й розглядом справ у різних інстанціях¹⁷. Більшість здавала ділянки в оброк за "десятину" або за гроші українським селянам й займалися торгівлею в Одесі. 24 травня 1819 р. уряд прийняв рішення про розформування Одеського грецького батальйону як непридатного до військової служби¹⁸. Бажаючи продовжити службу перевелися до Балаклавського батальйону, а решта залишилися на землях під Одесою. Село Олександрівка з військового поселення перетворюється у звичайне село¹⁹. Його жителі зберігали за собою землі, відведені їм "у вічне й спадкоємне їх володіння" (рядові отримували по 60 десятин, офіцери - від 80 до 300 десятин, в залежності від військового звання)²⁰. Крім цього, вони були звільнені від будь-яких податків та повинностей.

Таблиця № 3.

**Чисельність населення греко-болгарських поселень
в Херсонській губернії за даними VI ревізії (1811 р.)¹⁴**

Назва колонії	Число родин	Душ чол.роду	Десятин землі
Великий Буялик	180	476	19700
Малий Буялик	182	543	12100
Кубанка	86	242	7500
Катаржинська	161	432	13200
Паркани	87	191	7520
Слов'яносербська	15	36	10250
Тернівка	121	336	6620
Інгулка	39	111	2964

Греко-болгарська колонія Малий Буялик (з 1920 р. - село Свердлове Комінтернівського району Одеської області) утворилась у 1801 р. на місці колишнього ногайського поселення Аджалік, на відстані 25 км від Одеси. Відомості про це подаються в імператорському указі від 23 жовтня 1801 р.²¹ й роботі А.О.Скальковського²². 29 вересня 1801 р. в одеський порт прибуло купецьке судно, яке належало російсько-підданому шкіперу прапорщику Мускулі, який в містечку Зополі підібрав болгар і греків села Кучук-Буслікі (Кючюк-Боялик) Адріанопольського округу (Османська імперія) з проханням врятувати їх на своєму судні від бід, яких завдають їм розбійники під керівництвом Турки Карафеджи (турка Кара-Феджи). Шкіпер наважився взяти цих людей - священика, 19 родин у складі 148 осіб - й привіз їх до Одеси. Олександр I указом цивільному губернатору М.П.Міклашевському звелів прибувшим на судні Мускулі переселенцям надати російське підданство та поселити на державних землях. Разом з дев'ятьма іншими родинами греків та болгар вони були направлені на відведені їм землі в Аджалік²³. Су

часні дослідники історії Малого Буялика дотримуються версії, що основним його населенням були греки²¹. На початку 1806 р. у Малому Буялику вже проживало 169 родин (775 осіб, з яких 398 - чоловіки), тобто приблизно за 5 років приріст складав 150 родин²⁵. У наступні роки зріст кількості населення сповільнився. У листопаді 1807 р. проживало 176 родин (904 людини, у т.ч. 473 чоловіків)²⁶, в травні 1811 р. - 179 родин²⁷, в травні 1813 р. - 182 родини²⁸. Надалі число родин значно не збільшувалось. Це пояснюється тим, що до 1811 р. вільних земель в колонії практично не залишилось (виходячи з встановленої норми 50 - 60 десятин на одну родину). У 1808 р. на кошти держави в Малому Буялику було побудовано церкву на честь святого Іоана Предтечі. Першим священиком у ній був Петро Карлович Попандопуло - той самий, з яким прибули перші поселенці.

У 1802 р. на місці старого татарського поселення на березі річки Кошачої виникла колонія Великий Буялик (з 1923 р. - село Благоево Іванівського району Одеської області). За деякими даними вона була заснована переселенцями з Болгарії, що рятувалися від гніту турецьких феодалів²⁹. Колонію поселенці назвали в пам'ять про рідне село у Адріанопольському вілаєті. Спочатку вона називалася Буяликом й Кішковим або Кошкіним (за назвою річки). Але згодом, за нею закріпилася перша назва, хоча згадувалось й Кішкове. Протягом ХІХ ст. населення Великого Буялика збільшувалось досить інтенсивно за рахунок природного приросту та нових переселенців з Болгарії. За станом на квітень 1805 р. воно становило 242 родини (1027 осіб)³⁰. У 1821 р. в селі проживало 1353 людини³¹. В 30-х рр. ХІХ ст. переселення продовжувалось: тут з'явилося ще 57 нових дворів. У цей самий час в селі нараховувалось 25 вітряних млинів, олійня, працювало 64 ремісники³². На колоністів Великого Буялика розповсюджувалось положення про поземельне володіння, за яким їм дозволялося мати по 53 десятини на двір, хоча фактично на родину припадало по 30 десятин землі, за яку поселенці повинні були сплачувати поземельні податки протягом 30 років. Згодом цей термін був зменшений до 10 років. Спочатку розміри податків були набагато меншими порівняно з тими, які сплачували державні селяни навколишніх сіл. Але по завершенню пільгового терміну буяликці повинні були сплачувати податки та земські повинності в такому ж розмірі, як і все населення півдня.

Жителі Великого Буялика відіграли певну роль у розвитку краю. Вони принесли з собою високу культуру садівництва й городництва.

У 1802 р. на землях поблизу р.Інгул було засновано село Інгулка (зараз село Баштанського району Миколаївської області). Поселення спочатку називалося Малою, або Інгульською, Болгаркою. На початку 1806 р. тут нараховувалось 38 родин (148 осіб)³³, у 1811 р. - 39 родин (203 людини)³⁴. З 1822 р., коли болгари поселились на

інших землях, царський уряд почав переселяти сюди державних селян з Золотоношського повіту Полтавської губернії. За поселенням закріпилась назва Інгулка. З 1822 р. воно стало військовим поселенням й увійшло до складу 2-го Бугського уланського полку 3-ї Бугської уланської дивізії. Тут проживало 764 людини³⁹.

У тому ж році було засновано колонію Тернівка. Першими її мешканцями стали 16 родин у складі 85 осіб (42 чоловіка та 43 жінки)⁴⁰. На початок травня 1804 р. в колонії мешкало 90 родин з 387 осіб (190 чоловіків і 197 жінок), та родина священника з п'яти осіб (дружини, сина і двох доньок)⁴¹.

Старий Крим - невеличке містечко - існував ще до приєднання Кримського півострова до складу Російської імперії⁴². Греко-болгарською колонією його можна вважати з 1802 р. У 1811 р. тут мешкало 59 родин (302 особи)⁴³.

Ще одна кримська колонія Кишлав (сьогодні с.Курське Білогорського району) у 1811 р. налічувала 82 родини (530 осіб)⁴⁴, а у 1813 р. - 84 родини (539 осіб)⁴⁵.

Важливу роль у господарському житті Південної України відіграло село Паркани, яке зараз знаходиться на території Молдови. Перших його жителів часто називають молдаванами, оскільки вони прибули з молдавської території. В дійсності це були представники різних національностей. Особливо численним виявився прошарок болгар⁴⁶. Ініціатива відмежування земель для переселенців в урочищі Паркани належить генерал-губернатору Е.де Рішель'є, який запросив з Дунайських князівств досвідчених шовководів і поселив їх біля тутових ділянок. Для цього уряду довелося скупити 678 десятин у тираспольських хуторян й передати новим поселенцям. У 1805 р. їх було всього 24 родини (48 чоловіків й 42 жінки)⁴⁷. До 1808 р. чисельність зросла, при цьому тільки шовководів було 59 родин (окрім них, були ремісники та ін.)⁴⁸. У травні 1811 р. населення колонії зросло до 76 родин (372 людини)⁴⁹, а рівно через два роки становило 90 родин (435 осіб)⁴⁶.

Населення Кубанки (сьогодні село Комінтернівського району Одеської області) у квітні 1805 р. складало 16 родин (59 осіб)⁴⁷, у травні 1811 р. - 81 родину (419 осіб)⁴⁸. У 1815 р. Кубанка, Малий та Великий Буялики були об'єднані у Буяликський колоністський округ.

В серпні 1806 р. в єваторійський порт прибуло 48 греків-турецько-підданих з Анатолії, які виявили бажання залишитися жити в Росії⁴⁹. Таврійський цивільний губернатор Д.Б.Мертвого повелів поселити їх в Балта-Чокрак⁵⁰. Ці поселенці подали прохання на його ім'я, яким повідомили про згоду оселитися у Балта-Чокраці та висловили низку побажань: надати їм грошову позику, звільнити назавжди від постачання рекрутів і особистих податків та ін.⁵¹ Одним з прохань був пункт про те, що коли для поселення з'являться 25 родин, всі вони стали б визнаватися "грецькою колонією Бал-

та-Чокракською"⁵². Тому можемо вважати, що це були перші переселенці, які заснували Балта-Чокрак як грецьку колонію. Експедиція Державного господарства Міністерства внутрішніх справ затвердила їхні прохання⁵³. Вже у листопаді 1806 р. деякі з них переїхали до селища. Нові поселяни зналися на землеробстві, садівництві та ремісництві. У травні 1813 р. в колонії мешкало 15 родин (94 особи)⁵⁴.

Катаржина (з 30-х рр. ХХ ст. - село Червонознам'янка Іванівського району Одеської області) - заснована у 1806 р. болгарами і греками у складі 23 родин (78 осіб - 44 чоловіка і 34 жінки)⁵⁵.

Як рік заснування колонії Слов'яносербська В.М.Кабузан наводить 1807 р. Але в архівних документах подано дані про кількість переселенців вже на початок 1806 р. - 22 родини (102 людини)⁵⁶. У подальші декілька років кількісний склад не змінювався.

Населення колоній поповнювалося новими переселенцями, які після карантину в одеському порту переїжджали до нового місця. Контора опікунства іноземних переселенців виділяла їм "кормові" гроші та гроші на господарче облаштування⁵⁷. Коли ж колоністи бажали вийти з колоністського звання і переїхати до міста, вони мали сплатити борг державі⁵⁸.

Можна констатувати, що інтерес до історії греків повсюдно активно зростає одночасно з розширенням в Україні можливостей для дослідження. Важливим аспектом вивчення цієї проблеми є пошук нових документів в українських та закордонних архівах. Розробці цієї проблематики в значній мірі сприятиме введення до наукового обігу невідомих раніше архівних документів, які дозволять розкрити характер й напрями російської політики по відношенню до залежних від Туреччини балканських народів. Значення греко-болгарських сіл півдня України у господарському розвитку Новоросії початку ХІХ ст. зумовило інтерес до них з боку істориків. Такі дослідження допомогли б також відкрити нові горизонти для вивчення не тільки україно-грецьких, але і україно-греко-болгарських відносин.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 46.

2. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX вв. (1719 - 1858 гг.). - М.: Наука, 1976. - С. 187 - 188; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - Вып. 1. - СПб: Тип.В.В.Нусвальта, 1869. - Приложение II. - С. 28 - 30, 42; Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. - Одесса: Тип.Т.Неймана и К., 1848. - С. 89 - 92. Дослідниця І.А.Носкова вважає, що колонії Кишлав і Старий Крим утворювались одночасно, протягом 1803 - 1804 рр.

(Див.: Носкова И.А. Крымские болгары в XIX - начале XX в.: история и культура. - Симферополь: СОНАТ, 2002. - С. 20.)

3. Як рік заснування колонії Паркани А.Клаус наводить 1804 р., а А.Скальковский - проміжок між 1806 р. та 1811 р.

4. Скальковский А.А. Вказ.праця. - С. 6, 9 - 12.

5. Там само. - С. 45.

6. Клаус А. Вказ.праця. - С. 296.

7. Там само. - С. 296 - 297.

8. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 - 1825 гг. - М.: Наука, 1970. - С. 116 - 117.

9. Клаус А. Вказ.праця. - С. 318.

10. Араджиони М.А. Эмиграция греков на Украину в XVI - первой трети XIX вв. // Греко - славянское духовное единство. - Донецк, 1993. - С. 69.

11. Дружинина Е.И. Вказ.праця. - С. 117.

12. Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далі - ПСЗ I). - Т. XXVI. - 1830. - № 19371. - С. 115 - 128; № 19492. - С. 243 - 245.

13. Див.: Клаус А. Вказ.праця. - С. 298.

14. Кабузан В.М. Вказ.праця. - С. 187 - 188.

15. Указ Екатерины II, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому губернатору графу Зубову "Об устройении селения единоверных народов в городе Одессе и окрестностях оно-го", 19 апреля 1795 г. // ПСЗ I. - Т. XXIII. - 1830. - № 17320. - С. 686 - 688.

16. Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой. (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в.). - Одесса - Ильичевск: Элтон-2 - Гратек, 1999. - С. 74.

17. Указ Павла I, данный Екатеринославскому Военному Губернатору Бердяеву "Об учреждении в городе Одессе магистрата и об уничтожении Греческого дивизиона", 20 мая 1797 г. // ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - № 17967 - С. 614; Указ Александра I "Об отведении в Новороссийском крае земель чиновникам и рядовым уничтоженного Одесского Греческого дивизиона, желающим селиться на оных с их семействами", 29 августа 1803 г. // ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20919. - С. 873 - 874; Указ Александра I, данный начальнику Главного штаба "О присоединении офицеров и нижних чинов Одесского Греческого батальона к Балаклавскому пехотному батальону", 24 мая 1819 г. // ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27812. - С. 203; Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Вказ.праця. - С. 74 - 103.

18. Указ Александра I, данный начальнику Главного штаба "О присоединении офицеров и нижних чинов Одесского Греческого батальона к Балаклавскому пехотному батальону", 24 мая 1819 г. // ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27812. - С. 203.

19. Перша згадка сучасної назви села Олександрівка (розташоване поблизу м.Іллічівська в Одеській області) в архівних ма-

теріалах датується тільки 7-м березням 1818 р. Раніше воно називалось в офіційних документах частіше "землей, Высочайше пожалованной у реки Барабой" або "дачей при урочище Барабой". З 1860-х рр. село все частіше в офіційних документах називалося Арнауткой або Арнаутським. [Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Вказ.праця. - С. 100, 112]

20. Указ Александра I "Об отведении в Новороссийском крае земель чиновникам и рядовым уничтоженного Одесского Греческого дивизиона, желающим селиться на оных с их семействами", 29 августа 1803 г. // ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20919. - С. 873 - 874.

21. Указ Александра I, данный Экспедиции государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства "О водворении прибывших в Одессу болгар и греков", 23 октября 1801 г. // ПСЗ I. - Т. XXVI. - 1830. - № 20035. - С. 805 - 807.

22. Скальковский А.А. Вказ.праця. - С. 7 - 9.

23. Калмакан Н.А. Малобуялыкские греки. 200 лет на Одессине. Введение в историю, именные списки по данным метрических книг Иоанно-Предтеченской церкви за 1814 - 1833 гг., 1881 - 1917 гг. - Одесса: Друк, 2002. - С. 15.

24. Там само. - С. 18 - 29.

25. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 302. - Арк. 6 зв.

26. Там само. - Арк. 417 зв.

27. Там само. - Спр. 572. - Арк. 4 зв.

28. Там само. - Спр. 773. - Арк. 18.

29. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область / Редкол.: Чередниченко А.П. (пред.) [и др.] - К.: Украинская советская энциклопедия, 1978. - С. 415; Скальковский А.А. Вказ.праця. - С. 9, 90 - 91.

30. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 208. - Арк. 8 зв.

31. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. - С. 415.

32. Там само.

33. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 302. - Арк. 8 зв.

34. Там само. - Спр. 572. - Арк. 4 зв.

35. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область / Редкол.: Васильев В.А. (пред.) [и др.] - К.: Украинская советская энциклопедия, 1981. - С. 168.

36. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 40 зв.

37. Там само. - Спр. 157. - Арк. 3 - 9 зв.

38. Російський уряд перейменував Ескі-Крим (Старий Крим) на Левкополь (грец. - "тихе місто"). 1786 року тут оселилася частина болгар-вихідців із Османської імперії. У наступному році Левкополь увійшов до новоствореного Феодосійського повіту і йому було повернуто попередню назву - Старий Крим. В останній чверті XVIII ст. більшість татар залишили місто, емігрувавши в Туреччину.

39. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 572. - Арк. 21 зв.
40. Там само.
41. Там само. - Спр. 773. - Арк. 41.
42. Дружинина Е.И. Вказ.праця. - С. 117.
43. Там само.
44. Там само.
45. ДАОО. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 572. - Арк. 4 зв.
46. Там само. - Спр. 773. - Арк. 18.
47. Там само. - Спр. 208. - Арк. 8 зв.
48. Там само. - Спр. 572. - Арк. 4 зв.
49. Там само. - Оп. 7. - Спр. 21. - Арк. 5.
50. Там само. - Арк. 9 зв.
51. Там само. - Арк. 13 - 14.
52. Там само. - Арк. 13 зв.
53. Див.: Там само. - Арк. 18.
54. Там само. - Оп. 1. - Спр. 773. - Арк. 41.
55. Там само. - Спр. 302. - Арк. 7 зв.
56. Там само.
57. Див.: Там само. - Спр. 148. - Арк. 2, 9 - 9 зв., 13 - 14 зв., 21 - 22, 27 зв., 35 зв. - 36, 37 зв., 43, 49 зв. - 50 зв., 56 зв., 61 - 68, 70 - 71 зв., 80 зв. - 82.
58. Див., наприклад: Там само. - Спр. 211. - Арк. 13 - 14, 40 - 40 зв., 46.

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 13

Головний редактор В. Н. Станко

Технічний редактор О. Бочарнікова

Здано до набору 10.09.2003. Підписано до друку 06.10.2003.
Формат 60х84/16. Папір газетний. Друк офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Ум. друк. арк. 17,67 Друк. арк. 19.
Тираж 300 прим. Зам. № 2757.

Видавництво "Гермес".
65005, Одеса, вул.Балківська, 141/214.

20/1